

Аброр Мирсаидов

Назарияи иқтисодии ғайриклассикӣ
(баъзе масъалаҳо)

Душанбе - 2011
www.ravshanikr.tj

**Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати
Тоҷикистон**

Аброр Мирсаидов

**Назарияи иқтисодии ғайриклассикӣ
(баъзе масъалаҳо)**

Душанбе «Ирфон»- 2011

ББК 20 + 80. 5
М - 68

Бо қарори Шӯрои таъбу нашри Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон нашр мегардад (Суръатчаласа № аз сентябри соли 2011)

Мирсаидов Аброр Бобоевич. Назарияи иқтисодии ғайриклассикӣ: баъзе масъалаҳо-Хучанд: Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, 2010.- 110 с.

**Такриздихандагон: Умаров Х.У. доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
 Чураев А.Ч. номзади илмҳои фалсафа, дотсент**

Мухаррири адабӣ: номзади илмҳои филологӣ, дотсент Кенчаев Ю.

Дар рисола масоили сатҳу сифати пажӯҳиши инсон дар назарияҳои иқтисодӣ, нақши ташаккулу инкишофи ниҳодҳо дар рушди ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии ҷомеа ва зарурати таҳавулоту илмҳои иқтисодӣ дар замони муосир бо таври мӯъҷаз баррасӣ шудааст. Заминаҳои наноиқтисодӣ, типологияи рӯҳиву сатҳи паҳноии когнитивии инсон ва ҷойгоҳу манзалати он дар низоми ҷомеаи муосир рӯи майдони мушоҳидаҳои андешаҳо омадааст. Умуман, бархе муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии ҷомеа аз нигоҳи назарияи ғайриклассикӣ арзёби шудаанд.

0601000 000 -- 069
М ----- - 2011
М 501 (12) --- 2011

ISBN 978 – 99947 – 65 – 06 – 5 ББК 20 + 80. 5

С Мирсаидов А. Б., 2011

«Файласуфон то имрӯз ҷаҳонро фақат бо тарзу услуби мухталиф маънидод карданд. Аммо масъала дар он аст, ки онро тағйир диҳем». Карл Маркс.

Пешгуфтор

Чуноне ки файласуфи бузурги Юнони қадим Арасту бо он ҳама оқиливу доноии худ, сифатҳои хочагии ҷамъиятии натуралиро ҷовидон мепазирuft, аксари олимони-иқтисодчиён ва ҷомеашиносони муосир низ низоми иқтисоди бозорӣ, ҷомеаи сармоядориро шоҳроҳи ягонаи инкишофи ҷомеаи инсонӣ арзёб мекунанд. Бале, иқтисоди бозорӣ дар ибтидо чун ҷазову омили тақонбахши инкишоф озолии инсон, бадалшавии нерӯву иқтидори ботинӣ, ташаббус ва ҳудогоҳии онро мусоидат кард, муносибатҳои иқтисодии дар сатҳи чуғрофӣ маҳдудро ба сатҳи муносибатҳои ҷаҳонӣ табдил дод ва ҳ. Аммо, дар остонаи ҳазорсолаи нав ин низом як қатор муаммоҳоро рӯи майдони ҷомеаи инсонӣ овардааст, ки онҳо акнун на ба рушд, балки ба таназзули инсон, ҷомеаи инсонӣ суръат бахшида истодааст. Оид ба ин тамоили манфӣ ҳанӯз қарни гузашта поягузори таълимоти ноосферӣ ва рушди устувор бонги изтироб зада буданд. Воқеан ҳам, ҷомеаи сармоядорӣ, мушаххас гурӯҳи сармоядорони азим барои афзун кардани сармоя, нафъу фоидаи имрӯзи худ табиатро абгор кардаанд, «дилу чигари» онро ба коми худ фуру бурдаанд. Маҳз фаъолияти таҷовузкоронаи онҳо табиатро маҷбур сохтааст, ки кулли инсониятро зери «қасос»-и худ қарор диҳад: обхезихову заминҷунбиҳои пай дар пай, эҳёву бориши вулқанҳо, боду гирдобҳои мудҳишу фалокатовар, ноқисии оби нӯшӯ кишт, гармшавии иқлим, ифлосшавии муҳити зист ва ғ.

Муҳаммад Иқбол фармудааст: *«Он чи дар олам нагунҷад одам аст, Он чи дар одам нагунҷад олам аст»*. Воқеан ҳам инсонии имрӯз бархе падидаҳои олами инсониро, ба мисли эълон доштани ноадолатиро адолат, дурӯғро ростӣ, таҷовузу бадиро зухуроти маъмулу зарурӣ, хушомадро вафодорӣ, манфиатгароии тоифаеро миллатдӯстиву ватанпарварӣ, исломиятро террористӣ, равшанфикру ҳақгӯро зидди ҷараёни осоиштагиву ватандӯстӣ ва ғайраҳоро мебинад, дилгиру хаста мешавад. Дар ин вазъият ӯ пайваста бо азоби вичдон бо қитъаи ғайримусаффоии ботини худ мубориза мебарад ва азми рӯи майдон овардани арзишҳои волоии инсониро дорад. Инсонии имрӯз ботинан дарк кардааст, ки вай аз ҳисоби рисқи насли ояндаи худ, набераҳову абераҳои худ зиндагӣ ба сар бурда истодааст. Ва имрӯз андеша дорад, ки чи тавр ин раванди тавоногаштаро боз дорад, то ин барои наслҳои оянда худро сафед намояд. Алҳол, ӯ насли нав, фарзандони худро дар рӯҳияи пайдории низоми иқтисодии симои инсонӣ дошта (на иқтисоди таҷовузӣ), тамоили экологиву сарфачӯидошта тарбия ва ҳидоят намуда истодааст. Ҳамзамон, бархе олимони-иқтисодчиён, манбаи инкишофи иқтисодии ҷомеаро имрӯзро на аз сармояи моддӣ, балки аз сармояи

инсониву иҷтимоӣ мечӯянд ва тақдири минбъдаи ҷомеаи инсониро бо ин омилҳои беҳудуду зоянда мепайванданд. Аз ин рӯ умед дорем, ки маҳз ба туфайли бедориву ҳудогоҳии инсон, охири ҷомеаи инсонӣ, бо қавли Мавлои Рум, муборак хоҳад буд.

*Аз наси ҳар гирия охир хандаест,
Марди охирбин муборак бандаест.*

Хамин тариқ, ба андешаи мо низ, низоми иқтисоди бозорӣ, пайваста ба он назарияи иқтисодии классики вазифаи таърихии худро комилан иҷро кардааст. Аммо, ин низом имрӯз мутассифона зери таъсири қонуни атрофия қарор гирифтааст ва назарияҳои иқтисодии марбут ба он ба масоили замони муосир нерӯи бозгӯи ҷавоби саххро надорад. Инсониятро низоми иқтисодӣ-иҷтимоӣ куллан нав, ки назарияҳои илмии ҷадидро тақозо дорад, интизор аст. Аз ин лиҳоз, мо низ дар ин китобча ҷуръат кардем чанд далелеро ҷиҳати зарурати эъмори ин низоми нав ва назарияҳои, ки симои инсонӣ ва ё воқеан рӯ ба инсон меорад, баррасӣ намоем ва фишурдаи ақидаҳоро чун ҳамраиъӣ ба назарияҳои ғайриклассикӣ, ки ба ҷавҳари инсонпарварӣ тақия мекунад, ҷой диҳем. Зеро, чи тавре, ки Мавлои Рум фармудааст:

*Дарнаёбад холи пухта ҳеч хом,
Пас, сухан кӯтоҳ бояд, вассалом!*

Албатта, сухани охирин ба хонанда ҳавола мегардад.

Муаллиф

*«Ҳама чизи зебои олам аз Офтоб аст
ва ҳама чизи некӯи олам аз инсон».*
М.Пришвин

Боби 1. Инсон ва андешаҳои ҷаҳонсози он

1.1. Инсон дар масири илмҳои иқтисодӣ ва ҷомеашиносӣ.

Илмҳои ҷомеашиносии муосир таърихи инсон, инсониятро асосан ба ду давраи бузург тақсим намудааст. Якум, давраи хеле тӯлонии ташаккули ҳайвонии инсон, ки мутобиқи қонуни интиҳоби табиӣ суръат гирифтааст. Ин давра на кам аз 2-3 млн. сол тӯл кашидааст. Дуюм, давра ва ё марҳилаи ташаккули меҳнати инсон, ки қариб 40 ҳазор сол сипарӣ шудааст ва имрӯз идома дорад. Аммо чӣ тавре, ки бархе олимони таъкиддоранд, ин ҳар ду ҳоло ба итмом нарасидааст. Раванди тӯлонии ҷудошавиҳои антроморфии инсон аз қабилаи (қавми) ҳайвонӣ ба туфайли кашфиёту истифодаи олотҳои меҳнат, ки он маҳз дар иттиҳоди иҷтимоии одамон инкишофи суръатнок гирифта буд, ба вуқӯъ омадааст.

Дар ин муҳит инсон хеле закиву доно шуд, зеро меҳнат маҷбур сохт, ки ӯ ба қариб моҳияти чизҳо ворид шавад. Аммо, алоқамандии тарафайн ва ҳамзистии иттиҳодии онҳо дар истехсолоти ҷамъиятӣ рафтори қаблии онҳоро, ки дар давраи аввал сифати асосӣ (доминантӣ) буд, яъне мубориза барои ҳаётро (мутобиқи қонуни интиҳоби табиӣ), ҳанӯз нарма накардааст. Яъне, ҷуръату манфиати ғаразнокӣ фардӣ, рафтори фардии онҳоро (инкор) барҳам наводааст. Инсонҳо ба ҷомеа «шомил» гаштаанд, аммо ваҳдат, ягонагиро ҳоло соҳиб нашудаанд ва то имрӯз ин вазъият чун доғе дар олами инсоният боқӣ мондааст. Яъне, инсон ҳарчанд ба маҳлуқи иҷтимоӣ табдил ёфтааст, аммо ҳанӯз ҳамираи ҳайвониро аз худ бадар накардааст ва ин даъвои дарандагии худро дар шакли зоҳиран тағйирёфта ба муносибатҳои нав, ба муносибатҳои кунунии ҷамъиятӣ интиқол кардааст. Агар онҳо пештар аз табиат чизеро мегирифтанд ва барои ин миёни худ муборизаҳо мебуданд, аммо имрӯз акнун бештар якдигарро меситонанд. Дар ин раванд онҳо таҷрибаву навгонихоро талаф навода бо тарзу услуби нав мусаллаҳ шудаанд ва дар ҳаёти иҷтимоӣ тарзу услуби кӯҳнаи муҳорибаи дохилихудӣ ва ё байнихудиро («междуусобий») идома медиҳанд, ки аз ин корҳо дар назди ҳайвонот, ҳатто шарм ҳам меояд. Ин падидаҳо бештар дар шароити ҳодисоти харобаовари (катаклизми) табииву иҷтимоӣ (масалан, обхезиву хушксолӣ, заминчунбӣ, бӯҳрони молиявӣ) иқтисодӣ, давраи гузариш ва ғайра) тезу тунд мешавад. Дар ин вазъиятҳо, ҳарчанд дар рафтори онҳо он падидаҳо кушоду возеҳ ба чашм намерасад, аммо агар ба тарозуи хирад бар кашем, аз дарандагии ҳайвонӣ ҳам бадтар шабоҳат дорад. Метавон гуфт, ки фард либоси инсонӣ-фарҳангии худро аз худ бадар кардааст, оғӯштаи бухсу ҳасад гаштааст ва ҳамин тариқ низомии дарку эҳсосоташ «фалаҷ» ҳам шудааст. Яъне, ишораи Мавлоӣ Рум зухур намудааст:

Ҳар кас к-ӯ аз ҳасад бине кунад,

Хештан бе гӯшу бе бинӣ кунад.

Аз ин лиҳоз агар таъкид намоем, ки дар риштаи сурхи (тренди) инсоният раванди табдилёбӣ ба инсон воқеӣ, чи дар зинаҳои амудӣ ва чи дар сатҳи уфуқӣ, ҳанӯз ба итмом нарасидааст, савҳ нахоҳем кард. Бинобар он ҳам, дар адабиётҳои илмӣ таъкид мешавад, ки «олимон оид ба кашфи Homo Sapiens ва эълон доштани ин ба оламиён, хеле шитобиданд».¹ Барои инсони солеҳ меъёрҳои ахлоқӣ, фарҳангӣ аҳамияти ҳаётӣ дошта, онҳо нахуст сифати инсониро барассӣ мекунанд. Бе он арзишҳо мо соҳиби мафҳуми инсонӣ нестем ва бадтарин махлуқ дар замин мебошем. «Эго» - манфиати ғарзнокӣ инсон ва тавоноии беҳудудии он ҳама чиз ва ҳатто ҳуди инсонро низ талаф додааст. Ягон дин ҳам дар ин маҷро наметавонад кӯмаки амалӣ расонад.

Давлат, ки маҳсули андешаву хиради ҷомеаи инсонӣ асту бояд чун танзимгар аз болои ҷомеа бошад, аммо ноқодирӣ вай дар иҷрои ин кор эҳсос мешавад. Яъне, чунон, ки Ф. Энгелс таъкид дошт давлат барои он зарур аст, «то ин, ки синфҳо дар ин муборизаҳои бемаънӣ якдигарро нахӯранд». Аммо дар вай баъзан падидаҳои иловагии тӯймахурӣ ва азхудкунии даррандавор ба чашм ҳам мерасад. Масалан, агар ҳатто даҳ фисади соҳибмансабон ва ё хизматчиёни давлатӣ даст ба фасодӣ дошта бошанд, пас ин падидаи номатлуб дар сатҳи ҷомеа ба тариқи занҷири (самараи мултипликатор) беш аз даҳ маротиба афзоиш меёбад. Чуноне ки Саъдии Шерозӣ фармудааст:

Ба панҷ байза, ки султон ситам раво дорад,

Зананд лашкаронаш ҳазор мург ба сих.

Муборизаҳои миёни фардҳо барои афзалият пайдо кардан дар ҷомеа ва мувофиқан ноил шудан дар афзалиятҳои неъматҳои ҳаётӣ, дастёб гардидан дар зинаҳои иҷтимоӣ (дараҷаву унвон, вазифа, ва ғ.) мушоҳида мешавад. Ин муборизаву муҳорибаҳои беамон, пеш аз ҳама аз муборизаи ботинии фардии ҳуди инсон, ки аз лаҳзаи таваллуд нухуфта аст, яъне аз ботинии шахс бармеояд.

Дар гуфту гузор ва сӯҳбатҳои орифона таъкид мешавад, ки дар табиати инсон рӯҳ ва ҷисми он (чи тавре, ки Афлотун таъкид дошт) дар мубориза мебошанд. Аммо мушоҳидаҳо оид ба ин гузориш шубҳаҳо тавлид мекунанд. Оид ба кадом руҳу чон сухан мегӯем, масалан вақте, ки ҷинояткоре кӯдакро таҷовуз мекунаду суд онро бо пора сабуқӣ мебахшад. Ҳоло он, ки ягон тамаддун ба ашки чашми як кӯдак намеарзад. Оид ба кадом чону рӯҳ сухан меравад, вақте нуфузи начандон калони сарватмандон аз ҳисоби ғорати риску рӯзии миллионҳо одамон фараҳ мебаранду, миллионҳо дигар дар гуруснагиву хунукӣ мемиранд?! Эӣ кош, ки онҳо ин мисраҳои Хоҷа Хофизро дарк мекарданд:

«Асрори ин олами пиндорро бигӯ, Сармоя кам кун эӣ, ки суду зиён яке». Ё ин, ки оид ба кадом руҳу чон сухан меравад, ки диндор қонунҳои шариатро медонад, аммо ҳокимияти халқ интиҳобкардари ваҳшиёнавор

¹. Бойков М.В. .Нет единого вида Homo Sapiens...(Конспекты Б. Диденко.по Поршвину) //Экономическая и философская газета, 2009, № 36, сентябр,

мепаронад?! Пас дар инсон, на имон, на руҳ мубориз, балки ҷисми вай мубориз аст: қобилият ва талаботи он, ибтидои бунёдкориву истеъмолгарии он. Ҳар як фард, оё барои некӣ кардан ба одамон ва ё барои манфиати худ мубориза мебарад?! Маҳз аз ҳамин тазод ҳама чиз оғоз меёбад. Дар инсон ҷавҳари ҳам созандагӣ, ҳам истеъмоли ва ҳам харобкунанда нухфта аст. Бинобар он У. Хайём ҳам таъкид карда буд: «*Эй ҷарҳи фалак ҳама харобӣ зи кинаи туст, Бедодгарӣ шеваи деринаи туст.*» Аз сатҳи ба вуқӯи онҳо амалу рафтори инсон муайян мегардад: барои худ ва ё барои нафъи ҷома?!.

Инсон, ки тавлид шуд, ба камолот мерасад, инкишоф меёбад: албатта ғайримунтазам, аммо бисёрқира. Бинобар он, ҷома якҷинс набуда таркиббандиву қишрбандӣ мегардад. Бархе олимони² оилаи инсонро, ки дар раванди инкишофи табиат ва ҷома ташаккул ёфтааст ба синф ва ё гурӯҳҳои зерин ҷудо намудаанд: Якум, истисморгарон – **суперанималҳо** ва **сугисторҳо**. Дуюм, истисморшавандагон – **диффузӣ** ва **неоантропҳо**. Ин ҷо бамаврид аст, ки таъкиди мутаффакири афғон Ҷалололдини Афғониро ба хотир орем. Вай ин ҳарду синфро (бад дидааст) зери танқид қарор додаст: *золимонро (истисморгаронро) барои он, ки зулм мекунанд ва мазлумонро (истисморшавандагонро) барои он, ки мубориза намебаранд*. Ҳамин тариқ, дар шароити нав фарқияти фардӣ дар таснифу муҳолифати иҷтимоӣ, дар намуди синфҳои муҳолиф, ки ботинан низ як ҷинс намебошанд, интиқол шудааст. Инсононе, ки нуфузи талаботи онҳо афзалият доранд, табақаи калони «сугистор» - ҳоро ташаккул медиҳанд: онҳо мутобиқшаванда ва мавқеъталаб мебошанд. Аз сугисторҳои ашадиву худбин дарандагоне, ки дар муҳорибаҳои рақобатӣ беинсоф ҳастанд, рӯи майдон меоянд. Аз одамоне, ки қобилияти созандагӣшон афзалият дорад, қатори «диффузии» меҳнатқашон, ки муносибати бовиҷдоноро дар зиндагиву муҳит доранд ташаккул меёбад. Миёни онҳо, баҳусус тоифаи «неоантропҳо», ки қобилияти созандагии нерӯманд доранду инкишофи арзишҳои волои инсониро дар ҷома мусоидат мекунанд, ҷудо мешавад. худуди миёни онҳо оҳанин набуда, қонуниятҳои гузариш вучуд дорад, ки ин ба мо тасалли медиҳад.³

Гуфтаҳои боло аз он шаҳодат медиҳад, ки инсон маҳз дар раванди фаъолияти меҳнатӣ, рӯи қор омадани ҷавҳари созандагӣ ва истеъмолии он ташаккул ёфтааст, ҷома бунёд кардааст. Ин ҷо мебинем, ки вай пеш аз ҳама дар доираи манфиатҳои моддӣ ва ё иқтисодӣ қарор дорад.

² Ниг. муфассал. Бойков М.В. .Нет единого вида Homo Sapiens...(Конспекты Б. Диденко.по Поршвину) //Экономическая и философская газета, № 36, сентябрь 2009

³ Ба андешаи бархе жомешиносон, инсонро тарбия намудан мумкин нест ва зарур ҳам намебошад. Агар онҳоро зери талаботи стандартӣ ҷой диҳем, пас ин метавонад хилофатҳои оммавро тавлид кунад, Онҳоро низ наметавон дар истеъмол маҳдуд кард. Ин қор боз муаммои нав тавлид мекунанд. Ҳамагӣ ба онҳо фақат озодӣ бахшид, имконият дод, ки онҳо озодона инкишоф ёбанд ва руҳия, эътимоду ирода ва қобилияти созандагии худро ба вуқӯӣ оранд. Яъне, ибтидои қабри инсонро, ки аз олами хайвонӣ фарқ дорад, мусоидат кард, то ки рӯи қор ояд. ²амин тариқ сифатҳои баде, ки аз мутобиқшавӣ ба вучуд омада буд, мемирад.

Ҳамин аст, ки инсон ва манфиатҳои он дар маркази пажӯҳиши илми иқтисодии классикӣ ҷойгоҳи устувор дошт ва классикони ин илм ҷуръат доштанд бо тақия ба ин фан инсонро ҳифз кунанд, тарбия намоянд ва ба тавлиди инсонии нав шароити мусоид фароҳам оранд. Аммо, оё вазъи имрӯзаи илми иқтисодӣ ба ин қор тамоил дорад?! Бинобар он, зарур донистем, ки ба олами ин илм сайри кӯчаке кунем.

Бале, илми иқтисодӣ чун ҷузъи таркибии илмҳои ҷомеашиносӣ, пеш аз ҳама муносибату рафтори инсонӣ ва инсонро бояд дар маркази пажӯҳиши худ қарор диҳад. Олими бузурги англис А.Маршалл таъкид дошт, ки маҳз омӯзишу таҳқиқи ҳаётгузаронии мӯтаъдили ҷомеа бояд предмети илмҳои иқтисодӣ бошад. Аниқтараш, таҳқиқи бойгариҳои ҷомеа ва инсон, омилҳои амалиёт ва сабабу далелҳои муқовимати онҳоро дар маркази пажӯҳиш қарор дода буд. Ин ҷо, ҷойгоҳи нақши инсон дар иқтисодиёт махсус таъкид мешавад.⁴ Оё, дар замони муосир ин ҳадафи асосӣ воқеан ба иҷро расида истодааст?!

Охири солҳои 80-ум, асосан ибтидои солҳои 90-ум қарни ХХ имконияти хеле васеъ пайдо шуд, ки мо тавонистем назарияҳои иқтисодии олимони ғарбро омӯзем ва барномаҳои таълимро низ вобаста ба он тағйиру тақмил диҳем. Ин гӯё қадамҳои нахустин буд барои воридшавии ба илми ҷаҳонӣ. Албатта, пас аз илми иқтисоди сиёсӣ, ки дар давраи Шуравӣ онро омӯхта будем, адабиётҳои иқтисодии хориҷӣ барои мо қизи нав буд ва мутолиаи он завқе ҳам дошт. Бояд таъкид кард, ки бахусус илмҳои иқтисодии соф – иқтисоди бизнесу мубодилот дар он кишварҳо хеле инкишофи барҷаста дошт. Назарияҳо ва ё теоремаҳои иқтисодӣ, ки дар онҳо ҷой дорад ба назарияҳои илмҳои табиӣ шабоҳат дорад. Ҳангоми омӯзиш хулосае метавон пайдо кард, ки предмети илмҳои иқтисодӣ гӯё аз фанни физика ба он дараҷа тавофут мекард, ки аз фанҳои кимиё ва биология фарқ дорад. Масалан, баробарии хароҷоти даромади ақал, чун қоидаи истехсолу фурӯши молу хизматҳо, гӯё ҷозибали қисмҳо аз масса мутаносибан роста ва бо квадрати фосолаи миёни онҳо мутаносибан чаппа бошад. Ва ё таҳлили ақал (маржиналӣ) ба муайян кардани суръатнокӣ дар тарҳи инкишоф ва ё фосолаи вақтро гӯё ифода мекунад. Ҳамчунон, оптимуми Парето чун «қоидаи тиллоӣ»-ии механика, арзиш ва ё хароҷоти тадқиқи ягон низом (тартиботи иқтисодӣ), яъне хароҷоти трансаксионӣ (муомилотӣ, доду гирифт) гӯё чун «қувваи соиш» дар физика бошад. Ҳамин тариқ, натиҷаҳои тадқиқот, чун назарияҳои илмӣ баррасӣ мегаштанд. Умуман, назарияи иқтисодии соф (экономикс) яъне иқтисодиёти софи бизнес, мубодилот тақия бо тарзу услуби классикӣ инкишофи худро меёфт. Дар воқеъ, дар илми назарияи иқтисоди классикӣ ва неоклассикии ғарб тамсиласозии (моделсозии) фаъолияти иқтисодӣ анъана буд. Масалан, барои рушди соҳибқорӣ чанд заминаҳоро пешниҳод мекунанд, ки бештари он ҷуръати максимумкунонии фоида ва барои истеъмолгарон максимумкунони нафъ ва ё сатҳи қонешшавӣ ва ғ. мебошад.

⁴ . А.Маршалл. Принципы экономической науки Т.С. М.: Прогресс - 1993 416 с.

То ибтидои қарни бисту як меъморони ватанӣ низ барои таҳияи тамсилаҳои (моделҳои) худ, назарияҳои муайяни илмҳои ғарбро асос карданд ва барои тасдиқи онҳо замина мечустанд, далелҳои худро меғунҷонданд ва агар амалӣ нагардад нерӯи пешгӯӣ ва дурунамои онро таъкид мекарданд. Аммо, бештари ин тамсилаҳо, назарияҳо, азбаскӣ дунёи воқеии фаъолияти ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии кишварамонро дар сатҳи кофӣ инъикос намекард, бинобар он онҳо чун нақша ва ё барномае, ки ба маҷмӯи нишондиҳандаҳои миқдорӣ шабоҳат дорад, мемонд. Ва онҳо иҷроиши пурраи худро намеёфт ва агар иҷро шавад ҳам, аксар бо мӯъҷиза ва омилҳои шароитҳои дар тамсила инъикоснаёфта суръат мегирад. Дар он тамсилаҳо тарҳи таъсири аслҳои ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ, аз он ҷумла Ҳазинаи байналмилалӣ асёр баръало мушоҳида мешуданд. Зимнан таъкид менамоем, ки хориҷиён назария ва ё теоремаҳои иқтисодие, ки худи онҳо аз онҳо барвақт даст каша буданд, пешкашу пешниҳод ҳам намуданд. Олими рус Л.Н. Макаревич дар китоби худ «Глобализация и Россия» ҷавҳари пайдоиши ин ақидаҳоро кушода медиҳад. Вай таъкид кардааст, ки сарчашмаи ин ақидаҳо «Консенсуси Вашингтон» ки соли 1990 ташкил шуда аз ғояҳои тетчериву иқтисоди рейганӣ, «Мақтаби Чикагоӣ»-и М. Фридмен, таҷрибаи ислоҳотии Америкои Лотинӣ ва ғ. бармеояд. «Консенсуси Вашингтон» заминаи ғоявии сиёсатмадорону иқтисодчиён ва арбобони давлатии бонуфузи Ғарб гашта, ҳамчун доктрина ва фишанги Бонки байналмилалӣ асёр ва Бонки байналмилалӣ рушд, ҷиҳати муайян кардани сиёсати худ нисбат ба кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, хизмат намудааст. Дар натиҷа, дар ин кишварҳо дар ибтидои давраи соҳибистиқлолӣ на инкишоф, балки таназзул мушоҳида шуд. «Консенсуси Вашингтон» ин таълимотро, албатта барои ҳадафҳои геополитикии худ истифода бурда истодааст. Ин ҷо падидаҳо ва ҷуръати идораи равандҳои ҷаҳонишавӣ ба манфиати давлатҳои Ғарб ва бунёди ҷаҳони якҷутба мушоҳида мешавад. Бинобар он, Ҳукумати ҷумҳурӣ аз ин ҷараён огаҳӣ ёфта, пас аз солҳои 2000-ум як қатор корҳоро оид ба ташаккулу такмилгардии ниҳодҳои иқтисодиву ҳуқуқӣ анҷом додаст, ки ҳифзи манфиати миллиро дорад.

Ба назари мо, пажӯҳишҳое, ки така ба тарзу услуби неоклассикӣ суръат мегирад, воқеияти ҳаёти иқтисодӣ, омилҳои сифатии фаъолият, ки аз эътиқоду табиати худи инсон, иштирокдорони фаъолият бармеояд ва ҳамчунин алоқаву муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа, ки дар замони муосир хеле қаъран мураккаб шуда бо арзу тӯл паҳноӣ ёфтааст, ғунҷонида наметавонад. Маҳз ҳамин буд, ки дар замони муосир тарзу услуби пажӯҳиши постнеоклассикӣ (ғайриклассикӣ) инкишофи устувор пайдо кардааст. Ин услуб чун барномаи маҷмӯи тадқиқотии байнисоҳавӣ (байнифаннӣ), ҳамҷояшавии тадқиқотҳои таҷрибавӣ ва назариявӣ, амалӣ ва бунёдӣ арзи ҳастӣ мекунад, яъне (интегратсия) омӯзиши кулли илмҳои ҷомеашиносӣ ба вучуд омадааст. Дар воқеъ маҳз дар дастаҷамъии кулли илмҳои ҷомеашиносӣ метавон нерӯи кавиеро дар ҳалли муаммоҳои ҷомеа пайдо кард. Зеро, ба ақидаи файласуфи барҷаста

А.Койре илмҳои ҷомеашиносӣ (бахусус назарияи иқтисодӣ – А.Б.) ҷаҳони сифат, ҷаҳоне, ки дар он зиндагӣ мекунем, дӯсташ медорем, ба ҷаҳони микдор – геометрия табдил додаст. Ин ҷаҳон, ки ҳама чизро меғунҷонад, аммо барои инсон ҷой намондааст. Ҷаҳони илм – ҷаҳони воқеӣ аз инсон бегона шудааст. Илм, ки имрӯз кудрати тавсифи ин ҷаҳонро надорад, пас барои сафед кардани худ «субъективӣ» номидааст.

Дар мавриди таҳлилу тадқиқоти муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, умуман объекту предмети таҳқиқ бояд хосиятҳои фарқкунандаи илмҳои ҷомеашиносӣ, бахусус иқтисодиро аз илмҳои табиатшиносӣ дақиқ дарк намуд ва ё ба хотир овард. Ин хосиятҳои фарқкунандаро метавон чунин тавсия дод. **Якум.** Илмҳои иқтисодӣ ҷузъи таркибии илмҳои ҷомеашиносӣ аст ва ҳатто ба ибораи Р. Фишер «шоҳи» илмҳои гуманитарист: дар воқеъ кулли алоқаҳои ҷомеа, бахусус дар низоми иқтисоди бозорӣ, алоқаву муносибатҳо марбут ба амалигарди манфиатҳои моддӣ инсонӣ, ташкил медиҳад. Пас, вай мисли дигар илмҳои ҷомеашиносӣ бо он мафҳумҳо (категорияҳо) сару кор дорад, ки онҳо маҳсули андешаву тафаккури инсонӣ ва созишҳои ҷомеа аст ва ё ҷомеа тавлид кардааст. Хосиятҳои табиат бошад, масалан, масса, ҷозоба, фотосинтез, нерӯҳои физикавӣ кимиёвӣ ва ғ. аз инсон новобаста вучуд дорад ва пеш аз инсон ҳам арзи ҳастӣ дошт. Аммо, мафҳумҳои давлат, пул, низоми пуливу молиявӣ, моликият, нарху арзиш, қоғазҳои қиматнок, литсензия ва ғ. маҳсули хиради инсон ва аз ӯ ҳам алоқамандӣ дорад. Онҳо ҳарчанд онтологияи субъективӣ дошта бошанд ҳам, аммо дар раванди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, мардумгардӣ ва ё эътирофи ҷомеа хосияти объективӣ мегиранд ва фардҳои алоҳидаи ҷомеа тобеи худ мегардонанд. Бинед, ки зеро ин мафҳумҳои созишҳои ҷомеа сохтааст, як олам маънию муносибатҳои инсонӣ воқеъ аст. Инсон онҳоро худ сохтаасту, худ ғуломи ӯ ва ҳатто поймоли он ҳам шудааст. Пас, омӯзиши инкишофи (динамикаи) ин мафҳумҳои объективӣ, сатҳи амалигардии ҳадафҳои воқеии он, (яъне, бояд на барои фақат фардҳои тоифаи алоҳида, балки барои кулли ҷомеа хидмат кунад), бояд дар маркази пажӯҳиш бошад. **Дуюм.** Ҷомеа таркиби бузурги мантиқӣ дорад. Дигар соҳаҳои табиат бошад аз ин хосият маҳрум мебошанд. Яъне, табиат худ дорои таркиби мантиқӣ набуда, фақат назарияҳои илм оид ба ин соҳаҳо дорои таркиби мантиқӣ аст. Бинобар он, дуализми картезианӣ таъкид кардааст, ки табиату кайҳон дар худ ду ҷаҳонро ҷой додаст: як ҷаҳон, ки ҷозобаи бузургро дар фазои мошини риёзӣ дорад ва дигар ҷаҳоне (ҷомеаи инсонӣ), ки аз ҷону руҳи мафкурадор, аммо ҷозоба надошта, иборат аст. Дар ҳақиқат, ҳаёти ҷомеа печопечи тазодҳо, пур аз баррасиву пешниҳод ва ё пешкаши ақидаҳо буда, ҳар яки онҳо дорои таркиби мантиқӣ мебошанд.⁵ Назарияҳои дилхоҳ, ки ин муъҷизаҳоро мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор медиҳад, бояд таҳлили мантиқии таркиби онро дошта бошад. Ҳамин тариқ, иқтисодиёт чун илми

⁵ 13. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой М.: УРСС, 2005 с.50.

чомеашиносӣ аз илмҳои табиатшиносӣ бо он фарқ мекунад, ки вай бештар ба таркиби мантиқии чомеа ва ё бо далелҳои ниҳодӣ (институционалние факты) сару кор дорад. **Сеюм.** Дарк ва ё таҳлили маҳдуди табиати инсон фақат дар чорчӯбаи «инсонии иқтисодӣ», ки чун калькулятори роҳпаймо дар доираи тақозои нафъу хароҷоти ақал амал мекунад, сифати комили инсонро тавсиф дода наметавонад. Зеро, «инсонии иқтисодӣ» - ро дар низоми иқтисодӣ ва инсонии «иҷтимоӣ» «сиёсӣ», «фарҳангӣ» - ро берун аз низоми иқтисодӣ-хоҷагӣ пиндоштан ва ё таҳлили чудоғонаи онҳо, арзишҳои илмии мукамалро тавлид намекунад. Умуман, таҳқиқи инсон пайваста бо фазои беҳудуди гуманитарӣ нерӯи нухуфта олами рангини инсонро рӯи майдон меорад. **Чорум.** Илми иқтисодро чун илм оид ба таҳқиқи чӣ тавр тақсим кардани захираҳои маҳдуд арзёбӣ кардан сахв аст. Барои илми иқтисодӣ тарзу услуби мавҷудияти «молҳо», фишангҳои «тақсим», «бозтақсим»-и онҳо хосияти ниҳодӣ дорад.⁶ Дар воқеъ, дар назарияҳои иқтисодии бозорӣ кулли муаммоҳои иқтисодӣ дар фосилаи беҳудудияти талаботи инсон ва нодирии захираҳо ҷой гирифтааст. «Дар асоси ин назария бунёди иқтисодии самаранок гайриимкон аст. Омили «талаботи беҳудуд» чомеаи истеъмолгарро тавлид кард, ки қонеъгардии ин талабот ҳадафи асосии инкишоф шудааст. Инсон аз пай боло бардоштани талаботи моддии худ шомил гашта, дар маънавияти худ ҷои Худовандро танг намудааст. Дар ин ҷараён инсон руҳу ҳиссиёти худро шуста, дар ботинаш нерӯи озод намондааст, ки маъноии комили зиндагиро дарк намояд. Чунин ҳадаф ба косташавии маънавият ва дар ниҳоят ба талафу марғи чомеа оварда мерасонад.

Имрӯзҳо мо бо тариқи расонаҳои ахбори омма иттило пайдо мекунем, ки барои кишвар ғояи ягонаи миллӣ зарур аст. Аз тарафи Раиси ҷумҳурӣ ба Вазорати маориф ва Академияи фанҳои педагогӣ супориш шудааст, ки дар муддати кӯтоҳ барномаи таълимии «Андешаи миллӣ ва истиқлолияти давлатӣ»-ро таҳия намоянд. Дар воқеъ, мақому нақши минъбадаи ҷумҳурӣ дар шароити иқтисодии глобалӣ, пеш аз ҳама аз нигоҳи захираҳои меҳнативу табиӣ он, мазмуни нав мегирад. Ҷаҳони муосир дар маҷрои тағйироти сураътноки бунёдиву динамикӣ қарор дорад, ки ин раванд бечунучаро ба манфиатҳои кишварамон таъсири бузург мерасонад. Дар ин шароит масъалаи ба даст овардани фазои зарурӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати беруна, ки амалӣ гардонидани ҳадафу сиёсати дохилии моро мусоидат мекунад, ба миён омадааст. Бинобар он, стратегияи воқеии рушд бидуни омӯзишу таҳқиқи вазъи иқтисодии ҷаҳонӣ имконнопазир аст. Дар ин маҷро дипломатияи иқтисодӣ дар мадди аввали ҳадафи стратегияи фаъолияти бурунмарзии кишвар бояд қарор гирад.

Пас, ҷаро мо таъкид карда наметавонем, ки барои кишвар фанҳои иқтисодии сиёсӣ, ки рӯҳияи мардуми кишварро дар ғанӣ гардонидани бойигарии миллӣ, таъмини беҳатарии иқтисодӣ, эмин доштан аз

⁶ Серл Дж. Что такое институт // Вопросы экономики №8. 2007.с.6.

падидаҳои манфии раванди ҷаҳонишавӣ, нақшгузори иқтисоди миллии мо дар иқтисоди ҷаҳонӣ ва ғ. ҳидоят мекунад, таҳия гардад. Аммо, вақте ки мо мафҳуми иқтисоди сиёсиро ба забон мегирем, замони Шӯравиро ба хотир меоранд ва онро мафҳуми кӯҳна, гузашта пиндошта ба таълимоти марксистӣ-ленинӣ вобаста мекунад. Зимнан таъкид мекунем, ки ба ғояҳои илмӣ ин таълимот низ бояд аҳамияти ҷиддӣ ҳам дод. Зеро, вақте ки мо бо таълимоти ноосфера ва ё инкишофи устувори муосир шинос мешавем арзишҳои илмӣ ин таълимот пеши назар меояд. Ё ин, ки бӯҳрони молиявӣ-иқтисодии имрӯз маҷбур сохт, ки боз ба асари бузурги К.Маркс «Капитал» рӯ оварем. Илова бар ин, бояд ба хотир дошт, ки ватани илми иқтисоди сиёсӣ ва мафҳумҳои иқтисодӣ - иҷтимоӣ, аз ҷумла сотсиализму коммунистӣ кишварҳои ғарб ва ё ҷуноне, ки мегӯянд, давлатҳои «Олами кӯҳан - Старий свет» мебошад. Ёдрас мешавем, ки барҳам ёфтани илм ва ё фанни илми иқтисоди сиёсӣ дар ибтидои солҳои 90-ум, дар қаламрави кишварҳои ИДМ ҳадафи шикастани идеологияи бузурги коммунистӣ буд. Аз тарафи дигар, ворид кардани иқтисодиёти софи бозориву мубодилот (экономикс) ба ин кишварҳо, ба назари мо, аз ҳадафи неоклонистии кишварҳои абаркудрат, ки дар маҷрову гирдоби ҷаҳонишавӣ омезиш дорад, бармеояд.

Чи тавре, ки дар пешгуфтор ишора карда будем, низоми иқтисоди бозорӣ чун мисли низоми табақавӣ гузаранда аст ва он пас аз иҷрои вазифаи таърихӣ худ ба низоми дигаре, ки руҳияву маънавиёти баланди ҷомеъаро тақозо мекунад, интиқол мешавад. Ханӯз, соли 1897 олими олмонӣ Густав Шмоллер⁷ ба ин маънӣ таъкид карда буд: иқтисоди софи бозориву мубодилот - иқтисодиёти бизнес, ки имрӯз олоти истисмори синфи истисморгарон шудааст, бояд боз ба илми бузурги ахлоқу сиёсат табдил ёбад; ба ғайр аз истехсоли молу хизмат, арзишу тақсимот, боз ниҳодҳои иқтисодиро омӯзад, яъне дар маркази худ на ҷаҳони молу хизмат ва сармоя, балки инсонро ҷой диҳад. Дар замони Густав Шмоллер фатҳи маҳз ҷунин ғояҳо ва илми иқтисоди сиёсӣ буд, ки ҳувияти миллии ва руҳияи созандагии олмониён баланд шуда дар ғанӣ кардани бойигарии миллии кишвар маҷрои тавоноро рӯи кор овард ва ниҳоят нақши онҳо дар иқтисоди ҷаҳонӣ қавӣ гашт. Бояд таъкид кард, ки дар замони муосир бархе вазифаҳои илми иқтисоди сиёсиро, таълимоти институтсионалӣ ва ё иқтисодиёти институтсионалӣ иҷро ҳам карда истодааст. Ин ҷараён, ҳарчанд ба таҳлилҳои прагматикӣ тақия кунад ҳам аммо, комёбиҳои назаррасро дар

⁷ Ефимов В. Предмет и метод интерпретативной институциональной экономики/ Вопросы экономики, № 8. 2007 С.57

масоили ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии ҷомеа ноил гаштааст ва тавонистааст дар худ инсонро ҷой диҳад.

§ 2. Инсон дар олами сеҳрангези колову пайса (Фетишизми моливу пули)

Беш аз чор - панҷ қарн аст, ки тору пуди ҷомеаи ҷаҳонӣ саросар зери низоми иқтисоди бозорӣ қарор дорад. Ин низом ҳосилаи тақсимоии ҷаҳрии меҳнати ҷамъиятӣ, таҳассусшавии раванди истеҳсоли мебошад ва бинобар он ба фаъолияти истеҳсолоти хусусӣ вазни афзалиявӣ бахшида, доираи амали онро хеле фарох намудааст. Доираи бонуфузи (доминантии) фаъолияти хусусӣ гирифтани фоидаи қонуни асосии ин низом эълон намудааст ва аз ин лиҳоз, зоишу ғункунии сармоя ба ҳадафу муҳарриқи нерӯманди он табдил ёфтааст. Аз ин лиҳоз, ба ҷомеае, ки ба низоми бозори тақия дораду ба он реша мегирад, ҷомеаи сармоядори (капиталисти) ном доданд. Дар ин ҷомеа падидгардии муносибатҳову алоқаҳои миёни истеҳсолгарони молу хизматҳо, бо туфайли мубодилоти маҳсули меҳнат ва ё пайваста бо ҳаракати молу хизматҳо суръат мегирад. Ба ибораи дигар, алоқаҳои истеҳсоли, муносибатҳои миёни одамон маҳз дар майдони мубодилот, ки дар он ҳаракати молу хизматҳо ва чизу чора рӯи кор меояд, акси худро зуҳур менамоянд.

Пайваста бо ҳаракати молҳо дар пайроҳаҳои печ дар печи табиӣ мубодилот маънии созандагӣ ва эътирофи ҷамъиятии меҳнати инсон низ рӯи майдон меояд. Ҳамин тариқ, муносибатҳои ҷамъиятии миёни истеҳсолгарон, ки аслан сифати объективӣ ва комилро доро аст, шакли муносибатҳои миёни чизу чораро мегирад: яъне дар фазои ҳаракатҳои он ба вуқӯъ меояд. Ҳамин тариқ, муносибатҳои истеҳсоли, умуман муносибатҳои миёни одамон шакли ашъвӣ мегирад: дар чизу чора инъикос меёбад. Ҷараёни табиӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки бар сари одамон бор аст, зоҳиран бар онҳо чун ҳокимии чизҳои муаяйни беруна тасаввурот мебахшад. Яъне, тобеияти қавии тақдирӣ истеҳсолгарон ба вазъу лаппишҳои бозор, тасаввуротеро оид ба ҳокимии нерӯи ғайритабиӣ чизу чора (молу пул) тавлид мекунад. Ин ҳодисоти ашъгардии муносибатҳои истеҳсолиро, яъне шакли муносибати чизучорагии муносибатҳои аслии миёни одамонро, ҳанӯз зиёда аз як аср қабл, К.Маркс, **фетишизми**⁸ молӣ ном дода буд. Дар замони муосир бошад, ин ҳодисот ба сатҳи хеле олӣ расидааст: инсон ва арзишҳои моддиву иҷтимоӣ, ки худӣ ӯ сохтааст аз асли воқеаиаш ба дуриҳо ҷудо шудааст, ки дар поён хоҳем ҳарф зад.

Фетишизми молӣ тарафҳои субъективӣ ва объективӣ дорад, ки онро бояд фарқ кард. Муносибатҳои моливу пулӣ, чун шакли ифодаи муносибатҳои воқеии миёни истеҳсолгарон, тасаввуротеро, оид ба гӯё ғайритабиӣ будани ҳосияти чизҳо - молу пул, дар шуури онҳо тавлид

⁸ Фетишизм аз калимаи фарансави – *fetichisme*, дар руси – португ, амулет – тилизм, тумор буда, кур куруна сар фуруд овардан ба иконҳо, нерӯҳо ва ё ба ягон чиз – пулу мол, ки ба он сифати ғайри табиӣ бахшида шудааст.

мекунад. Чӣ тавре, ки бархе рӯҳониён тасаввуроти худ бофтаро чун тасаввуроти ғайритабиӣ, моли ғайббуда арзёбӣ мекунад, ҳамин тарик истехсолгарони мол, ба пулу мол (ки моҳиятан онҳоро, чун далели ниҳодӣ, худи инсон эҷод кардааст) хосияти ғайритабиӣ бахшидаанд. Ҳамин тарик, алоқаҳои объективии миёни истехсолгарон, ки бо воситаи ҳаракати чизҳо ба иҷро мерасад, ба онҳо тасаввуроти ғалатро (иллюзия) эҷод мекунад, ки гӯё муносибати одамон дар амал чун муносибати миёни чизҳо бошад. Ин аст тараф ва ё хосияти субъективии фетишизми молӣ.

Муқаддасот ва ё парастии пул (**культуа денег**⁹), ки дар ҷомеаи сармоядорӣ ҳукмрон аст, падидаи олии фетишизми молӣ мебошад. Пули молӣ – тилло – чун дигар молҳо маҳсули меҳнати инсон аст, аммо чун пул нерӯи ҷамиятӣ ва олотӣ ҳукмрониро маҳз дар капитализм ихтиёрдори намудааст. Кашфи илмии табиати фетишизми моли худ аз худ барҳам додани онро мусоидат намекунад. Он замоне, ки низоми бозорӣ аст, алоқаҳои ҷамъиятии миёни одамон бо воситаи ҳаракати чизҳо суръат мегирад. Ҳамин тарик, фетишизми молӣ – мафҳуми таърихӣ аст: вай пайваста бо шакли ҷамъиятии истехсолоти молӣ ба вучуд меояд ва пайваста бо аз байн рафтани ин низом, аз майдони таърих берун меравад..

Ҷаҳони имрӯз пайваста бо истиқлол гирифтани фаъолияти низоми молиявии ҷаҳонӣ ба фетишизми пуливу молӣ фазои хеле фарох фароҳам овардааст ва ба он сатҳу сифати кайҳонӣ бахшидааст. Табиист, ки ба ин ҳодисот ҷаҳонишавӣ маҷрӯву суръати тоза бахшидааст. Инсон ҳарчанд, ҷиҳати ҳокимӣ бар табиат ба муваффақиятҳо ноил шудааст, аммо ҷомеаи ӯ дар вазъе қарор гирифтааст, ки ба идораи он нерӯҳо (ки худ сохтааст), қодир намебошад. Низоми истехсолот агар аз нигоҳи технологӣ ратсионалӣ бошад ҳам, аммо, аз нигоҳу ҷабҳаи иҷтимоӣ ирратсионалӣ шудааст. Инсон, ки маҳлуқи ҷамъиятӣ ва мустақиман маҳсули он ҳам мебошад (маҳлуқи биоиҷтимоӣ), бинобарон вай бешубҳа, ба ҳаводиси ҷомеа тобеъ аст. Ба ибораи дигар, вай мунтазам зери таъсири парастии пул (култаи пул), ки дар қаъри асрҳо эҷод шудааст, қарор мегирад. Ин ҳаводис ва ё одат ба монанди расму оинҳои миллӣ, қавмӣ ва динӣ дар пайроҳаҳо ва баъд дар хиёбони бузурги таърихи тӯлонии инсонӣ якҷанд қарнҳоро убур карда то имрӯз дар дунёи пурталотуми мо омад. Аммо, парастии пулу мол мисли дигар одату анъанаҳои иҷтимоӣ коҳиш наёфта, баръакс вазни худро боз ҳам устувор кардааст. Ниҳодҳои пуливу молиявии муосир тафаккури нусхабастаи устувореро тавлид кардааст, ки вай акнун комилан ба ҳодисоту доираи берун аз муносибатҳои пуливу молӣ баҳо медиҳад ва ҳамин тарик, ба коҳишбӯии моҳияти инсон ва шахсияти он суръати тоза бахшидааст. Онҳо дар маҷрӯи фаъолияти гуногунҷабҳаи ҷомеа бо рафтору талаботи завқиву ғайриратсионалии тоифаи алоҳидаи мардум омезиш ёфта аз аслу моҳияти худ боз ҳам дуртар рафтааст. Пайваста бо паҳноӣ ёфтани

⁹ Культ аз калимаи латини – cultus – дар руси – почитание – яке аз элементҳои ҳатмии дин, ки ба нерӯҳои ғайритабии таъсир мерасонад ваё эҳтиром мегузорад. Яъне эҳтиром ба чизе ва ё шахсе.

алоқахову муносибатҳои пуливу молӣ, молиявӣ-қарзӣ, ки олоти тақсиму бозтақсими неъматҳову даромади ҷомеа мебошанд, нобаробарии иқтисодиву иҷтимоиро ҳам дар рӯи олам ва ҳам дар дохили кишварҳо ба авҷи хеле баланд расонидааст. Воқеан ҳам пул чун аслиҳа ва ё олоти мӯҷизаноки ченаку тақсимкунандаи даромадҳои ҷомеа, аз як тараф дороии (даромади) тоифаҳои алоҳидаи иҷтимоиро бо камтарин захираҳои меҳнат афзун намуда, аз тарафи дигар вазъи ҳазорон коргарони киро ва дигар қишрҳои захираҳои ҷомеаро, метавон гуфт, ки дар як гӯшаи ночориву нотавонӣ танг намудааст. Чӣ тавре, олими амрикоӣ Т. Веблен қайд карда буд, дар шароити парастии пул як табақаи муайяни ҷомеа чун ниҳоди иҷтимоӣ пайдо мешавад, ки онҳо бештар рафтору беҳудагардии (праздность) намоишкорона доранд. Яъне, тоифаҳои алоҳидаи ҷомеа, ки сатҳи ҳаёти пулӣ ва лаззати қанонҳои пулии худро нишон медиҳанду МАН-и худро дар он мебинанд, ташаккул меёбанд. Дар ин вазъият, шуҷоатмандӣ ва бузургии инсонро на меҳнати нафъовару созанда, балки идора, қор дар мақомоти қудратӣ, дину таҳсилот, варзишу вақтхушӣ ва ғ. ифода мекунад. *«Вақт бемаҳсул истифода мешавад, зеро ки яқум, меҳнати нафноку (маҳсулноқ) созанда дар мафкураи бештари мардумони «нав» чун ношоиста эътироф шудааст. Дуюм, дар мавриди парастии пул, бахшидани мӯъҷизоти гайритабиӣ ба он, умуман ҳукмронии муносибатҳои пулӣ имконияти зиндагиро аз беҳудакорӣ рӯи майдон меорад.»*¹⁰ Ҳамин тариқ, дар ҷомеа ду қутби мухталиф – яке ақалият ва ё нуфузи қами мардум бо сарвату даромади бузург ва дигаре ақсарияти мардум бо «қути лоямут» рӯи майдон меояд. Аммо, ақсари мардум, баҳусус ҷавонон ба ҳаёту зиндагии он тоифаи беҳудакор таассуб мекунанд ва дар натиҷа дуршавии онҳо аз меҳнати нафноку фаъолият дар бахши воқеии иқтисодӣ суръат мегирад. Ин ҳодисот маҳсусан дар кишварҳои рӯ ба таракқӣ ниҳода ва ё дар давраи гузариш қарор гирифта (кишварҳои ИДМ) баръало ба ҷашм мерасад. Ин вазъи кишварҳои ҷаҳони сеюмро метавон ҳосилаи манфии ҷаонишавӣ пазируфт, ки аз манфиатҳои ҷаҳони мутараққӣ бармеояд. Зеро ки дар шароити сатҳи пасти иқтисодӣ, ҳодисот ва маҷрои нахустандӯхти сармоя, азхудкунии даромадҳову захираҳо дар ин давлатҳо ба манфиати ҳамон гурӯҳҳои ҷомеа ин кишварҳо, ки пеш аз ҳама барои пиёдагардии манфиату ҳадафҳои кишварҳои мутараққӣ фаъолият мебаранд, авҷ мегирад. Бинобар он ба ин нусхаи ва ё тоифаи таъсирбахши ҷомеаро «табақи ранте¹¹» ҳам меноманд. Онҳо маҳз аз ҳисоби содирот ва ё фурӯши захираҳои табииву ашёвии кишвари худ (хиёнаткорона ба миллати худ) соҳиби ашёи «муқаддаси» ҷаҳонӣ, ки бедардимиён меояд, мегарданд. Мазҳабу дин, нон ва миллати ин тоифаи одамон пул аст ва ба

¹⁰ Т. Веблен. Теория праздного класса. М. Прогресс, 1984. с.89

¹¹ Ранте ва ё рента (аз калимаи фаронсавӣ) ба маънои даромади доимӣ даромад аз сармоя, амволу замин, ки фаъолияти меҳнатӣ ва соҳибкориро талаб наменамояд, яъне захираҳои меҳнат талаб намешавад, омадааст

он ибодат мекунад. Чунин мисраҳои Мавлои Рум шиори онҳо мебошад:

*Побараҳна, сарбараҳна медавам,
Ҳар ки ноне медиҳад, он ҷо равам.*

Намояндагони ниҳодҳои молиявии кишварҳои мутараққӣ ва ё Ҳазинаҳои молиявии мухталифи байналмилалӣ бошад, бинобар он, ки дар кишварашон имконияти «шусташавии» маблағҳо вучуд надорад ва ё мушкил аст, ин амалро дар партави тадбиқи лоиҳаҳои маблағгузориҳои худ, дар ҳамкорӣ бо «ислоҳотгарони» миллӣ, ба иҷро мерасонанд.

Инсонро дар замин ҷонишини худованд эълон доштанд ва меҳнати созандаро ягона роҳи пайвандшавӣ бо султони пазирфтанд. Мисраи Мавлои Рум «*Зиҳӣ кор, зиҳӣ бор, ки он ҷост худоё*» - ро нуфузи сершумори инсоният шиори худ ҳам кардааст. Ҳамин тариқ инсон олами худро сохтааст: хона, завод, автомобилу таҷҳизот, техникаву технологияи навин, пӯшокаву хӯрока ва ғ. истехсол мекунад. Аммо, мутассифона вай аз маҳсули дастранҷ ва меҳнати худ чун шудааст, ба дуриҳо рафтааст. Ў акнун султони олами сохтаи худ намебошад – баръқс ин оламе, ки меъмораи худӣ ӯст, хоҷаи вай, ҳокими вай шудааст: инсон назди вай сари зону нишаставу зорӣ дорад ва ё ҷуръат мекунад, ки онро фиреб диҳад. Зоҳиран дар назар мерасад, ки гӯё инсон мутобик бо манфиати худ майлу ҳаракат дошта бошад. Дар асл бошад, шахсияти комили он бо тамоми имкониятҳои ба олоҳе табдил ёфтааст, ки хидмати мошини бо дастони худ сохтаро иҷро мекунад. Аз як тараф, инсон худро тасалли медиҳад, ки вай дар маркази олам ҷой гирифтааст, аммо аз тарафи дигар, воқеан дарк ҳам кардааст, ки вай дар ҷорҳои олами сохтааш ночизу нотавон аст (чуноне, ки назди худованд).

Пайваста бо сифатҳои нави муносибатҳои инсонӣ эҳсоси танҳои ва нотавонии он боз ҳам дучанд шудааст. Алоқаи мушаххаси як инсон бо дигаре маъноӣ шафофи худро талаф додааст: он муносибатҳо ҷомаи фиребу найрангро дар бар карда инсонро ба олоҳи механикӣ ва ё техникӣ табдил ҳам додааст. Дар кулли муносибатҳои ҷамъиятиву шахсӣ қонуни бозор ҳоким аст. Маъмул аст, ки муносибатҳои тарафайни рақибон (конкурентҳо) дар майдони бозор дар бефарқияти ҳамдигарӣ таъҷ мекунад. Дар акси ҳол, онҳо дар иҷрои вазифаҳои иқтисодии худ ба ноқомӣ дучор мешуданд: мубориза бо тарафи рақобатӣ бояд бидуни ғарази нобуди иқтисодии якдигар суръат гирад.

Чунин бефарқӣ ва ё муносибати хушк дар миёни муносибати кордеху коргари кироя низ ворид шудааст. Соҳиби сармоя, чи тавре, ки мошину таҷҳизотро истифода мебарад, инсонро (коргари кирояро) низ ҳамин тавр, барои ноил гаштан ба ҳадафҳои иқтисодии худ, истифода мебарад. Муносибатҳои онҳо чунин аст: ҳарду барои якдигар олоҳи амалигардонии ҳадафҳо, яъне олоҳу воситаи якдигар мебошанд. Ин муносибатҳо сифр муносибатҳои мустақими ду фарди инсонӣ намебошад, зеро бе манфиату нафъи тарафайн онҳо ба якдигар ягон ҳавасу унс ҳам надоранд. Муносибатҳои миёни соҳибкор ва истеъмолгар низ чунин сифатро доро аст. Истеъмолгар имрӯз барои

соҳибкор ва ё фурӯшанда ягон шахсияти мушаххас намебошад ва талаботи муаяйни онҳо низ муҳимияташро гум кардааст. Комилан метавон гуфт, ки истеъмолгарон (харидорон) ба объекти фиребу саргармкунӣ (манипуляций) табдил ёфтаанд. Муносибат ба меҳнат низ коста гаштааст: истехсолгарӣ имрӯз нисбат ба замони хунарманди асримиёнагӣ ба маҳсулоти худ ҳавасманд намебошад: вай истехсол мекунад ба хотире, ки аз сармои гузоштааш фоида бигирад ва маҳсули истехсолу фаъолияташ асосан аз бозор, ки вазъи сармоязузориро дар ин, ё он соҳа ваъда медиҳад, вобаста аст.

Умуман, на танҳо муносибатҳои иқтисодӣ, балки муносибатҳои шахсии миёни одамон низ аз асли худ дар фосолаҳо дур шудааст: муносибатҳои инсониро комилан муносибатҳои чизҳо иваз кардааст. Инсон на танҳо мол мефурӯшад, балки худ низ объекти хариду фурӯш шудааст, вай худро мол эҳсос мекунад ва мефурӯшад. Агар коргари кироя нерӯи ҷисмонии худро бифурӯшад, пас соҳибкор, пизишк, хизматчи кироя «шахсият»-и худро мефурӯшад. Зимнан бояд таъкид кард, ки онҳо бояд ин шахсиятро доро бошанд: мутобиқ ба вазъият ҷолибу нерӯманду ва ташаббускор бошанд. Маҳз дар ҳамин ҳолат онҳо метавонанд дар фурӯши молу хизмати худ муваффақ гарданд. Чун ба мисли дигар молҳо, сифату арзиши инсониро бозор муаяйн мекунад. Агар фарде ба майдони бозор сифати хоси худро пешниҳод кунад, аммо ба он таклифот набошад, пас вай аз арзиши истеъмоли (сифате, ки бозор талаб менамояд) маҳрум аст. Ҳамин тариқ, эътимод ба худ, «эҳсоси арзиши худ» ба андешаву нигоҳи дигарон чен мешаваду халос. Пас, эътимоду боварии инсон бар арзиши воқеии худ, ки новобаста аз шӯҳрату муваффақияти бозорӣ арзёбӣ гардад, ҷой надорад. Агар ба ӯ таклифот ҳаст, пас худро шахс ва ё соҳибмартаба мепиндорад; агар вай маъруфият надорад, пас вай дар чашми ҳудаш ҳам ҳеч аст. Ин вобастагии худэътирофӣ аз муваффақияте, ки «шахсият» пешниҳод мекунад, аз он шаҳодат медиҳад, ки барои инсон муосир маъруфият хеле муҳим шудааст. Пайваста бо ин сифат натавонанд комёбиҳо дар фаъолияти амалӣ, балки боздошти худэътирофии инсон алоқаманд аст; бе он инсон дар ғори ночизиву беарзишӣ меафтад.

Чӣ тавре, ки мебинем, озодии нав, ки ҷомеаи сармоядорӣ ба фард овардааст, метавон гуфт, ки фардро боз ҳам танҳотар кардааст. Вай фард гаштааст, аммо фарди заифу харос. Ба дастони нерӯи азим, ки нисбати вай беруна аст, олоте шудааст. Баъзе омилҳо ба он ёрӣ медиҳанд, то ин ки бавуқӯиҳои ноқомии ботинии онро идора кунанд, таскин бахшанд. Пеш аз ҳама, МАН-и вай ба моликияти сарвати ӯ таъя дорад. Шахсияти вай ва мулку сарвати он аз якдигар чудо намебошанд: либоси инсон, хонаи вай дар таркиби шахсияташ чун мисли тани ӯ ҷойгаҳ дорад. Инсон ҳар қадаре, ки сатҳи обрӯи худро паст эҳсос менамояд, ҳамон қадар ба моликияти сарват эҳтиёҷоту ниёз пайдо мекунад. Агар ба фард моликият набошад ва ё онро талаф дода бошад, пас дар он ҷузъи муаяйнкунандаи МАН-и мӯтаъдил низ вучуд надорад. Яъне, ӯро на танҳо дигарон, балки ҳудаш ҳам шахсияти комил намепазирад.

Дигар омилҳое, ки ба он МАН-и инсонӣ така дорад ин нуфуз ва ҳокимият аст. Онҳо қисман ҳосилаи мулку сарват бошанд, дигаре натиҷаи мустақими муваффақиятҳо дар доираи рақобат мебошад. Ҳамчояшавии моликияти ҳокимият МАН-и инсонро устувор гардонидааст. Аммо, барои ононе, ки на мулку на маъруфии иҷтимоӣ доранд, сарчашмаи маъруфияти шахсиашон оила мебошад. Ин ҷо вай худро «касе» ҳис мекунад, аммо метавонад берун аз оила боз ҳеч бошад. Ба ғайр аз ин, ба онҳо эҳсоси «кас» будан ва ё тавоноиро ифтихори миллӣ ва ё шомил будан ба ягон табақаи иҷтимоӣ низ, мебахшад. Ҳатто, агар фард ҳеч аст, аммо ба ягон тоифаи иҷтимоӣ ворид будан дар ӯ эҳсоси аз дигар гурӯҳ афзалият доштанро фаро мегирад ва бо ин худро таскин медиҳад. Ин омилҳои «такягоҳӣ» нотавонӣ ва нобоварию таскин медиҳад ва рӯяки руйпӯш мекунаду халос, аммо муолиҷа намекунад.

Синфи миёнаи имрӯз – хизматчиён, кормандони муҳандису-техникӣ, ки дар натиҷаи ғанигардии иқтисодӣ ва соҳибкории калон афзудааст, вазъи онҳо аз ҳунармандону соҳибкорони хурди типпи куҳан (давраи классикӣ) фарқ мекунад. Ёдрас мешавем, ки ҳунармандон ва соҳибкорони хурди давраҳои қаблӣ (кӯҳан) имкониятҳои васеи инкишофи қобилияти истеъдод ва ноилгардии муваффақиятҳои шахсии худро доштанд. Аммо, имрӯз бошад руҳан (психологически) вазъият дигар аст. Ҳар яки онҳо чун як ҷузъи (детали) кори мошини азими иқтисодӣ буда вазифаҳои таҳассусии худро чун «робот» дар сатҳи олий ба иҷро мерасонанд. Ҳамзамон, онҳо бо садҳо ҳамкасбони худ дар вазъияти сангини рақобатӣ қарор доранд. Дар ин шароит агар фарде мабодо нисбат ба кори худ беаҳамиятӣ зоҳир кунад ва ё аз доираи қоидаи коргоҳ муаяйнкунанда ба тарафе майл кунад, пас вай берун аз фаъолият ва ё майдони истеҳсоли ҳоҳад гардид: зеро дар паси коргоҳ ҳамкасбони бекори ӯ интизори қоранд. Хулласи гап дар он аст, ки ҳарчанд имконияту фурсати инсонии имрӯз дар муваффақиятҳо афзун бошад ҳам, аммо ӯ қисми зиёди бовариву эътимоди худ ва озодии (истиклоли) қаблашро талаф додаст: вай як ё ҷузъи (детал) кӯчаки мошинест, ки аз гардиши бузурги он нерӯ мегирад. Яъне, вай тобеи ҳокимияти мошин аст, на баръакс.

Таъсири равонии бузург ва фишороварандаи муассисаҳои азимро коргарон низ эҳсос карда истодаанд. Қаблан дар корхонаҳои хурд коргарон хӯчаини худро шахсан мешинохтанд, бо корхона комилан шинос буданд, аз тамоми равандаҳои истеҳсолот огаҳӣ доштанд. Новобаста аз он, ки коргарон мутобиқи қонуни бозор қабул ва ё сабукдӯш мешуданд, аммо алоқаҳои мустақиму мушаххас бо хӯчаини худ ва бо иттиҳоду (коллективу) истеҳсолот ба онҳо эҳсосоти муаяйни заминадорро таъмин мекард. Аммо дар ширкату корхонаҳои имрӯз, ки дар онҳо беш аз ҳазор одам кор мекунад, коргари қироии дар дигар вазъият қарор мегирад. Саравари корхона ба симои абстрактӣ табдил меёбад, ӯро ягон кас намебинад; «маъмурият» ин ҳокимияти ноаён (анонимӣ), ки бо он коргарон ягон алоқаи мустақим надоранд ва барои он инсон умуман бефарқ аст. Корхона чунон азиму васеъ шудааст, ки

коргар фақат як қитъаи кӯчакеро, ки худ он чо кор мекунад, мебинаду халос. Ин вазъиятро дар кишварҳои мутараққӣ каме бошад ҳам иттифоқи касаба зери назорат гирифтааст. Вай чураёт кардааст, ки натавонад вазъи иқтисодии коргаронро беҳ намояд, балки пеш аз ҳама таъсири равонӣ расонад. Яъне ба коргарон эҳсос бахшад, ки нерӯи онҳо нисбат ба коргоҳ бузург аст. Аммо афсӯс, ки бештари ин иттиҳодҳо худ дар ташкилоти азим ҳазм шуданд, талаф ёфтанд: дар он чои ташаббуси аъзоёни алоҳидаи он намондааст. Онҳо ҳақи аъзогиро сари вақт медиҳанд, овоз медиҳанд, аммо боз механизм ва ё чузъи хурди мошини азим мебошанд. Аз ин лиҳоз, иттифоқи касаба бояд ба ниҳоде табдил гардад, ки дар он иштироку ҳамкориҳои фаъоли ҳар як аъзои вай одати анъанавӣ бошад ва ҳамзамон ҳар як коргар дар ҳаёти ташкилоту корхонаи худ робитаи устувор дошта дар ин маҷро маъсулияти худро хис кунад.

Имрӯзҳо ноқомии фард, натавонад дар нақши соҳибкор, хизматчиву коргар, балки бар сифати истеъмолгар низ ҳис мешавад. Дар даҳсолаи охир ин нақш куллан тағйир ёфтааст. Масалан, мизоче ба мағозае, ки соҳиби он тоҷири мустақил аст, ворид мешавад, тоҷир ба вай бо таваҷҷӯҳи хоса нигоҳ мекунад. Зеро хариди истеъмолгар барои соҳиби мағоза хеле муҳим аст. Аз ин рӯ вай харидорро чун шахси бузург қабул карда хоҳиши онро меомӯзад. Ҳамин тариқ, амали хариши мол эҳсоси қадрдониву манзалатро менамояд. Аммо, ин ҳол ба муносибати истеъмолгар дар мағозаҳои азим (универмаг) монанд намебошад. Ёро бинои боҳашамат фишор меорад, оммаи кормандони мағозаҳои азим, кӯҳи молҳои рангоранг ва ғ., маҷбур месозад, ки фард худро хеле кӯчак ва ночиз эҳсос кунад. Вай чун фард барои ин мағоза ҳеч аст, фақат чун «воҳиди оморӣ» арзиш дораду халос. Яъне, фард чун харидори абстрактӣ барои мағоза муҳим аст ба он хотир, ки аз даст додани он чун одат ва ё тартиботи аз даст додани дигар мизочон намебошад. Аммо, аслан чун инсонии мушаххас ҳеч аст, касе аз омадани вай хурсанд нест ва ба ниёзу хоҳиши он диққати махсус ҳам намедиҳад: амали хариши мол дар ин мағоза амали хариши марқаро (тамғаро) шабоҳат дорад. Ин вазъият бо баробари рушди реклама қаррӣ мегардад. Тоҷири мактаби кӯҳан, дар мавриди пешниҳоди мол ба хиради мизоч диққат медед. Вай медонист, ки дар он чизе ҳаст, эҳтиёҷи харидорро медонист ва чуръат мекард, ки моли худро така ба иттилову дониши харидор фурӯшад. Албатта, фурӯшанда комилан воқеабину боинсоф набошад ҳам, аммо барои муваффақ шудан зарур мешуморид, ки оид ба сифати моли худ оқилона ва солим ҳарф занад. Доираи васеи реклама бошад, барои таъсир расонидан ба харидор тамоми воситаҳои олотхоро истифода мекунанд: ҳамон як «формуларо» такрор ба такрор эълон менамояд; истифода аз шӯҳрати ягон ситораи чомеа – сиёсатмадор ва ё варзишгари маъруф, ки ин сигор ва ё либосро мечокаду мепӯшад ва ё бо намоиши хонумҳои зебо харидорро ҷалб менамояд ва ҳамин тариқ, қобилияти танқидии онро кунд ва ё коста мекунад ва ғ. Кулли ин тарзу услуб асосан ирратсионалӣ аст, бо сифати мол чандон алоқамандӣ надорад. Ва ниҳоят нерӯи

танқидӣ ва ақлонии харидорро тира намуда чун афюн (опиум) мадҳуш мекунад. Дар реклама элементи орзуҳо, кулфи ҳавоӣ вучуд дорад, ки ба инсон аз як тараф чун мисли кино қонешавӣ меорад, аз тарафи дигар, эҳсосоти ҳеч будан ва нотаваоиро суръат мебахшад. Моҳиятан, ин тарзу услуби тира кардани афкори танқидиву ратсионалӣ барои демократияи имрӯз хеле хатарнок аст, нисбат ба ҳучуми мустақим ба он. Таъсир ба шахсияти инсон хеле ғайриахлоқӣ аст нисбат ба чопи чунин адабиётҳо, ки ба нашраш чазо эълон мешавад. Ҳаракати истеъмолӣ чуръат дорад қобилияти танқидӣ (тафаккури ратсионалӣ), нуфузу худэътирофии худро барқарор намояд ва ба ин самт чун иттифоқи касаба равон ҳам аст. Аммо, то ҳол ин ҳаракати чамъиятӣ нерумандии худро наёфтааст.

Кулли гуфтаҳои боло на танҳо дар доираи муносибатҳои иқтисодӣ амал мекунад, балки дар доираи муносибатҳои сиёсӣ низ фаъолият дорад. Дар ибтидои демократия инсон дар ташкилотҳои мухталифи сиёсӣ ҷиҳати қарордодҳо дар овоздиҳӣ ва интихоби номзадҳо мушаххас ва фаъол иштирок мекард. Масълаҳои, ки онҳо мавриди баҳсу ҳал қарор мегирифт ба вай шинохт буд: овоздиҳие, ки дар маҷлисҳои васеи шаҳру ҷамоатҳо доир мешуд, ҳар як фард чун одату амали мушаххас фаъолна иштирок дошт. Имрӯз бошад, интихобкунанда бо ҳизбҳои азим сару қор дорад, ки вай аз он фарсангҳо дур аст (мисли қорхонаи азим). Барномаи пешазинтихобӣ хеле мураккаб аст ва боз ҳам мураккабтар мегардад, ки онро тираву ғайришаффоф мекунад. Аксаран интихобкунанда номзади худро бо тариқи радио ва телевизор мешунаваду мебинад, ба баҳодиҳии мустақими он имконият надорад. Воқеан ҳам ба вай ду-се номзади мошини ҳизбӣ пешниҳод мешавад, ки вай онҳоро намедонад – муносибат абстрактӣ аст. Тарзу услуби ташвиқоти сиёсӣ чун мисли реклама эҳсоси ночизии интихобкунандаро суръат мебахшад. Такрориши шиорҳо така ба омилҳои, ки бо мухталифияти ақидаҳо умумият надорад ва ё сунъӣ аст, қобилияти андешарониву танқидии инсонро тира ва ё кунд мекунад. Фард бо андозаву тавоноии ҳизб бархӯрд гашта, худро ночиз ҳам дарк мекунад. Рекламаи сиёсӣ зоҳиран муҳимияти инсонро дар ҳаҷми он намоиш медиҳад, гӯё ба қобилияти андешаронии вай диққат меода бошад, аммо дар асл озодии ақлонии ӯро қоста мекунад ва чун мисли анбӯҳ ва ё тӯдаи одамон аз паи шиорҳо меравад.

Маҳз, шабоҳати муносибатҳои сиёсӣ бо муносибатҳои иқтисодӣ буд, ки миёни солҳои 60-70 – уми асри бист ҷараёне бо унвони «империализми иқтисодӣ» рӯи майдон омад. Ин ҷараён бо номи олим-иқтисодчии амриқоӣ, ҷоизадори мукофоти Нобелӣ Г.Беккер маъмул аст. Дар ин давра, мафҳумҳои иқтисодӣ (максимумкунонии нафъу фоида, мувозинат, самаранокӣ ва ғ.) дар соҳаҳои, ки бо иқтисодиёт омезишу алоқаи муштарак доранд – сиёсат, маориф, тандурустӣ, муносибатҳои оилавӣ ва ғайра хеле моҳирона истифода шудааст. Яъне мафҳумҳои иқтисодии заминавии неоклассикон дар кулли ҷабҳаҳои ҳаёти ҷомеа тадбиқи васеи худро пайдо карданд. Тарафдорони ин назарияи ниҳоди

кулли доираи ҳаёти ҷомеаро бо бозори мол шабоҳат доданд. Масалан, давлат ин майдонест, ки одамон барои қабули қарорҳо, дастрас шудан ба тақсиму бозтақсими захираҳо, барои ишғоли ҷою вазифа дар зинаҳои мухталифи идораи давлатӣ, рақобат доранд. Аммо, давлат бозори маҳсул аст. Иштирокдорони он ҳуқуқи моликияти ғайриоддиро доро мебошанд: интиҳобкунандагон метавонанд намояндаи худро дар мақомоти олии давлат интиҳоб кунанд; вакилон қонун қабул намоянд; соҳибмансабон бошад аз рӯи иҷроиши он назорат баранд ва ғ. Интиҳобкунандагон ва сиёсатмадорон чун фардҳо, ки овозу ваъдаҳои пешазинтиҳоботиро мубодила мекунанд, арзёбӣ мешаванд. Бояд қайд кард, ки тарафдорони ин ҷараён хусусияти ин мубодилотро воқеъбинона баҳо ҳам додаанд. Онҳо таъкид мекунанд, ки ба одамон қобилияти танқидӣ, тафаккури ратсионалӣ маҳдуд буда, қабули қарорҳо бо хавфу номуайянҳо омезиш ёфтааст. Ана ин ҳодисоти сатҳи олии фетишизми молу пул, ки маҳз инсонии иқтисодиро дар ҷавҳари худ ҷой дода, муносибаҳои воқии инсонии ҷомеаро паҳш кардааст, мебошад. Бояд таъкид кард, ки олами ботиниву равонии инсон хеле рангину серҷабҳа ва беҳудуд аст. Ба ибораи Гераклид *«Бо кадом роҳе, ки ту наравӣ, ҳудуди руҳро дар намеёбӣ, Логоси (Қонуни) он хеле беқарр (чуқур) аст»*. Амалҳову рафторҳои ҳар як фардро, дар як замон метавон, ҳам дар доираи фаъолияти иқтисодӣ - хоҷагӣ ва ҳам дар доираи ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ мушоҳида кард, ки онҳо аз ҳам ҷудонашаванда мебошанд. Аз ин сабаб рӯҳияи (равонӣ) ҳамон як фард ҷузъи мустақими низоми том буда, «инсонии иқтисодӣ» - ро дар низоми иқтисодӣ ва инсонии «иҷтимоӣ» «сиёсӣ», «фарҳангӣ» - ро берун аз низоми иқтисодӣ-хоҷагӣ пиндоштан ва ё ҷудо кардан, ғайриимкон аст. Таҳлили ҷудогонаи онҳо арзиши илмиву амалии мукамалро тавлид намекунад ва илмро аз инсон бегона хоҳад кард.

Ҳақ ба ҷониби Ҷалололидинни Румӣ, ки чунин фармудааст:

Ҳар касе к-ӯ дур монд аз асли хеш,

Боз ҷӯяд рӯзгори васли хеш.

Воқеан ҳам, имконияти мутобиқшавии инсон ба муҳити ихоташуда хеле фароҳу беҳудуд аст. Вай қудрат дорад дар биёбони Африқо ва ё миёни яхҳои қутбӣ зиндагӣ кунад. Дар ҷангалзори дарандаҳо ва ё шаҳрҳои технологияш баланд, дар баландкӯҳҳо, миёни ботлоқ, дар дастгоҳҳои зеринӣ, кайҳонӣ ва ғ. зиндагӣ карда метавонад ва худро боэътимод ҳам эҳсос менамояд. Одамон дар вазъу шароити ногувор ва ё қасрҳои боҳашамат, дар вазъи ҳаёти осоишта ва ё ҷангҳои бемаънии бардавом, ба меҳнати вазнин ва ё беҳудакорӣ ва ғ. одат карда метавонанд. Дар ҳаёти ҳамарӯзаии худ, ӯ метавонад рафтори худро ба меъёрҳои қабулкардаи ҷомеа ва қонунҳои давлат, қоидаҳои корхонаҳову ташкилотҳо ва ғ. Мутобиқ созад ва ниҳоят ӯро зарур аст, ки мунтазам бо якдигар дар оила, кор ва дар маҳал созиш кунад. Аз ин ҷост, эътимодде пайдо мешавад, ки руҳияи (психикаи) авлоди инсонӣ чандирии беҳудуд буда, пайваста бо тағйирёбии шароити технологӣ, табиӣ ва ҷамъиятӣ низ тағйир меёбад. Агар ин шароитҳо куллан тағйир

ёбанд, пас инсон низ куллан тағйир меёбад: яку якбора набошад ҳам аммо, тадричан, дар мӯҳлатҳои муайян дигаргун мешавад. Бинобарон, метавон умед баст, ки дар мавриди эҷоди заминаҳои экологӣ – технологӣ ва бунёди низоми зарурии ҷомеа «инсонӣ нав» низ тавлид мешавад. Зеро, инсонҳо аксар вақт дар рафтору амали худ маҳз аслҳои озода, баробарӣ, бародари, адолат, гуманизм, прогресс, сулҳро эътироф мекунанд.

Сатҳи фарҳангӣ, маъориф, озолии воқеии иқтисодиву сиёсӣ, имконияти ташаббуси шахсӣ, шахсиятро тавоно намуда, ба инкишофи фард ва сифати ратсионалии он мусоидат мекунад. Дар воқеъ, чӣ тавре, ки таърихи инсоният шаҳодат медиҳад, густариш, сатҳ ва ё зинаҳои камолоти ҷомеаи инсонӣ пайваста бо болоравии сатҳи ирфонӣ ва ё фарҳангии аъзоёни он сурат мегирад. Маҳз фарҳанг буд, ки ҷомеаи инсонӣ аз табиат ва олами ҳайвонӣ чудо шуд, аз истеъмолари чизҳои табиат ба тавлидгари арзишу неъматҳо ва эҷодгару созанда табдил ёфт. Дар аксари кишварҳои шарқ ба ин маънӣ, баъзан вожаи «**культура**» -ро низ истифода мебаранд. **Cultura** калимаи лотинӣ буда, мазмуни тоҷикии парвариш кардан, беҳтару нексиришт карданро дорад. Аз ин ҷост, ки парвариш ва ё тарбияи инсон, нексиришт намудани вай ҷавҳар ва ё маъноии асосӣ мафҳуми фарҳангро ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, дар мавриде, ки мо фарҳанг меғӯем, ҳамон ҳодисоту сифат ва ҷузъҳои таркибии ҳаёти инсониро дар назар дорем, ки онҳо инсонро аз табиат сифатан чудо мекунанд. Яъне, пеш аз ҳама он муъҷизаҳоро дар назар дорем, ки чун маҳсули хиради инсонӣ маҳз дар ҷомеа ба вуқӯъ омадааст. Масалан, илм, санъат, тайёр кардани олооти меҳнат, тарзу услуби таъсир ба табиату коркарди предметҳои он, шабака ва ё низоми коммуникатсионӣ ва ғ. Дар ин радиф, маҷмӯи ниҳодҳо, ба мисли меъёрҳои ахлоқӣ, қоидаҳои рафтор, қонуну анъанаҳо, вичдону инсондӯстӣ, ки онҳо на бо инстинктҳои биологӣ танзим мешаванд, балки чун маҳсули андешаи инсон зерин танзими худӣ инсон ва ҷомеа қарор дорад, низ рӯи кор меояд. Инсон ҳама вақт роҳҳо ва нусхаҳои қонегардонии талаботи худро меҷӯяд. Дар ин маҷро вай, пеш аз ҳама бо масоили баҳодиҳии ҳодисот, олотҳои ноилгардӣ ба он, ки аз нигоҳи нафъу зарар арзёбӣ мешавад, бархӯрд дорад. Маҳз, амали фаъоли даркшудаи инсон аҳамияту тамоил пайдо мекунад. Пас фарҳанг – ин дарк, нигоҳ ба ҷаҳон бо мизони неку бад, нафъу зарар, ақлониву ноақлӣ, зебогиву ҷоҳилӣ ва ғ. мебошад. Ба ибораи дигар, фарҳанг ин ғоя, тасаввур ва ғайра, ки дар маҷмӯъи риштаи сурхи вазъи ҳаёти моро ташкил медиҳад. Густариши фарҳанги ҷомеа бо сатҳи паҳноии конгитивии¹² (захираи итилоотӣ-донишии) ҳар фарди ҷомеа пайвастагӣ дорад. Воқеан ҳам, тавоноии инсон ва рафтори онҳо дар ҷомеа аз доираи когнитивӣ, яъне нерӯи ботинӣ, захираҳои итилоотӣ-донишӣ ва таркибии он, ки маҳз бо туфайли он инсон фазои ҳаётии худро дарк менамояд ва дар он амалу фаъолият мебарад, алоқамандӣ ва ё вобастагӣ дорад. Пас, рафтори фардро набояд комилан сабаб ва ё омили беруна (стимул)

¹² **Когнитивӣ** аз калимаи лотинии «когнитио» - дониш, познание –ро ифода мекунад

таъсир расонаду ангезиш бахшад, балки ин равандро танзимгари ботинӣ (когнитивӣ) идора кунад. Ҳамин тариқ, манзараи когнитивӣ алоқамандӣ ва ё вобастагии рафтори субъектро аз нерӯи ботинӣ, захираҳои иттилоотӣ-донишӣ ва таркиби он, ки маҳз бо туфайли он инсон фазои ҳаётии худро дарк менамояд ва дар он амалу фаъолият мебарад, шарҳ медиҳад. Ин гузориш дар зербинои назарияи доираи назар (проспект) қарор гирифтааст.¹³

Кашфиёти воқеӣ ё ҳақиқӣ ин на кашфи «*заминҳои нав*», балки имконияти нигоҳу диди нав, густаришу сайқалёбии хиёбони андешаи фардҳои ҷомеа мебошад. Миёни фардҳои ҷомеа, баҳусус чунин фардҳо ва ё шахсиятҳо, ки тавоноии мафкуравиашон хеле баланд аст, нақши гиреҳкушоро доро мебошанд. Маҷрои инноватсионӣ маҳз бо онҳо алоқамандӣ ҳам дорад. Ин қабилӣ инсонҳо бештар ба муҳиту атроф ва ба ҳар як навгониву кашфиётҳо мушоҳидакор ҳастанд ва зуд дарку эҳсос мекунанд. Ҳарчанд фаъолияти онҳо зоҳиран ва ё дар назар аз дигарон фарқ намекунанд, аммо воқеан онҳо бо таври дигар андеша доранд. Умуман, аз одамоне, ки қобилияти созандагашон афзалият дорад, маҳз бо таъсиру онҳо тоифаи нав ва ё қатори «диффузии» созандагони ҷомеа, ки муносибати бовичдоноро дар зиндагиву муҳит доранд, ташаккул меёбад. Метавон қайд кард, ки шахсиятҳо ва ё фардҳои фарҳанговару тамаддунсози ҷомеа аз рӯи нақши вазифавӣ ва ё сифати амалу фаъолият ба ду гурӯҳ иттиҳод бастаанд: **ононе, ки мунтазам дар омӯзишу пажӯҳиш шуғл доранд ва ононе, ки нақши ташкилотчиву созандагиро иҷро мекунанд.** Маҳз дар натиҷаи робитаи устувори ин гурӯҳҳо дар ҷомеа густаришу инкишоф ва тамаддунҳо рӯи майдон меояд. Ба назари мо, маҳз бо туфайли фаъолияти ин гурӯҳҳои созандаи муштаракӣ ҷомеа ҳикмати мутаффакири бузурги чин Конфутсий, ки чунин гуфта буд, рӯи қор меояд: *«Хиради кайҳонӣ ба инсон чун мисли кашшӯ ёзи камон таъсир мерасонад. Вай он чи, ки дар боло буд ба поён ва он чи, ки дар поён аст боло мекашад. Вай аз ононе, ки фаровон аст мегираду ба ононе, ки эҳтиёҷ доранд илова мекунад».*

Барои тақвияти таҳлили назариявии худ яке аз сифатҳои ҷомеаи оқилро (ратсионалиро) тавсия медиҳем. Дар ин ҷомеа ҳар як фард фаъолият амали худро дар мизони ақли худ бар кашадасту онро дарк менамояд, Он чи, ки дар пахноии хираду таффақури ӯ чой дорад дар фаъолият рафтори фард инъикос меёбад дар амал мушоҳида мешавад. Пайваста бо ғанӣ гаштани пахноии когнитивии фард рафтору амалҳои он аз эҳсосоту ҳурӯфот, таассуб, худсариву такаббурии беруна, ҳулку одатҳои фардӣ, заифӣ ва аз доираи таффақури танги мазҳабу наҷод, маҳаллу қавм раҳӣ меёбад. Ба сатҳи дарки маънии мисраҳои волои

¹³ Ҳашт сол сипари мешавад, ки расман психология (равоншиносӣ) ба майдони назарияи иқтисодӣ ворид шудааст. Яъне, сазовор гардидани олими амрикоӣ Даниел Канеман – яке аз муаллифони **назарияи перспектив**, ба мукофоти А. Нобел (соли 2002 барои саҳмгузори дар инкишофи илмҳои иқтисодӣ), чунбиши навро дар илмҳои ҷомеашиносӣ, баҳусус илмҳои иқтисодӣ, рӯи қор овард. Ҳарчанд, назарияи перспектив ва ё проспекти пеш аз ҳама ба соҳаи психологияи иқтисодӣ марбут аст, аммо даҳсолаи охир вай дар иттиҳод ва ё ҷамоати илмҳои иқтисодву сотсиология чойгоҳи худро устувор кардааст.

Мавлои Рум – «*Мо зинда аз нури кибриём, Бегонаву сахт ошноем*» мерасад.

Сатҳу меъёр ва андозаҳои паҳноии ратсионалӣ пайваста бо вусъату густариши ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ, фарҳангиву техникаи ҷомеа таъғир меёбад ва сатҳҳои баландро касб мекунад. Дар воқеъ, ғояҳои ратсионалӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихи фарҳанги инсонӣ хеле рангини мухталиф арзёбӣ шудааст ва моҳияти тавсияи ратсионалӣ ҳам таъғир ёфтааст. Бахусус, инқилоби илмӣ глобалӣ ба таъғирёбии типӣ меъёрҳои ратсионалӣ таъсири назаррас расонидааст. Пайваста бо раванди кашфиёту пажӯҳишҳои нав, доираи элементҳои ратсионалии қаблӣ танг мегардад. Аммо, муносибати динамикии инсон ба воқеият, ки дар он амалиёти ғаълонокии инсон муҳимиятро пайдо мекунад, нерӯ мегирад. Ва ин масъаларо дар замони муосир назарияи классикӣ комилан шарҳ дода наметавонад. Назарияи хиёбони андеша (*проспект*) тамсилаи нави инсонро, ки тарҳ ва ё «композицияи дигар» дораду онро дар забони назарияи классикӣ ифода кардан мураккаб аст, пешниҳод мекунад. Ва ин тамсила аз тамсилаҳои, ки назарияҳои рафтори инсонӣ баррасӣ кардааст, комилан фарқ мекунад. Яъне ин ҷо, ба тамсилаи ратсионалӣ маҳдудияти конгнитивӣ – хиёбони андешаи инсон илова мешавад. Чаро, ки муаллифи таълимоти дониши фардӣ М. Поланӣ чунин таъкид кардааст: дониши дар маърӯза, матни мақолаҳои илмиву оммавӣ ва китобҳои инъикосёфта фақат қисмеро, ки дар оинаи тафаккур нухуфтааст баррасӣ мекунад халос. Қисми дигари он чун дониши музофотӣ қарор гирифта бо чараёни омӯзиши минбаъда алоқамандӣ дорад.

Ҳамин тариқ, инсон пайваста бо азхуд кардани донишҳоро иттилоҳои нав ба нав зинаҳои камолоту комилии худро ғатҳ намуда, озоду неруманд мегардад. Ва худ ба сармояи олитарин табдил ёфта, ниҳоят ҷаҳони сармоядориро (сармояи моддиро) зери итоату идораи фарҳангии худ, ки моҳияти аслии инсонро фарох инъикос мекунад, мегирад.

Замима ба боби 1.

МАН-и инсониро ба асли худ баргардонем.

«*Ҷомеае, ки дар он сатҳи маърифати мардум баланд аст, ҳар гуна рафтори эҳсосотӣ ва дасисаву ивго натиҷа намедиҳад*» - қайд шудааст дар *Паёми Президенти давлатамон мӯҳтарам Эмомали Раҳмон*. Воқеан ҳам, пайваста бо боло рафтани сатҳи фарҳангӣ ва маърифати мардум ташаккули инсонии комил, «шахсият» ва ғанӣ гардидани «Ман»-и инсонии суръат гирифта, ғаълоияти қитъаҳои холигӣ ва ё ваакуми ҷомеа танг мегардад. Аз ин рӯ, ғоя ва ё мафҳуми, «шахсият»-у «Ман»-инсонӣ ҳарчанд чанд қарн қабл ташаккул ёфта бошад ҳам, аммо бозхонди онҳо барои ҷомеаи навини мо, ки имрӯзҳо дар хиёбони истиқлоли миллӣ устуворона кадам зада истодааст, аҳамияти бағоят муҳим дорад. Зеро, ки дар даврони истиқлоли миллӣ, ташаккули ҷомеаву давлати навини тоҷикон масъалаи комили ғанӣ кардани ваакуме, ки дар натиҷаи тадриҷан шикастхӯрии куллии тасаввуроти қаблӣ (даврони Шуравӣ) оид ба ҷойгоҳи инсонии алоҳида дар ҷаҳон пайдо шуда буд, хеле зарур аст. Воқеан ҳам, худогоҳии фарди тоҷик (ба мисли дигар халқҳои собиқ СССР) беш аз ҳафтод сол зери мақоми корпоративӣ, якҷаҳизбӣ ва ё идеологияи бузурги

коммунистӣ қарор дошт ва он маҳз аз нигоҳи синфиву хизбӣ тавсифу арзёбӣ мегарид. Чун истиклолияти давлативу миллӣ ба даст омад, дар ибтидои он мардуми кишвар яку якбора худро дар қайҳони иҷтимоӣ ва ҷаҳони беканори пуртазоди зудтаъғйирёбанда дид ва дар чорроҳаи вазъу шароити нав худро рӯҳан ҳайрону сарсон ҳам эҳсос кард. Дар ин шароити нав, вазъияти қулай барои ворид шудани ҳар гуна ғояҳову ақидаҳои мухталиф, ки бештари он аслан барои миллати мо бегона аст, ба вуқӯъ омада чуръати пур кардани он ваакумро дошт. Тарафдорони он бо дастгирӣ ва иштироки бевоситаи «дӯстон»-и беруна барои пиёда гардондани ҳадафҳои ғаразноки худ миллати моро чун олот ва ё механикаи сиёсӣ истифода бурданд, сипас ҷанги хунини шахрвандиро ба сари мардум оварда ҳам буданд. Сабабҳои асосии ин ҳаводисҳо дар он буд, ки инсон, фарди тоҷик маънии истиклол ва озодиро дар худ комилан ҳазм накарда санъати парвозро дар ҳавои он ба гӯшаи фаромӯшиҳо ҷой дода буд. Албатта, табиист, ки раванди мутобиқшавӣ дар фазову шароити нав давраи тӯлониро тақозо ҳам дорад. Аз ин лиҳоз мо дар ин мақола тасмим гирифтаем, ки бори дигар маънии «шахсият» ва «Ман»-и инсониро ба хотир орем ва маҷрои ташаккули онро дар ҷомеамон ба риштаи таҳлил гирем.

Инсон озод побанди ғояи бегона ва ё ғуломи он намебошад. Ба худ дахл доштан ва фардияти онҳо сифати асосии чунин инсонҳо буда оғозу сарнуқтаи фаъолиятшон аз ин сифатҳо бармеояд. Яъне, онҳо кулли ақидаву ҳодисотро дар ақли худ мегудозанд ва баъд қароре қабул менамоянд. Маҳз дар доираи фардӣ онҳо такаҷоҳи маънавиро меҷӯянд, ҳақиқати ҳастии худро эҳсос карда чун шахсият худро мешиносанд. Пас, шахсият он аст, ки инсон бо туфайли қарор ва ё паёми беназири дохилӣ (ботиниаш) ва ё худаш, бидуни таъсири механикии беруна ва ё таассубкорӣ, дар муоширати беҳири таърихӣ ворид мешавад. Дар ин маҷро мазмуни умумии инсонии ҳаёти алоҳида бо фарҳанг якранг мегардад. «Шахсият» ва «фарҳанг» робитаи устувор дошта мавҷудияти дигар «шахсият» ва дигар «фарҳанг» ва пайдоргардии диалогии миёни онҳоро дар бар мегирад. Яъне, ин ҷо дарки маънии мисраҳои «*Мо зинда аз нури кибриём, Бегонаву сахт ошноем*» - и Мавлои Рум рӯи қор меояд. Ҳамин тариқ, зери мафҳуми «шахсият» метавон маънои чуръати касб намудани ниҳоди волои инсониро (идеалиро) дар назар дошт. Аз ин лиҳоз, «шахсият»-ро бояд на чун афзалиягирии механикии умумият, арзишҳои умумии инсонӣ «бар» болои фардият ва шакли фардӣ пиндошт, балки чун вижагии фардии умумият арзёбӣ кардан ба мазмун мувофиқ аст. Ба ибораи дигар, ҳар як шахсият- ин на ҷузъе, балки ҷавҳар ва ё нуқтаи марказӣ дар арзишҳои умумии инсонист: ҳазми комили арзишҳои волои умумии инсонӣ дар фардҳои алоҳида мебошад. Чӣ тавре, ки Гегел таъкид карда буд, инсон бидуни камолот, инкишофи фарогиру бисёрқира (универсалӣ), ҳамагӣ шакл ва ё зуҳури аксии (манфии) умум мебошад. Воқеан фарде, ки бо умум, арзишҳои умумии инсониву дунявӣ тақозо ва ё ҷен нашудааст, фарди комил намебошад.

Фазои ландшафтӣ-иқлимӣ ташаккули инсон

Инсон чун мисли растанӣ, ки маҳз дар минтақаи ландшафтӣ-иқлимӣ муайян метавонад нумӯъ гирад, ғояи нави решагии «шахсият» низ метавонад дар ландшафти низоми иқтисодӣ-иҷтимоӣ ҷомеа ва ё дигар ғояҳои нав, ҳамвора бо ҷаҳонбинии куллан таъғйирёфта рушд ёбад. Бинобарон, ин ҷо мо оид ба алоқаи ногустастани ташаккули шахсият, МАН-и инсонӣ ва низоми бозорӣ, ки зерсохтори ҷомеа аст, муфассал истодагарӣ мекунем. Беш аз чор - панҷ қарн аст, ки тору пуди ҷомеаи ҷаҳонӣ саросар дар ландшафт ва ё зери низоми иқтисодӣ бозорӣ қарор дорад. Кишварӣ мо низ истиклолияти давлатии худро ҳамвора бо низоми иқтисодӣ бозорӣ истикбол гирифт ва қариб бист сол мешавад, ки дар иқлими ин низом давраи мутобиқшавии худро мегузаронад. Доираи бонуфузи (доминантии) фаъолияти хусусӣ ва манфиати фардӣ дар ин низом гирифтани ғоидаро қонуни асосии эълон намудааст ва аз ин лиҳоз, зоишу ғункунии сармоя ба ҳадафу муҳарриқи нерӯманди он табдил ёфтааст. Яъне, ин низом асосан рӯи қор омадани манфиати ғаразноки иқтисодии инсонро суръат мебахшад ва ин ҳодисот метавонад кулли дигар сифатҳои

волои инсониро зери тасарруфи худ қарор диҳад. Зеро, ки ин ҷо (низоми бозорӣ) натавонанд алоқаҳои иқтисодӣ-истеҳсолӣ, балки қулли **муносибатҳои миёни одамон** маҳз дар майдони мубодилот, ки дар он ҳаракати молу хизматҳо ва чизу чора рӯи кор меояд, акси худро зухур менамоянд. Пас, муносибатҳои миёни одамон шакли ашъвӣ мегирад: дар чизу чора инъикос меёбад. Ҷараёни табиӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки бар сари одамон, рӯзгори мардум бор аст, зоҳиран бар онҳо чун ҳокимии чизу чораи беруна тасаввурот мебахшад. Яъне, тобъяти қавии тақдир инсон ба вазъу лапишҳои бозор, тасаввуротеро оид ба ҳокимии нерӯи ғайритабиӣ чизу чора (молу пул) тавлид мекунад. Ин ҳодисоти ашъгардии муносибатҳоро, яъне шакли муносибати чизучорагии муносибатҳои аслии миёни одамонро, ҳанӯз зиёда аз як аср қабл, К.Маркс, *фетишизми молӣ* ном дода буд. *Фетишизм аз калимаи фарансавӣ – fetichisme, дар русӣ – португ, амулет, ба маънои тоҷикии тилизм, тӯмор буда, ин ҷо кӯр - кӯрона сар фуруд овардани одамонро ба пулу мол, ки ба он сифати ғайритабиӣ бахшида шудааст, дар назар дорад.* Пас, замина ва ё ядрои қоҳишбӣ, қосташавии мазмуни Ман-и инсонӣ ва шахсият дар ин низоми нуҳуфтааст. Дар замони муосир бошад, ин ҳодисот ба сатҳи хеле олӣ расидааст: инсон ва арзишҳои моддиву иҷтимоӣ, ки худӣ ӯ сохтааст аз асли воқеааш ба дуриҳо ҷудо шуда бар болои вай ҳоким шудааст. Бинобар он, бархе олимону мутафаккирон ва аз он ҷумла таълимоти инкишофи устувор ва ноосфера, таъкид доранд, ки низоми иқтисоди бозорӣ вазифаи таърихӣ худро қомилан иҷро кардааст имрӯз бошад вай мутассифона зери таъсири қонуни фалачшавӣ (атрофия) қарор гирифтааст. Аз ин лиҳоз инсониятро низоми иқтисодӣ-иҷтимоӣ қуллан нав интизор аст. Албатта ин мавзӯи дигар аст ва шарҳи фарогирро тақозо мекунад, ки минбаъд хоҳем ҳарф зад.

Парастии пул, ки «Ман»-и инсониро тасарруф кардааст

Қултаи пул ва ё парастии пул, ки дар низоми бозорӣ, умуман ҷомеаи сармоядорӣ ҳукмрон аст, падидаи олии фетишизми молӣ мебошад. *Қулт аз калимаи латинӣ – cultus – дар русӣ – почитание – дар маънии тоҷикӣ эҳтиром ба чизе, яне ин ҷо муқаддасот бахшидан ба пул ва ё парастии онро дар назар доранд.* Ҷаҳони имрӯз пайваста бо истиқлол гирифтани фаъолияти низоми молиявии ҷаҳонӣ ба фетишизми пуливу молӣ фазаи хеле фарроҳ фароҳам овардааст ва ба он сатҳи сифати қайҳонӣ бахшидааст. Табиист, ки ба ин ҳодисот ҷаҳонишавӣ маҷрӯву суръати тоза бахшидааст ва сифатҳои классикиву бархе падидаҳои номатлуби он ба кишварҳои рӯ ба тараққӣ ниҳода, аз он ҷумла ба кишвари мо, ки акнун ба ин низоми ворид шуда истодааст, зуд интиқол шудааст. Зеро, ки дар ҷомеаи ин кишварҳо тафаккури дар шароити бозор зиндагӣ қардан чандон ташаккул наёфтааст ва ё сатҳи дарки маънии он нокифоя мебошад. Инсон, ки махлуқи ҷамъиятӣ ва мустақиман маҳсули он ҳам мебошад (махлуқи биоиҷтимоӣ), бинобарон вай бешубҳа, ба ҳаводиси ҷомеа тобеъ аст. Ба ибораи дигар, вай мунтазам зери таъсири парастии пул (қултаи пул), ки дар қарри асрҳо эҷод шудааст, қарор мегирад. Ин ҳаводис ва ё одат ба монанди расму оинҳои миллӣ, қавмӣ ва динӣ дар пайроҳаҳо ва баъд дар хиёбони бузурги таърихӣ тӯлонии инсонӣ якҷанд қарнҳоро убур қарда то имрӯз дар дунёи пурталотуми мо омад. Аммо, парастии пулу мол мисли дигар одату анъанаҳои иҷтимоӣ қоҳиш наёфта, баръакс вази худро боз ҳам устувор қардааст. Ниҳодҳои пуливу молиявии муосир тафаккури нуҳабастаи устувореро тавлид қардааст, ки вай акнун қомилан ба ҳодисоту доираи берун аз муносибатҳои иқтисодӣ, пуливу молӣ баромада дигар ҷабҳаҳои ҳаёти инсониро (муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳанги ва ғ.) низ баҳо медиҳад ва ҳамин тариқ, ба қоҳишбӣи моҳияти инсон ва шахсияти он суръат бахшидааст. Онҳо дар маҷрӯи фаъолияти гуногунҷабҳаи ҷомеа бо рафтору талаботи завқиву ғайриратсионалии тоифаи алоҳидаи мардум омезиш ёфта аз аслу моҳияти худ боз ҳам дуртар рафтааст. Яъне, тоифаҳои алоҳидаи ҷомеа, ки сатҳи ҳаёти пулӣ ва лаззати қанонҳои пулии худро нишон медиҳанду МАН-и худро дар он мебинанд, ташаккул ёфтаанд. Дар ин маврид, табиист, ки ҳодисоти таассубкорӣ дар ҷомеа авҷ мегирад, яъне нуфузи муайни мардум, баҳусус ҷавонон ба ҳаёти зиндагии ин тоифаи

бехудакор таассуб мекунад ва дар натиҷа дуршавии онҳо аз меҳнати нафъноку фаъолият дар баҳши воқеии иқтисодиёт суръат мегирад.

Озодии нав аммо эҳсоси танҳои ва ё нотавонии инсон

Инсонро дар замин ҷонишини худованд эълон дошанд ва меҳнати созандаро ягона роҳи пайвандшавӣ бо султони ҳақ пазируфтанд. Бинобар он, Мисраи Мавлои Рум «*Зиҳӣ кор, зиҳӣ бор, ки он ҷост худоё*» - бояд шиори ҳатмӣ дар фаъолияти инсонӣ бошад. Аммо, муносибат ба меҳнат коста гаштааст: истехсолгари имрӯз нисбат ба замони ҳунарманди асримиёнагӣ ва ё давраҳои қаблӣ ба маҳсулоти худ бефарқ аст: вай истехсол мекунад, фаъолият мебарад ба хотири, ки аз сармоия гузоштааш ғоида бигирад ва маҳсули истехсолу фаъолият асосан аз бозор, ки вазъи сармоиягузорию дар ин, ё он соҳа ваъда медиҳад, вобаста аст. Озодии фаъолият, умуман сифатҳои нави муносибатҳои инсонӣ метавон гуфт, ки баръақс эҳсоси танҳои ва нотавонии онро боз ҳам дучанд кардааст. Алоқаи мушаххаси як инсон бо дигаре хушк асту дар назар сунъи менамояд аст, маънои шаффофи худро талаф додааст: он муносибатҳо ҷомаи фиребу найрангро дар бар карда инсонро ба олоии механикӣ ва ё техникӣ табдил ҳам додааст. Дар кулли муносибатҳои ҷамъиятиву шахсӣ қонуни бозор ҳоким аст. Маъмул аст, ки муносибатҳои тарафайни рақибон дар майдони бозор дар бефарқияти ҳамдигарӣ така мекунад. Чунин бефарқӣ ва ё муносибати хушк дар миёни муносибати кордеҳу коргари кироия низ ворид шудааст. Соҳиби сармоия, чи тавре, ки мошину таҷҳизотро истифода мебарад, инсонро (коргари кироияро) низ ҳамин тавр барои ноил гаштан ба ҳадафҳои иқтисодии худ, истифода мебарад. Муносибатҳои онҳо чунин аст: ҳарду барои якдигар олоии амалигардонии ҳадафҳо, яъне олоии воситаи якдигар мебошанд. Ин муносибатҳо сифр муносибатҳои мустақими ду фарди инсонӣ намебошад, зеро бе манфиату нафъи тарафайн онҳо ба якдигар ягон ҳавасу унс ҳам надоранд. Муносибатҳои миёни тоҷиру соҳибкор ва истеъмолгар низ чунин сифатро доро аст. Истеъмолгар имрӯз барои соҳибкор ва ё фурӯшанда ягон шахсияти мушаххас намебошад ва талаботи муайяни онҳо низ муҳимияташро гум кардааст. Комилан метавон гуфт, ки истеъмолгарон (харидорон) ба объекти фиребу саргармкунӣ (манипуляций) табдил ёфтаанд.

Умуман, на танҳо муносибатҳои иқтисодӣ, балки муносибатҳои шахсии миёни одамон низ аз асли худ дар фосилаҳо дур шудааст: муносибатҳои инсониро комилан муносибатҳои ҷизҳо иваз кардааст. Инсон на танҳо мол мефурӯшад, балки худ низ объекти хариду фурӯш шудааст, вай худро мол эҳсос мекунад ва мефурӯшад. Агар коргари кироия нерӯи ҷисмонии худро бифурӯшад, пас соҳибкор, пизишк, хизматчи кироия «шахсият»-и худро мефурӯшад. Зимнан бояд таъкид кард, ки дар ин маврид онҳо бояд ин шахсиятро доро бошанд: мутобик ба вазъият ҷолибу нерӯманду ва ташаббускор бошанд. Маҳз дар ҳамин ҳолат онҳо метавонанд дар фурӯши молу хизмати худ муваффақ гарданд. Чун ба мисли дигар молҳо, сифату арзиши инсониро бозор муайян мекунад. Агар фарде ба майдони бозор сифати хоси худро пешниҳод кунад, аммо ба он тақлифот набошад, пас вай аз арзиши истеъмоли (сифате, ки бозор талаб менамояд) маҳрум аст. Ҳамин тариқ, эътимод ба худ, «эҳсоси арзиши худ» ба андешаву нигоҳи дигарон чен мешаваду ҳалос. Пас, эътимоду боварии инсон бар арзиши воқеии худ, ки новобаста аз шӯҳрату муваффақияти бозорӣ арзёбӣ гардад, ҷой надорад. Агар ба ӯ тақлифот ҳаст, пас худро шахс ва ё соҳибмартаба мепиндорад; агар вай маъруфият надорад, пас вай дар ҷаҳми худаш ҳам ҳеч аст. Ин вобастагии худэтирофӣ аз муваффақияте, ки «шахсият» пешниҳод мекунад, аз он шаҳодат медиҳад, ки барои инсонии муосир маъруфият хеле муҳим шудааст. Пайваста бо ин сифат натавонӣ комёбиҳо дар фаъолияти амалӣ, балки боздошти худэтирофии инсон алоқаманд аст: бе он инсон дар ғори ночизиву беарзишӣ меафтад.

МАН-и инсон ба моликияти сарваташ така дорад.

Ҳамин тариқ, озодии нав, ки дар вақуми давраи гузариш рӯи қор омадааст фардро боз ҳам танҳотар кардааст. Вай фард гаштааст, аммо фарди заифу ҳарос. Ба дастони нерӯи азим, ки нисбати вай беруна аст, олоии шудааст. Баъзе омилҳо ба он ёрӣ

медиханд, то ин ки бавуқӯи нокоми ботинии онро идора кунанд, таскин бахшанд. Пеш аз ҳама, МАН-и вай ба моликияти сарвати ӯ така дорад. Шахсияти вай ва мулку сарвати он аз якдигар чудо намебошанд: либоси инсон, хонаи вай дар таркиби шахсияташ чун мисли тани ӯ чойгаҳ дорад. Инсон ҳар қадаре, ки сатҳи обрӯи худро паст эҳсос менамояд, ҳамон қадар ба моликияти сарват эҳтиёҷоту ниёз пайдо мекунад. Ва барои афзун кардани ҳаҷми он ба ҳама роҳ меравад: фиреб қаллобӣ, хиёнат, ришваситонӣ, иштирок дар гардиши молҳои муҳадир, иқтисоди ғайрирасмӣ ва ғ. Агар ба фард моликият набошад ва ё онро талаф дода бошад, пас дар он ҷузъи муайянкунандаи МАН-и мӯътадил низ вучуд надорад. Яъне, ӯро на танҳо дигарон, балки худааш ҳам шахсияти комил намепазирад. Дигар омилҳое, ки ба он МАН-и инсонӣ така дорад ин нуфуз ва ҳокимият аст. Онҳо қисман ҳосилаи мулку сарват бошанд, дигаре натиҷаи мустақими муваффақиятҳо дар доираи рақобат мебошад. Ҳамчояшавии моликияти ҳокимият МАН-и инсонро устувор гардондааст. Бинобар он вай ҷуръат менамояд, ки мансаби худро аз даст надихад ва дар ин чода ба ҳар роҳ меравад, ҳатто то ташкили бозор ин нуфуз. Аммо, барои ононе, ки на мулку на маъруфии иҷтимоӣ доранд, сарчашмаи маъруфияти шахсиашон оила мебошад. Ин чо вай худро «касе» ҳис мекунад, аммо метавонад берун аз оила боз ҳеч бошад. Ба ғайр аз ин, ба онҳо эҳсоси «кас» будан ва ё тавоноиро ифтихори миллӣ ва ё шомил будан ба ягон табақаҳои иҷтимоӣ, азҳобҳои сиёсӣ мазҳабҳои динӣ низ, мебахшад. Ҳатто, агар фард ҳеч аст, аммо ба ягон тоифаи иҷтимоӣ ва ё мазҳабу азҳоб ворид будан дар ӯ эҳсоси аз дигар гурӯҳ афзалият доштанро фаро мегирад ва бо ин худро таскин медиҳад. Ин омилҳои рӯҳӣ буд, ки нуфузи баъзе азҳобҳои сиёсӣ мазҳабҳо дар ҷомеа ҷоннок гардиданд. Ин омилҳои «такягоҳӣ» нотавонӣ ва нобоварио таскин медиҳад ва рӯякӣ руйпӯш мекунаду халос, аммо муолиҷа намекунад.

Синф ва ё тоифаи миёнаи имрӯз – хизматчиён, кормандони муҳандису-техникӣ, ки дар натиҷаи тадричан пойдор шудани низоми бозорӣ ва соҳибкорӣ афзудааст, вазъи онҳо аз ҳунармандону соҳибкорони хурди типпи кӯҳан (давраи классикӣ) фарқ мекунанд. Ёдрас мешавем, ки ҳунармандон, косибон ва соҳибкорони хурди давраҳои қаблӣ (кӯҳан) имкониятҳои васеи инкишофи қобилияти истеъдод ва ноилгардии муваффақиятҳои шахсии худро доштанд. Аммо, имрӯз бошад руҳан (психологически) вазъият дигар аст. Ҳар яки онҳо чун як ҷузъи (детали) кори мошини азими иқтисодӣ буда вазифаҳои таҳассусии худро чун «робот» ба иҷро мерасонанд. Ҳамзамон, онҳо бо садҳо ҳамкасбони худ дар вазъияти сангини рақобатӣ қарор доранд. Дар ин шароит агар фарде мабодо нисбат ба кори худ беаҳамиятӣ зоҳир кунад ва ё аз доираи қоидаи коргоҳ муайянкунанда ва ё дигар «қонунҳои» нонавишта ба тарафе майл кунад, пас вай берун аз фаъолият ва ё майдони истеҳсолӣ хоҳад гардид: зеро дар паси коргоҳ нуфузи калони ҳамкасбони бекори ӯ интизори қоранд. Хулласи гап дар он аст, ки ҳарчанд имконияту фурсати инсонии имрӯз дар муваффақиятҳо афзун бошад ҳам, аммо ӯ қисми зиёди бовариву эътимоди худ ва озодии (истиклоли) қаблашро талаф додаст: вай як ё ҷузъи (детал) кӯчаки мошини иқтисоди бозорист, ки аз гардиши бузурги он нерӯ мегирад. Яъне, вай тобеи ҳокимияти мошини иқтисодӣ аст, на баръакс.

Раҳой аз фишори монополияҳои расмиву ғайрирасмӣ

Бояд таъкид кард, ки инсон имрӯз таъсири равонии бузург ва фишороварандаи монополияи расмиву ғайрирасмӣ азимро низ эҳсос карда истодааст. Маслан, қаблан дар корхона, ташкилотҳо коргарон роҳбари худро шахсан мешинохтанд (онҳо аксаран часуруна миёни мардум, коргарон буданд), онҳо бо корхона комилан шинос буданд ва аз тамоми равандаҳои истеҳсолот огаҳӣ доштанд. Зеро шаффофияти фаъолияти коргоҳҳо таъмин буд. Ҳамин тариқ, алоқаҳои мустақиму мушаххас бо роҳбар-ҳӯҷаини худ ва бо ҳамкорону (коллективу) зинаҳои истеҳсолот ба коргарон эҳсосоти муайяни заминадорро таъмин мекард. Аммо, дар вазорату ширкат ва корхонаҳои бешумори имрӯз коргари кироӣ дар дигар вазъият қарор мегирад. Сарварони иттиҳодияҳо, ташкилотҳо, корхонаҳо ва бархе соҳибмансабони давлатӣ ба симои абстрактӣ табдил ёфтаанд гӯем саҳв нахоҳем кард. Зеро, онҳо

расмиятпарастии (бюрократияи) дабданокеро эҷод карда чуръат доранд, ки симои воқеии онҳоро зертобеъонашон мустақиман набинанд ва ё дидан хеле мушкил ва ё дастнорас бошад: супоришҳои корӣ, амру фармонашон бо тариқи ёварон ба коргарон мерасад. Ҳамин тариқ сатҳи бузургманишиашонро (култаро) баланд менамоянд. Дар ин шароит «маъмурият» ҳокимияти ноаёнро (анонимӣ) шабоҳат дорад, ки бо он коргарон ягон алоқаи мустақим надоранд ва барои ин маъмурият инсон умуман бефарқ аст. Коргар фақат як қитъаи кӯчакеро, ки худ он ҷо кор мекунад, мебинаду халос. Ин вазъият каме бошад ҳам бо таъкиду супоришҳои Президенти кишварамон бартараф шуда истодааст. Дар ин ҷода, иҷрои супориши Сарвари давлат ба масъулини идораҳои давлативу коргоҳҳо ҷиҳати ташкили мулоқотҳои мустақим бо мардум (миёни мардум) ба мақсади дарку ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа нафъи амалӣ оварда истодааст. Худ дар мавриди вохӯриву мулоқотҳои пайдарпайӣ бо мардуми ноҳияҳои вилоят, натавонанд чандин муаммоҳои мавҷуда мустақиман ҳалли худро меёбад, балки маҷмӯи иттилоъҳо барои қабули қарорҳои воқеӣ ва таҳрезии барномаҳои минбаъда такшин мешаванд. Дар Паёми Президенти кишварамон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид шудааст, ки «...*ҳамаи шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдор дар фаъолияти худ, пеш аз ҳама, бояд риояи ҳуқуқи озодиҳои инсонро ба мадди аввал гузоранд*». Барои иҷрои ин супориш мақоми иттифоқи касаба бояд фаъол бошад. Фаъолияти вай натавонанд барои беҳ кардани вазъи иқтисодии коргарон равона бошад, балки пеш аз ҳама ба коргарон таъсири равоӣ расонад. Яъне ба коргарон эҳсос бахшад, ки нерӯи онҳо нисбат ба коргоҳ бузург аст. Аммо афсӯс, ки бештари ин иттиҳодҳо худ дар ташкилотҳо ҳазм шуданд, талаф ёфтанд: дар он ҷои ташаббуси аъзоёни алоҳидаи он намондааст. Аъзоёни онҳо ҳаққи аъзогиро сари вақт медиҳанд, овоз медиҳанд, аммо боз механизм ва ё ҷузъи хурди мошини азим мебошанд. Аз ин лиҳоз, иттифоқи касаба бояд ба ниҳоде табдил гардад, ки дар он иштироку ҳамкориҳои фаъоли ҳар як аъзои вай дар фаъолияти коргоҳ одати анъанавӣ бошад ва ҳамзамон ҳар як коргар дар ҳаёти ташкилоту корхонаи худ робитаи устувор дошта дар ин маҷро маъсулияти худро ҳис кунад. Рӯи майдон омадани шаффофияти фаъолияти коргоҳро талаб намоянд.

«Боз ҷӯяд рӯзгори васли хеш».

Бояд таъкид кард, ки олами ботиниву равонии инсон хеле рангину серҷабҳа ва беҳудуд аст. Ҳақ ба ҷониби Ҷалолиддини Румӣ, ки ҷунин фармудааст: «*Хар касе к-ӯ дур монд аз асли хеш, Боз ҷӯяд рӯзгори васли хеш*». Сатҳи фарҳангӣ, маъориф, озодии воқеии иқтисодиву сиёсӣ, имконияти ташаббуси шахсӣ, шахсиятро тавоно намуда, ба инкишофи фард ва сифати ратсионалии он мусоидат мекунад. Дар воқеъ, ҷӣ тавре, ки таърихи инсоният шаҳодат медиҳад, густариш, сатҳ ва ё зинаҳои камолоти ҷомеаи инсонӣ пайваста бо болоравии сатҳи ирфонӣ ва ё фаҳангии аъзоёни он сурат мегирад. Густариши фарҳанги ҷомеа бо сатҳи паҳноии конгитивии (захираи итилоотӣ-донишии) ҳар фарди ҷомеа пайвастагӣ дорад. Воқеан ҳам, тавоноии инсон ва рафтори онҳо дар ҷомеа аз доираи когнитивӣ, яъне нерӯи ботинӣ, захираҳои иттилоотӣ-донишӣ ва таркибии он, ки маҳз бо туфайли он инсон Ман-и худ, фазои ҳаётиашро дарк менамояд ва дар он амалу фаъолият мебарад, алоқамандӣ ва ё вобастагӣ дорад. Пас, рафтори фардро набояд комилан сабаб ва ё омили беруна, пеш аз ҳама таъсир расонаду ангезиш бахшад, балки ин равандро танзимгари ботинӣ (когнитивӣ) идора кунад. Кашфиёти воқеии ва ё ҳақиқӣ ин на кашфи «*заминҳои нав*», балки имконияти нигоҳу диди нав, густаришу сайқалёбии хиёбони андешаи фардҳои ҷомеа мебошад. Миёни фардҳои ҷомеа, баҳусус ҷунин фардҳо ва ё шахсиятҳо, ки тавоноии мафкуравиашон хеле баланд аст, нақши гиреҳкушоро доро мебошанд. Маҷрои инноватсионӣ маҳз бо онҳо алоқамандӣ ҳам дорад. Ин қабилҳои инсонҳо бештар ба муҳиту атроф ва ба ҳар як навгониву кашфиётҳо мушоҳидакор ҳастанд ва зуд дарку эҳсос мекунанд. Ҳарчанд фаъолияти онҳо зоҳиран ва ё дар назар аз дигарон фарқ намекунанд, аммо воқеан онҳо бо таври дигар андеша доранд. Умуман, аз одамоне, ки қобилияти созандагиашон афзалият дорад, маҳз бо таъсиру

онҳо тоифаи нав ва ё қатори «диффузии» созандагони ҷомеа, ки муносибати бовичдоноро дар зиндагиву муҳит доранд, ташаккул меёбад. Метавон қайд кард, ки шахсиятҳо ва ё фардҳои фарҳанговару тамаддунсози ҷомеа аз рӯи нақши вазифавӣ ва ё сифати амалу фаъолият ба ду гурӯҳ иттиҳод бастаанд: **ононе, ки мунтазам дар омӯзишу пажӯҳиш шуғл доранд ва ононе, ки нақши ташкилотчиву созандагиро иҷро мекунад.** Маҳз дар натиҷаи робитаи устувори ин гурӯҳҳо дар ҷомеа густаришу инкишоф ва тамаддунҳо рӯи майдон меояд. Ба назари мо, маҳз бо туфайли фаъолияти ин гурӯҳҳои созандаи муштараки ҷомеа ҳикмати мутафаккири бузурги чин Конфутсий, ки чунин гуфта буд, рӯи қор меояд: *«Хиради кайҳонӣ ба инсон чун мисли кашису ёзи камон таъсир мерасонад. Вай он чӣ, ки дар боло буд ба поён ва он чӣ, ки дар поён аст боло мекашад. Вай аз ононе, ки фаровон аст мегираду ба ононе, ки эҳтиёҷ доранд илова мекунад».*

Боби 2. Илмҳои иқтисодӣ таҳаввулотро такозо дорад

§ 1. Бори дигар оид ба предмети назарияи иқтисодӣ ва дигар муаммоҳои иқтисодӣ

Дар бештари адабиёти иқтисодии муосир паҳн шудани мафҳуми «маҳдудияти захираҳо ва беҳудудии талабот» ва ҳалли кулли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар ин фосолаи бо ҳам зид, дар маркази таҳқиқи илми иқтисодии муосир арзёбӣ мегардад. Чунин гузориши қатъӣ роҷеъ ба предмети фан, (яъне таҳқиқи муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҷомеаи инсонӣ дар мадори нодирӣ захираҳо ва беҳудудии талабот), ба андешаи мо чандон ба мақсад мувофиқ намебошад. Зеро, ки омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ така ба ин аксиома эҳёи «меркантилизм»-и замони навро, ки оғуштаи раванди босуръати ҷаҳонишавӣ мебошад, шабоҳат дорад: барои давлатҳои абарқудрат чун ғояи забт қардани (бо роҳи иқтисодӣ ва ҳам бо роҳи ғарбӣ) захираҳои табиӣ ҷаҳон хидмат мекунад. Бинобар он, тасмим гирифтём, ки бори дигар ба эволюсияи ақидаҳо оид ба предмети илми назарияи иқтисодӣ, пеш аз ҳама ба он муайянихое, ки аз тарафи олимони-иқтисодчиён - поягузори илми иқтисодӣ баррасӣ шудааст, рӯ оварем.

Адам Смит сарчашмаву роҳҳои афзункунии бойигарии ҷомеа, миллатро дар маркази пажӯҳиши илмии худ қарор дода, натиҷаҳои онро дар китоби классиқиаши «Пажӯҳишҳо оид ба табиат ва сабабҳои бойигарии халқҳо» ҷой додаст. (Ин китоб соли 1776 рӯи чодро дидааст). Пажӯҳиши ӯ бар хилофи ақидаҳои меркантилистӣ бо таъкиде, ки на тилло ва нуқра, балки маҳсули меҳнат тавлидгари бойгарӣ аст, оғоз меёбад. Ба ақидаи ӯ, тавлиду афзуншавии ҳаҷми молу хизматҳоро ба ҳар нафар аҳоли ду шароити бо ҳам мухталиф муайян мекунад: яқум, қобилияту истеъдод ва эҷодкорӣ, ки бо туфайли он меҳнат тадбиқ мешавад ва дуюм, муносибати миёни гурӯҳҳои ҷомеа, ки ба меҳнати нафънок машғуланд ва нуфузи дигароне, ки бо он (меҳнати нафънок) шуғл надоранд.¹⁴

¹⁴ . Нечиши Т. История экономической теории: учебник М.: АО «Аспект пресс», 1995. 462с.

Чон Стюарт Милл низ арз мекунад, ки предмети иқтисоди сиёсӣ бойигарӣ мебошад ва ба таркиби он кулли чизҳои (неъматҳои) нафъноки арзиши мубодилотӣ доштаро, ворид намудааст. Он чизҳое, ки асоси меҳнатӣ надораду бе заҳмати инсонӣ ба даст омадааст (масалан, чун тӯҳфа ва ғ.) ба бойигарӣ дохил накардааст. Яъне, ин ҷо нақши меҳнатро дар тавлиди бойигарӣ дар мадди аввал гузоштааст.¹⁵ Ӯ дар китоби худ «Принсипҳои иқтисоди сиёсӣ» қонунҳои истехсолот, тақсимот, мубодилот, инкишофи иқтисодӣ ва таъсири нақши давлатро дар иқтисодиёт, мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Тибқи таълимоти марксистӣ муносибатҳои объективи истихсолӣ, ки миёни одамон дар раванди истихсолот, тақсимот, мубодилот ва истеъмол ташаккул ёфтааст, предмети омӯзишу таҳқиқи иқтисоди сиёсиро ташкил медиҳад. Маркс таъкид кардааст, ки одамон бо табиат дар робитаи муносибат мебошанд, то ин, ки истихсол намоянд, аммо ин муносибатҳо маҳз бо туфайли шомил шудан ба алоқаву муносибатҳои муайяни ҷомеа, арзи ҳастӣ мекунад ва имконияти истихсолот пайдо мешавад¹⁶. Бинобар он, ин ҷо муносибатҳои иҷтимоӣ - иқтисодии ҷомеаро, пеш аз ҳама мавриди пажӯҳиш қарор медиҳад.

Мактаби иқтисодии австриягӣ (маржиналӣ) бошад, чун алтернатива ва ҳилофи назарияи иқтисодии классикӣ дар густариши илмҳои иқтисодии муосир нақши сазовор дорад. Дар маркази таҳқиқи ин мактаб аслҳову қонунҳои умумии (универсалии) инкишофи низоми иқтисодӣ, нақши истеъмолгар дар рушди иқтисодӣ, идомаи рушду тақмили гузориши Л.Валрас оид ба нодирии захираҳо, назарияи нафънокии ақал ва дигар бузургҳои ақал қарор гирифтаанд. Зимнан бояд таъкид кард, ки миёни ин назария ва тарафдорони назарияи классикӣ баҳсу талошҳои тӯлонӣ идома ёфт ва ниҳоят зарурати ҳамзистӣ, омезиши онҳо низ ба миён омад, ки он аз тарафи У.Джевонс ва А.Маршалл ба иҷро расид.

У.С. Джевонс дар сарсухани китоби худ «Назарияи иқтисоди сиёсӣ» (1871) қайд мекунад, ки иқтисодиёт ҳамчун илм, пеш аз ҳама оид ба ҳисоб кардани фараҳ ва заҳмат (удовольствий и страданий) сару кор дорад ва аз ин нигоҳ таҳқиқ мебарад.¹⁷ Зимнан бояд таъкид кард, ки У.С.Джевонс ва А.Маршалл эҷодкорони назарияи иқтисодие мебошанд, ки пас аз инқилоби маржиналӣ дар Англия вазъи таъсирбахш ва аввалияро дошт. А.Маршалл омӯзишу таҳқиқи ҳаётгузаронии мӯтаъдили ҷомеаро чун предмети иқтисоди сиёсӣ баррасӣ кардааст: таҳқиқи бойигарӣ ва инсон, омилҳои амалиёт ва сабабу далелҳои муқовимат дар маркази пажӯҳиш қарор мегирад. Ин ҷо нақши инсонро дар иқтисодиёт махсус таъкид мекунад.¹⁸

¹⁵ Там же С.186

¹⁶ . Маркс К. Ф.Энглес Соч. 2-с изд. Т.6 с. 441.

¹⁷ Нечиши Т. История экономической теории: учебник М.: АО «Аспект пресс», 1995. С.374.

¹⁸ .Общая экономическая теория (политэкономия)/ Под ред. В.И. Видяпина и акад. Г.П. Журавлева М.: Промо – медис, 1995 С.27.

П. Самуэлсон чунин муайянихоро дар предмети назарияи иқтисодӣ баррасӣ намудааст: 1. Назарияи иқтисодӣ ҳамчун илм намудҳои фаъолият, ки бо мубодилот ва муомилоти пулии миёни одамон алоқамандӣ дорад, меомӯзад. 2. Илм оид ба истифода бурдани захираҳои нодир ва ё маҳдуди истеҳсоли барои истеҳсоли молҳои мухталиф ва тақсими онҳо миёни аъзоёни ҷомеа, ки ҳадафи истеъмодро дорад, мебошад. 3. Илм оид ба фаъолияти ҳамарӯзаи ҳаёти одамон, ки ба тавлиди воситаҳои зист ва истифодаи он сафарбар шудааст. 4. Илм дар бораи он, ки инсоният чӣ тавр ҳадафҳои худро дар доираи истеъمولу истеҳсолот амалӣ менамояд. 5. Илм оид ба бойигарӣ.¹⁹ Ҳамзамон ӯ таъкид кардааст, ки қулли муайянихои бешумор роҷеъ ба илми назарияи иқтисодӣ, предмети онро аз тарафҳои мухталиф мекушояд. Зеро, дар ин илм ҷабҳаҳои мухталифи фаъолияти ҳаётии инсон маврид таҳлил қарор мегирад. Пас предмети ин фан ба мисли ҳаёти инсон, ҷомеа хеле мураккабу рангин аст ва ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии бою рангин ва пур аз тазод имконият намедиханд, ки ба предмети фан муайянии кӯтоҳу фишурдаи пур аз маъниро баррасӣ намоем.

Умуман, боз як қатор муайянихоро оид ба предмети фан метавон номбар кард. Дар замони муосир он муайяние, ки иқтисодчии англис Лайоней Робинс баррасӣ намудааст на танҳо маъмул, балки соҳиби эътирофи бештар ва ҳатто умум ҳам шудааст. Вай чунин таъкид мекунад: илми иқтисодӣ ин илмест, ки рафтору кирдори одамонро аз нигоҳи тақозои миёни ҳадаф ва захираву воситаҳои маҳдуд, ки метавонад истифодаи (алтернативӣ) мухталифро дошта бошад, меомӯзад.²⁰ Ҷои дигар вай таъкид мекунад, ки «агар мо чизеро интиҳоб мекунем, пас маҷбур ҳастем, ки дигар чизеро рад кунем....»²¹ Ва ниҳоят вай эълон доштааст, ки назарияи иқтисодӣ – ин илм оид ба интиҳоб аст. Иқтисодчии амрикоӣ, яке аз поягузори назарияи интиҳоби ҷамъиятӣ Дж.Бьюкенен, ақидаи Л. Робинсро тақвият бахшида қайд кардааст, ки «назарияи иқтисодӣ бештар ба илм оид ба шартномаҳо табдил ёфта истодааст».²²

Дар китобҳои назарияи иқтисодии Русия ҳам муайяние, ки доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор А.И. Добринин баррасӣ кардааст, эътироф мекунад. Вай чунин таъкид кардааст: «Назарияи умумии иқтисодӣ – ин илми ҷомеашиносӣ буда, рафтори одамон ва кишрҳои (гурӯҳҳои) ҷомеаро дар раванди истеҳсолот, мубодилот, тақсимот ва истеъмоли неъматҳои моддӣ, ки ҳадафи қонешавии талаботро дар шароити маҳдудияти захираҳо (*дарки он на дар мазмуни физикавӣ, ҳарчанд он ҷой дорад, балки чун гайриимкон будани қонегардии яку яқбора ва пурраи талаботи қулли аъзоёни ҷомеа дар назар аст*) дораду барои истифодаи онҳо рақобатро тавлид мекунад, меомӯзад. Чӣ тавре, ки мебинем

¹⁹ П. Самуэльсон Экономика Т.1 М.: НПО «Алгон» 1993. С.7..

²⁰ Курс экономической теории/ Под. Ред. Проф. М.Н. Чепурини и Е.А. Кислевой, Киров «АсА» 2005, С.27.

²¹ Курс экономической теории, Киров, «АСА», 2005 С. 47.

²² Бьюкенен Дж. Избранные труды. М.: Таурис-Альфа, 1997. С.69.

махдудияти захираҳоро муаллиф бар ҳар ҳол эҳтиёткорона таъкид мекунад ва дарки онро шарҳ ҳам додаст.²³

Он муайяниҳои классикӣ, ки дар боло зикр шуд, яъне омӯзиши муносибатҳои истеҳсоли, рафтори одамон, гурӯҳҳои ҷамъиятро ҳамчун предмети фан тавсия додаанд, албатта мо инкор намекунем. Ин ҷо низ ҳамон муносибатҳои истеҳсоли мавриди таҳқиқ қарор мегирад, аммо, бояд ба назари мо сарнуқта на ба объектҳои муносибат (воситҳои истеҳсолот, предмети истеъмол), балки ба субъектҳои ин муносибатҳо – инсон равона шавад. Дар замони муосир ба хилофе, ки омилҳои моддӣ, қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷомеа инкишофи воқеияти иҷтимоӣ, алоқаҳои иҷтимоиро муайян мекарда бошад, зарур аст, ки баръакс нақши мустақили воқеияти иҷтимоӣ ва ташкили алоқаҳои иҷтимоиро дар пешрафти заминаҳои модии иқтисодӣ, умуман пешрафти иқтисодӣ таъкид намоем. Оид ба ин гузориш назарияҳои бонуфуз ҳам арзи ҳастӣ дорад. Дар манзараи таърихи инсоният миллату халқҳои ба чашм мерасад, ки тору пуди алоқаҳои иҷтимоии худро самаранок ташкил карда натавонистанд, ки дар як кунҷаки майдони таърих қарор гирифтанд. Ин вазъият имконият дод, ки халқҳои рақиб дар ҳар лаҳзаи дилхоҳ фаъолияти онҳоро маҳдуд намояд ва ҳатто аз роҳи инкишоф берун намоянд. Бинобар он, ташкили муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии солим омили муҳими афзун кардани бойғарии миллӣ ва инкишофи иқтисоди миллӣ мебошад. Нақши инсон ва сатҳи комили муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бояд дар маркази таҳқиқи илми иқтисодӣ қарор гирад. Чунин масъалагузорӣ (сарнуқта) барои бунёди низоми иқтисоди бозории рӯ ба иҷтимоӣ нигароншуда аҳамияти илмӣ-амалӣ дорад.

Профессори Донишгоҳи Калифорния Дж.Серл қайд мекунад, ки агар Л. Рабинсон илми иқтисодро чун илм оид ба таҳқиқи ҷӣ тавр тақсим кардани захираҳои маҳдуд арзёбӣ карда бошад, вай фақат мавҷудияти андозаву худро, на балки онтологияи ноаёнӣ ниҳодиро дар назар дорад. Ду сатҳ, ки барои устухон мубориза мебаранд низ ба раванди тақсиму азхудкунии захираи нодир ворид мешаванд, пас чунин фаъолиятро чун предмети фан пиндоштан сахви маҳз аст. Барои илми иқтисодӣ тарзу услуби мавҷудияти «молҳо», фишангҳои «тақсим», «бозтақсим»-и онҳо хосияти ниҳодӣ дорад.²⁴

Дар воқеъ, ҷӣ тавре, ки борҳо ишора кардем, дар назарияҳои иқтисоди бозорӣ кулли муаммоҳои иқтисодӣ дар фосолаи беҳудудияти талаботи инсон ва ё нодирии захираҳо ҷой гирифтааст. «Дар асоси ин назария бунёди иқтисодиёти самаранок ғайриимкон аст. Омили «талаботи беҳудуд» ҷомеаи истеъмолигарро тавлид кард, ки қонбгардии ин талабот ҳадафи асосии инкишоф шудааст. Инсон аз паи боло бардоштани талаботи модии худ шомил гашта, дар маънавиёти худ ҷои Худовандро танг намудааст. Дар ин ҷараён инсон руҳи ҳиссиёти худро шуста, дар ботинаш нерӯи озод намондааст, ки маъноии комили

²³ Там же с. 28.

²⁴ Серл Дж. Что такое институт // Вопросы экономики №8. 2007.с.6.

зиндагиро дарк намояд. Чунин ҳадаф ба косташавии маънавиёт ва дар ниҳоят ба талафу марги ҷомеа оварда мерасонад»²⁵. Яъне коста шудани муносибату рафтори одамонро боис шудааст.

Дар замони муосир инсон тамоми пахноии курраи замин ва қарри онро касб кардааст. Марҳила ва зарурате ба миён омадааст, ки инсон акнун на табиатро ба худ тобеъ кунад, балки худро ба он мутобиқ созад. Аз замони дунёи қадим ҳадафи илмро хирад, оқилӣ, дарки назми табиат ва ҳамзистӣ ва ҳамоҳангӣ бо он ташкил меод. Дар асри 17 ҳадафи он ба пажӯҳиш ва пайдо кардани донишҳое, ки барои ҳокимӣ ва идораи табиат истифода мешавад, равона шуда буд. Ва то имрӯз илму технология ба ҳадафҳое истифода мешавад, ки онҳо хатаровар, ҳалокатовар ва қаран зиддиэкологӣ мебошад. Қоҳиш ёфтани мафкураи экологӣ андӯхти босуръати донишро ба таҳдиди ҷиддӣ табдил додаст.

Пажӯҳишҳо ва бардошти донишҳои бемақсад, ки маҳз барои бунёди фараҳи моддӣ сафарбар шудаасту ин тамоилро чун неъматӣ оқил пиндоштан, аз рӯи адолат намебошад. Бигзор гӯянд, ки илмро бо дин омезиш додаанд, аммо мо таъкид ба ин дорем: фақат ҳаёт, ки дар маҷрои касби сатҳи олии ба вучудоии маънавиёт қарор дорад, ҳаёти комил, барқарориву инкишофи он, метавонад неъматӣ олитарин бошад. Императиви экологӣ маҳдудияти сангини худро ба инкишофи ҷомеа, ба рафтори одамон ва инсоният кундаланг гузоштааст. Ана ҳамин аст, ки зарурати гузариши биосфера ба зинаи ноосфера ба миён омадааст.²⁶ Аммо, чунин гузариш бо таври автоматикӣ ба амал наомада, балки эволютсияи мафкуравӣ ва падидашавии нерӯи ботинии инсонро тақозо мекунад. Марҳилаи гузариш дар роҳи илми ҷомеашиносӣ чандин муаммоҳоро ба мисли хулқу атвор, этика ва як қатор императивҳои ахлоқиро мегузорад. Баъзан ақидаҳое иброз мешавад, ки гӯё меъёри ахлоқии дилхоҳ таҳқиқи озоди илмиро маҳдуд мекарда бошад, то ҷое асос надорад.

Методологияи иқтисодии муосир ва низоми арзишҳо, ки дар зерсохтори технологияи муосир қарор дорад, тобеияти (вобастагии) инсонро аз табиат инкор мекунад. Бар хилофи кулли низоми табиат, ки дар он аслҳои худтавозункунӣ, худтанзимкунӣ ва худэҳёкунӣ нухуфтаасту дар мавриди зарурӣ рӯи қор меояд, мафкураи иқтисодиву технологияи муосир аслҳои худмаҳдудкуниро эътироф намекунад. Пас, инсонро зарур аст, ки вай чун ҷузъи таркибии табиат нерӯи худтанзимкунӣ ва худмаҳдудкунии талаботи худро низ рӯи қор орад. Вай инро метавонад маҳз бо туфайли зери қонунҳои хирад қарор додани амалу рафтори худ ба иҷро расонад. Тафаккури иқтисодии имрӯз аз ин арзишҳо маҳрум аст. Зеро, субъектҳои иқтисодӣ пайваста бо рушди иқтисодию тичорат, саргарми ба даст овардани ғоида буда, тобеияти худро аз табиат фаромӯш кардааст. Имрӯз низоми иқтисодиву технологӣ, ки захираҳои бозтақроршавандро истифода мебарад, бояд

²⁵ Привалов А.А. Экономика на принципах природы/ Экономическая и философическая газета № 41- 42 ноябр. 2007 г с .5

²⁶ Вернадский В. Научная мысль как планетное явление. М.: 1977 С.28-29

хусни тавачҷӯҳи худро ба мизони инсонӣ сафарбар кунад. Дар ин маҷро ғояи иқтисодиёти ғайритаҷовузӣ, ки бо табиат ҳамоҳанг бошад, бояд чун ғояи асосӣ ҳоким бошад. Зарур аст, ки иқтисодиёти дарозмуддат дар доираи мизони инсонӣ қарор гирифта ба аслҳои экологӣ ва технологияи «симои инсонӣ» дошта така кунад ва дар маркази пажӯҳиш қарор гирад.

Бо баробари инкишофи тафаккур ва худшиносии инсон арзишҳои маънавию ахлоқии ҳаёт афзун мегардад. Метавон таъкид кард, ки арзиши ғояи Э.Кант дучанд гардидааст: ҳар як инсон барои дигаре ҳадаф аст, на олот (барои дастбешудан ба фараҳи эгоистии худ), - аммо инсоният аз ин ғоя ханӯз дар дуриҳо қарор дорад,- арзиши маънави-ахлоқии инсон дар замин бешубҳа меафзояд.²⁷

Вақте, ки мегӯянд «илми иқтисодӣ на аз итҳсолот, балки аз мубодилот, тиҷорат ибтидо мегирад».²⁸ бояд ба ин ақида ҳамраӣ изҳор кард. Маҳз мубодилот буд, ки инсон, субъектҳои иқтисодӣ арзиши натиҷаҳои фаъолияти худро чен намуда, дар боло бардоштани он кӯшиш ба харҷ дод, дар рақобат бархӯрд ва дар ҳамин ҷараён иқтисодиҷома инкишоф ёфт. Ин раванди (асосан) ҳосияти эгоистидошта аз миёни асри 20 сар карда то имрӯз инсониятро ба дараҷае овард ва муаммоҳоро тавлид кард, ки интизораш набуд.

Дар воқеъ, назарияи иқтисоди бозорӣ новобаста аз ҳалли муаммоҳои ҷузъӣ ва афзалиятҳо, ки амалия исбот кардааст, аммо наметавонад роҳҳои комили раҳро аз муаммоҳову мушкилоти иқтисодӣ нишон диҳад (фиаско рынок). Ин низом ба мисли дигар шаклҳои хоҷагии ҷамъияти вазифаҳои таърихӣ худро иҷро намуда ба низоми дигари такмилёфтаи ҷома хоҳад гузашт. Бинобар он, ақидаҳои самаранокии ин низом наметавонад ҳақиқат бошад, зеро ба ин меъёр ҷавобгӯӣ ҳам намебошад.

Имрӯз ҳатто яке аз назарияҳои иқтисодӣ ҳам, чи тавре, ки Л.И.Абалкин таъкид кардааст, «ҳуқуқи монополӣ ва ё ҳукмрониро ба шарҳи ҳақиқат доро намебошад».²⁹ Бинобар он, дар замони муосир, бунёди манзараи ягонаи олами иқтисодӣ, ки ҳам «хушкӣ»-и назарияи иқтисодӣ ва ҳам «барг»-ҳои сабзи дарахти амали иқтисодиро дар бар мегирад, зарур аст. Маҳз, дар иқтисодиёти эволюсионӣ ин манзара мазмуни зиндаву ҳаётӣ мебахшад. Таълимоти эволюсионии глобалии муосир тамоили тадқиқоти байнифаннӣ дошта, ҳамбастагии динамикаи инкишофи олами ғайриорганикӣ, органикӣ ва иҷтимоиро тавсия медиҳад. Ин ҷараён ба ғояи ягонагии бунёди олам, яъне ба ғояи

²⁷ . Ахмедова М.Г. Идея ноосферы и эволюция// Ирано-славика № 1(9),2006 г С.8..

²⁸ Брагенский С.В.,Певзнер Я.А. Политическая экономия:дискуссионная проблема, пути обновления. М.: Мысль,1991 с.27.

²⁹ VII Международный симпозиум по эволюционной экономике «Эволюционная теория, теория самовоспроизводства и экономическое развитие»/ вопросы экономики.-2007.-№ 12. С.152

пазируфтани кулли олам чун низоми бузурги эволюсионӣ, така дорад.³⁰ Бо ақидаи файласуфони барҷаста В.С. Степин ва Л.Ф. Касавин³¹ ин таълимот дар партави се ҷараёни илмӣ муосир асоснок шудааст: назарияи ғайристатсионарии Кайҳон, таълимоти биосфера ва ноосфера ва ғояҳои синергетика. Пас, ин таълимот водор мекунад, ки оид ба предмети назарияи иқтисодӣ ва объектҳои пажӯҳиши он нигоҳи нав равон гардад.

Дар воқеъ, тибқи ақидаҳои муосир нахустаслҳои сохтори ашёву фазо, яъне аслҳои табиатро чунин қонунҳои умумӣ муайян мекунад: **а) қонуни умумии таъсири мутақобила ва омезиши материя (зиндаву ғайризинда, моддиву маънавӣ); б) қонуни ягонагӣ ва зиддияти тарафҳо; в) қонуни умумии сегона –таъсири мутақобила ва омезиш, ягонагӣ ва зиддияти тарафҳо ва муҳити ихоташуда.** Ин қонунҳо асоси низоми аслҳои самаранокии табиӣ, ва ё самаранокиро аз нигоҳи табиӣ-экологӣ ифода мекунад.

Чи тавре, ки дар боло таъкид шуд, ташкили алоқаҳои иҷтимоии солим омили муҳими рушди ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад. Бинобар он дар ин маҷро нақши идораи ин алоқаҳо, умуман ҷомеа, ки ба хиради баланди инсонӣ ва қонунҳои табиӣ така мекунад, хеле бузург аст. Идоракунии ҷомеа, бахусус идораи фаъолияти иҷтимоӣ-иқтисодии оянда ба аслҳои табиӣ така кунад. Ҳарчанд дар ҷомеа мафҳумҳои маълуми «бюрократия» ва «анархия», идоракунии бюрократӣ (иерархӣ), анархиявӣ (либералӣ) истифода мешавад, аммо дар назарияи идоракунии муосир мафҳуми ибтидои мутақобилаи тарафҳо, чун элементи зарурии арзи фаъолияти устувори низом қоҳиш ёфтааст. Ҳадафи асосии «бюрократ» - амалдор, мансабдорро чунин тавсия додан мумкин аст: ноил шудан на ба мақсад, балки маҳз иҷрои хатмии дастурамалу супориш мебошад. Яъне вай фармудагор аст на эҷодкор. Пас, мафҳуми «бюрократия» ҳокимияти дафтарӣ (конселярия) – ҳокимияти тартиботи муайяншударо ифода мекунад. Агар ин тартибот вайрон шавад (албатта, тибқи қонуни атрофия низом ҳам вайрон мешавад) анархияву бесарусомонӣ ба вучуд меояд. Дар чунин маврид ягон қарорҳо ҳалли худро намеёбанд ва нақшаи умум, дурнамоҳо бемоҳият менамояд. Ҳар яке аз ин шакли идоракунӣ ҳосиятҳои фарқкунандаи ҳам манфӣ ва ҳам мусбиро доро аст. Маҳз дар ҳамзистии ин ду низоми идоракунӣ тарафҳои мусбии яке барои дигаре манфӣ мегардад ва баръакс. Масалан, тарафҳои мусбии шакли идораи иерархӣ ва ё бюрократӣ чунинанд: созишу ҳамоҳангии кулли элеменҳои низомӣ; барномагирӣ роҳҳои ноил гаштан ба ҳадаф; ёрӣ ба ташкилоти болоӣ ва имконияти ба нақшагирии дурнамо ва ғ. Ҳосиятҳои манфӣи он: ҳалли тӯлонӣ ва бисёрзинагии масъалаҳо; ғайриимконии ҳалли мустақили дар

³⁰ Таълимоти эволюсионии глобалӣ охириҳои солҳои 80-уми асри бист аз миёни илмҳои табиатшиносӣ бадар шуда, чун як ҷараёни бонуфуз ташаккул ёфтааст. Ин таълимот ба қонуниятҳои Кайҳон така намуда бо ҳосияти универсалии ва иқтидорӣ иттиҳоди (интегративӣ) фарқ мекунад.

³¹ Лешкевич Т.Г. Философия науки. - М.: ИНФРА-М, 2008, - С.180.

қабули қарорҳо; вучуд надоштани ҳавасмандӣ ба ташаббусу эҷодкорӣ; маҳдудияти мустақилият ва динамизми ҳассосӣ ба ҳаводису омилҳои беруна; мушкилот дар ивазкунии алоқаи миёни элементҳо ва навоарӣ дар он ва ғ. ҳалли мустақили муаммоҳо аз тарафи ҳар як элементҳои низом, ҳассосии динамикӣ ба тағйироти беруна, сабуки дар тағйироти шакл ва барқарории алоқаҳои нав ва маҳдуд будани фишори авторитетҳо ва анъанаҳои кӯҳна тарафҳои мусбии низоми либералии (анархии) идоракунӣ мебошад. Тарафҳои манфӣ: вучуд надоштани созиш ва ҳамкориҳои миёни элементҳои низом; мавҷуд набудани ҳамоҳангӣ ва дахлпазирӣ дар сатҳи ҳокимият; вучуд надоштани дурнамо. Низоме, ки дар он фақат як тип ҳукмрон аст, низоми яктипа меноманд: яъне, ё низоми идораи бюрократӣ (иерархӣ) ва ё низоми анархиявӣ (либералӣ). Дар ибтидо самараи ин низом мушоҳида шуда, пас тадричан поён меравад, яъне қонуни атрофияи низом ба вукӯъ меояд. Ҳарду низом ҷамъиятро ба бӯҳрону шикастҳо меорад.

Дар кишваре, ки дар он ҳар ду низом дар вақту фазо ҳамзистӣ мекунад, идораи сифатан нав – омехта (имперӣ-либералӣ) ба вучуд меояд. Дар шароити низоми омехта миёни онҳо рақобат суръат гирифта, инкишофи тарафҳои мусбии онҳо вусъат меёбад ва қобилияти ҳаётии ҷамъият афзун мегардад. Тарафҳои мусбии яке бо тарафҳои мусбии дигаре пурра мегардад. Дар ин маврид ҷараёни демократӣ дар ҷомеа ривож ёфта, қонунҳои табиат инъикоси худро меёбад. Асосҳои иқтисодӣ табииро бояд чунин замина ташкил диҳад: талаботи инсон дар таъмини шароит барои ҳаётгузаронии худ ва ҷомеа; талабот дар мубодилои натиҷаҳои меҳнат.

Тағйироти асли дар дарки ин асосҳои умумӣ (иқтисодӣ) тағйироти муносибатҳои иштирокчиёни онро, низ мусоидат мекунад. Муносибатҳои иқтисодӣ аз майдони низову рақобат ба маркази генератсияи муносибатҳои демократии миёни одамон ва кишварҳо табдил меёбад. Оид ба моҳияти пул, низ тафаккур (мафкура) тағйир меёбад. Фоида чун муҳаррики муҳими инкишоф низ, аз байн меравад. Тақозои асли низоми бозорӣ бо иқтисодиёте, ки ба қонунҳои табиат таъя мекунад, ба ҳулосае меорад, ки самараи низоми омехта афзалтар аст. Дар ин ҷо бисёр муаммоҳо ҳалли худро меёбанд: таъмини манзили истиқоматӣ барои ҳамаи инсонҳо; инфрасохтори навин; сохтмонҳои таъиноти иҷтимоӣ; шароити мусоид барои инкишофи соҳаи кишоварзӣ; тадбии навагонҳои илм дар амалия ва ғ.

2. Иқтисодиёти ниҳодшиносӣ ва фалсафаи илм.

Имрӯзҳо дар фазои таҳсилоти илмии Федератсияи Русия ва дигар кишварҳои баъдишӯравӣ ду ҳодисоте мушоҳида мешавад, ки онҳо падидаҳои тазодӣ ҳам доранд. **Аз як тараф**, ҳусни тавачҷӯҳи олимони ҷомеашинос, баҳусус иқтисодчиён ба таълимоти ниҳодшиносӣ боло гирифта истодааст. Кафедраҳои маҳсуси иқтисодиёти ниҳодӣ, ки аллакай бунёд шудаанд, фаъолияти устувор доранд. Доир ба ин

таълимот дар амалияи ҷаҳон даҳҳо китобҳои илмиву дарсӣ ба ҷоп расидааст. Ин маҷро тадриҷан нуфузу ҷойгоҳи таълимоти (парадигмаи) ниҳодшиносӣ ва иқтисодиёти ниҳодшиносиро дар олами илмҳои ҷомеашиносӣ муайян намудааст. **Аз тарафи дигар**, дар остонаи асри бист дарки фалсафаи илм ба зарурати радифи аввал баромадаст. Аз соли 2005 мутобиқи қарордоди Комиссияи Олии Атестасионии ФР барои аспирантони тамоми бахшҳои илм, фанни «Таърих ва фалсафаи илм» ҷун имтиҳони номзадии ҳатмӣ ворид шудааст. Ҳамзамон, роҷеъ ба ин фан адабиётҳои мувофиқ ҷоп ҳам шудааст, ки таркиб ва масъалагузориҳои он таҳрир шуда, аз адабиёти (фалсафаи) пешин фарқ мекунад: методология ва тарзу услуби навини пажӯҳишро пешниҳод мекунад. Аммо, мутаассифона ин ду ҳодисот бо ҳам алоқамандӣ надорад. Чаро? Агар ба фанни «Таърих ва фалсафаи илм» рӯ оварем, пас мебинем, ки файласуфон оид ба хосияти универсалии методологияи илмии классикӣ шубҳа доранд. Аммо, иқтисодчиён бошанд, аз он ҷумла ниҳодшиносонӣ қаблӣ, дар зери ин методология қарор доранд.

Бинобар он, зарур донистем, ки «бахсхоро оид ба тарзу услуби пажӯҳиш» эҳё намоем. Бояд таъкид кард, ки ҳанӯз қариб ним қарн қабл, поягузори мактаби венагӣ Карл Менгер оид ба методҳои мактаби таърихии олмон дар иқтисодиёти Густав Шмоллер баҳс дошт.³² Дар воқеъ, дарки мафҳуми «илмӣ», ки имрӯз ҳоким аст аз табиатшиносии классикӣ бармеояд. Бархе иқтисодчиён далелеро, ки охири асри XIX табиатшиносии неоклассикӣ рӯи майдон омадаасту дар асри XX илми постнеоклассикӣ оғоз ёфтааст, инкор мекунанд. Назарияи иқтисодӣ институтсионалии нав ҳам дар «қабқон»-и методология ва назарияи классикӣ ҷой гирифтааст. Яъне, онҳо на ба табиатшиносии муосир, балки ба табиатшиносии садсолаи қаблӣ, ки ба низоми оддӣ³³ сару қор дошт, таъя мекунанд. Пешвоёни назарияи иқтисодии ниҳодшиносии нав, ҳарчанд ғояҳои «ниҳодшиносии қуҳан»-ро (бахусус Джонн Коммонсро) эътироф мекунанд, аммо нусхаи ибтидоии онро (Шмоллер, Коммонс) аз мадди назар ҷандон дур ҳам қардаанд ва ё ин, ки дар қараҷаи дуввум гузоштаанд. Онҳо ниҳодшиносии қуҳанро дар ҷой надоштани назария, яъне қорои хосияти ниғоришвиу тавсифиаш (описательный) буданаш, ки гӯё ин гузориш аз неоклассикҳо бармеояд, айбдор намуда зери танқид ҳам қарор доданд. Яъне, муаллифон таъкид доранд, ки он бо пажӯҳиши неоклассикӣ бештар алоқамандӣ доранд. Дар бештари адабиёти иқтисодӣ ниҳодшиносии навро бо назарияи хароҷоти трансаксионии Р. Қоуз омезиш ва ё шабоҳад медиҳанд. Қулли иқтисодчиёне, ки дар ин соҳа фаъолият доранд, ба ҷунин гуфтаи Р. Қоуз таъя мекунанд: **«назарияи иқтисодии стандартиро истифода мебаранд, ба хотире, ки қори**

³² Менгер К. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности// Менгер К. Избранные работы. М. Территории будущего, 2005; Шмоллер Г. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и её методы. М., 1902.

³³ Ефимов В. Предмет и метод интерпретативной институциональной экономики// Вопросы экономики, - 2007.-№ 8 С. 50.

ниҳодҳоро таҳлил намоянд ва муайян кунанд, ки онҳо дар фаъолияти иқтисодӣ чи нақше доранд»³⁴.

Нахуст ниҳодшиносон дар Олмон (мактаби таърихи Олмон дар шахсияти Г. Шмоллер) ва дар Амрико (ниҳодшиносии амрикоии дар шахсияти Дж. Коммонс), барои пажӯҳишҳои низоми иҷтимоӣ – иқтисодии мураккаб, бештар ба тарзу услуби (методӣ) интерпретативӣ така намуда, афзалияти ин тарзу услубро дар пажӯҳишҳои ҳаводиси чомеа ва илмҳои чомеашиносӣ таъкид доштанд. Шояд ҳамин буд, ки ин тарзу услуб имрӯзҳо, махсусан дар илмҳои сотсиология ва антропология бемайлони инкишоф ёфта истодааст. Моро низ зарур аст, ки ба ин тарзу услуби дар дунёи фаромӯшиҳо нухуфта рӯ оварем (анъанаҳои Шмоллер ва Коммонс) ва онҳоро аз нигоҳи имрӯза барқарор кунем.

Поягузори илми классикӣ бо номи Г.Галилей маъмул аст. Ӯ забони риёзиро чун забони муоширати инсон ва табиат эълон доштааст. Зеро, ба ақидаи вай, «китоби табиат бо ин забон таълиф шудааст³⁵. Азбаски, вай ба таркиби риёзии ҷаҳон эътимоди комил дошт, бинобарон ин эътимод зарурати вобастагии ӯро аз таҷрибаҳо озод кардааст. «Г. Галилей истиқлоли сабабҳоро дар илм эълон доштааст. Тавсия ва ё шарҳи сабабии табиат барои ӯ – вазифаи асосии пажӯҳиш буд. Риёзиёт - мегӯяд ӯ, - алоқаҳои ҳодисотро, алоқаҳои сабабии онҳоро мекушояд».³⁶

Галилей ва пайравони он эътимод доштанд, ки илм қобилият дорад ҳақиқати глобалиро кушояд. Азбаски, бо ақидаи онҳо, табиат бо забони риёзӣ навишта шудааст ва ин забон ягона буда, ҳақиқати глобалиро метавон бо роҳи локалии тағйирёбандаҳо кушод. «Мураккабии табиат дар назари зоҳирӣ эълон шуда буд, аммо гуногунияти мухталифияти табиат дар ҳақиқатҳои универсалии қонуниятҳои ҳаракати риёзии Галилей ҷой (тасвир мегашт) мегирифт. Эътимоди поягузори илми муосир хеле намиранда буда асрҳо боқӣ мондааст.»³⁷ Иттиҳоди иқтисодчиён, низ ин эътимодро бо тамоми ҳастӣ нигоҳ дошта, тадбиқи онро ба воқеияти иқтисодӣ тасдиқ менамоянд.

Пайраҳаи дигари парадигмаи классикиро Р.Декард идома додаст. Вай низ, чун Галилей риёзиётро чун калиди ягонае, ки бо воситаи он метавон сирри табиатро кушод, эълон дошт. Он чизе, ки мо дар илми дилхоҳ мебинем, - мегӯяд ӯ - ин тартибот ва ченак аст, ки ҳодисотро мекушояд ва ҳамзамон риёзиётро, ки умуман ба тартибот ва ченкунӣ сару кор дорад, меомӯзад. Ҳамин тариқ риёзиёт ба илми универсалии табдил ёфтааст - таъкид дошт Р.Декарт³⁸.

Аммо, саҳми Декарт дар парадигмаи классикӣ дар он аст, ки вай шубҳаи картезианӣ ва дуалистиро баррасӣ кардааст. Вай чунин шубҳаро пешниҳод дошт: аз як тараф, ба эҳсосот набояд бовар кард, охир онҳо баъзан моро фиреб медиҳанд, аз тарафи дигар, ба одамон ҳам набояд

³⁴ Фурубот Э.Г. Рихтер Р. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории. СПб.: Издат: дом Санкт – Петербургского гос –ун-та. 2005

³⁵ Котенко В.П. история и философии классической науки. М: Академический проект, 2005.с. 182.185.

³⁶ Ҳамон хо с. 184-185

³⁷ Пригожин И., Стенгерс И. порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М УРСС, 2005,с.50

³⁸ Burt. E.A. The Metaphysical Foundations of modern Science. N.V.; Dover Publications .2003.P 105.107.

бовар кард, зеро, ки миёни онҳо фардхое ҳастанд, ки дар тафаккурронӣ сахв мекунад (ҳатто дар предмети оддии геометрӣ).³⁹ Мутобиқи дуализми картезианӣ як ҷаҳон аз ҷозибаи бузурге, ки дар фазои мошини риёзӣ қарор гирифтааст, иборат буда, ҷаҳони дигар бошад аз руҳу ҷони мафкурадор, ки ҷозиба (риёзӣ) надорад, иборат мебошад.⁴⁰ Мутобиқи ақидаи Р.Декарт тафаккур аз ҷаҳони воқеӣ вобастагӣ надорад ва дониши дақиқро аз таҷриба ҳам нахоҳад гирифт.⁴¹

Илми классикӣ шакли ба итмом расидаи худро дар асарҳои И.Ньютон гирифт. Вай фарқияти дақиқи миёни ҳақиқати риёзӣ ва физикиро дарёфт. Ба ақидаи вай барои дарки ҳақиқати физикӣ бояд ё риёзиётро васеъ кард ва ё ин, ки бо методҳои нотакмил маҳдуд шуд. Вай афзалияти таҷрибахоро нисбат бар методи дедуктивӣ ва (гузоришҳо) фарзияҳо таъкид кардааст.⁴² Имрӯзҳо мафҳуми «методи илмӣ», ки бо тадбиқи он «илмӣ» будани ин ва ё он пажӯҳишро баҳо медиҳанд, аз методи Нютон фарқ ҳам намекунад. Маҳз ҳамин метод дар илмҳои иқтисодии муосир тадбиқ мешавад.⁴³ Дар замони муосир бештари файласуфон, ҷомеашиносон ва олимони табиатшинос аз парадигмаи классикӣ илмии Нютон, аз он ҷумла дар мавриди тавсифу баҳодиҳии пажӯҳишҳо бо ном (чи тавре мегӯянд) «методи илмӣ»-и нютонӣ, даст кашидаанд.

Мутахассиси барҷастаи соҳаи илм ва назарияи пажӯҳиш (познания) Л.А. Микешин таъкид мекунад, ки таълимоти стандартии пажӯҳишҳои илмӣ (дониши илмӣ) то кунун миёни олимони фарогирии васеъ дорад ва ин маҳз «худшиносии илми классикӣ» буда, ба пояи материализм ва эмперизми эҳсосотӣ қарор гирифтааст. Зеро, вай зарурати бардошти (снятие) самарайи иштирок ва амалиёти фаъоли субъектро, ки гӯё ба дониши объективӣ ҳақиқӣ монё мегузорад, (чунин мешуморанд), таъкид дорад.⁴⁴ Таълимоти стандартиро ба илми воқеӣ арзёбӣ намуда, онро имконияти ягона ва бунёдӣ мепазиранд. Аммо, ин гузориш имрӯзҳо дар майдони баҳсу танқидҳо қарор дорад. Файласуфи барҷаста А. Койре⁴⁵ низ оқибатҳои манфии парадигмаи классикиро таъкид намудааст.

Ғояи даврабандии инкишофи илм, чун илми классикӣ ва постнеоклассикӣ ба академик В.С. Степин маҳсуб аст.⁴⁶ Ба ақидаи ӯ табиатшиносии **классикӣ** ба ғояи механикӣ (механицизм) таъя дошта, объектҳои пажӯҳиши онро элементҳои начандон калон ташкил медиҳад.

³⁹ Декарт Р. Избранные произведения. Лунк: Вежа, 1998, с.31.

⁴⁰ Burt. E.A. Op. cit P. 121

⁴¹ Котенко В.П. Указ Соч. с.219

⁴² Burt. E.A. Op. cit P.212,213, 216

⁴³ Блауг М.Методология экономической науки, или как экономисты объясняют. М: НП. Журнал вопросы экономики, 2004, Орехов А. Методы экономических исследований..М.ИНФРА – М, 2006; Фридмен М.Методология позитивной экономической науки //THESIS 1994. Вып.4. С.20-52.

⁴⁴ Микешин Л.А. Философия науки: Современная этнистология, Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования. М: Прогресс – традиция, 2005, с. 168.

⁴⁵ Инструкция по: Пригожин И. Стенгерс И. Указ. Соч. С. 42.

⁴⁶ Степин В.С. Теоретическое знания. М.:Пргресс – традиция,2003

Хосияти ин объект (низом) бошад аз чузъҳои дохилии он бармеояд: яъне, аз маҷмӯи хосиятҳои элементҳои дохилии объект иборат аст. Омӯзиши ин объект бо туфайли мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳо, ки дар ин раванд сирӣ онҳо барои ақли инсонӣ кушода мешавад, аммо дар фосилаи дур аз объект қарор мегирад. Яъне, хулосабандӣ дар майдони маҳдуди таҷрибаҳо қарор гирифта, мавқеи фаъолияти мантиқии субъект чандон таъсирбахш намебошад. Ва ин тарзу услуб чун шартӣ асосии дониши объективӣ – воқеӣ пазируфта шуда буд.

Бояд таъкид кард, ки инқилоби илмӣ глобалӣ ба тағйирёбии типии меъёрҳои ратсионалӣ низ таъсир расонадааст. Ба ибораи дигар ғояҳои ратсионалӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихи фарҳанги инсонӣ хеле рангину мухталиф арзёбӣ шудааст ва моҳияти тавсияи ратсионалӣ ҳам тағйир ёфтааст. Бӯҳрони муосири тавсияи ратсионалӣ (рациональности) - ин бӯҳрони тавсияи **классикии** ратсионалӣ, ки баробариву мувофиқати натиҷаҳои пажӯҳиш, чи тавре дар боло ишора шуд, бо сабаб ва оқибат ҳамчун меъёри ҳатмиву устувор арзбӣ мешуд, мебошад. Яъне, ин ҷо хосияти ратсионалиии пажӯҳишҳо дар доираи ин меъёр маҳдуд карда мешуд. Ратсионализми классикӣ ба фаъолияти эҷодии пажӯҳишгар шарҳи муносиб пайдо карда натавонист. Пас, дар раванди кашфиёту паӯҳишҳои нав аз нигоҳи классикӣ, элементҳои ратсионалӣ, табиист, ки кам мешавад. Қабати қарии Ман-и инсонӣ тобеияти комили худро ба ақлу тафаккур, ба сатҳи нафсонияти ноҳамвору бешуурона, инстинкту ҷунунии худ, умуман ба тамоми қираҳои гуногуни ботинии инсонӣ, эҳсос намекунад. Мафҳуми ратсионалиии классикӣ бо ғояи объективии илмӣ дониш алоқамандии зич дошта, зарурати парҳезидан аз хосияти субъективии инсон дар мадди аввал қарор дорад: он чи, ки ба объект дахл надорад, пас онро чун хор ва ё монеа дар роҳи пажӯҳишу омӯзиш пазируфта мешавад. Ҳамин тариқ, ғояи классикии тафаккури соф, умуман, намехост, ки бо инсонии воқеӣ - баранда ва дорои зеҳну ақл иртиботе дошта бошад. Яъне, дар ин майдон ба ҷои инсонии воқеӣ мафкурадор, эҳсоскунандаву оғӯштаи ғаму шодӣ, субъекти муҷарради (абстрактивии) пажӯҳишгар қарор дошт.

Давраи табиатшиносии **неоклассикӣ** аз охири асри 19 оғоз ёфта, миёни асри 20 ба итмом мерасад. Дар ин давра назарияи нисбӣ, механикаи квантӣ, генетика, кибернетика ва назарияи низом (система) ба вучуд меояд. Акнун, инқори ғояи назарияи ягонаи ҳақиқӣ ба вуқӯъ омада ба воқеияту ҳақиқати илми чандин назарияҳои муҳолифу рақобатӣ нисбат ба ҳамон як объекти таҳлилу таҳқиқ мавқеъ пайдо мекунад. Ҳудуди миёни объект ва субъекти тадқиқот «шуста» шуда, чандин шарҳу гузоришҳо ба иқтибосҳои олоти амалиёти фаъолияти (омӯзиши) тафаккур таъя мекунад. Объекти тадқиқот бошад, ба низомии бисёрҷузъӣ (бо сатҳи ташкилиаш мураккаб), ки алоқаҳои тарафайни миёни чузъҳо (элементҳо) дорои алоқаҳои аксии бисёрқира буда низомии томо таъмин мекунад, табдил ёфтааст. Ин ҷо хосияти низом аз хосиятҳои элементҳои

он мустақиман бар наомада, балки хосияти мустақилро доро аст.⁴⁷ Моҳияти сабабҳо ҳам тағйир ёфтааст.

Тавсияи илмии ратсионалии **неоклассикиро** метавон гуфт, ки дар натиҷаи ташаккули назарияи нисбии Эйнштейн рӯи майдони илмӣ омадааст. Ин ҷо шартҳои муҳими пажӯҳиши ҳақиқиро на инкори он «хор»-у монеаҳо, ки бо пажӯҳишҳо ҳамрадиқ аст, мебошад, балки дақиқ кардани нақшу таъсири онҳо, ба назар гирифтани таносуби объект бо олоту тарзу услуби тадқиқотро дар бар мегирад. Типи неоклассикии тавсияи ратсионалӣ муносибати динамикӣ инсонро ба воқеият, ки дар он амалиёти фаъолнокии инсон муҳимиятро пайдо мекунад, нерӯ мебахшад. Субъект дар майдону вазъияти муаммоҳои кушод қарор гирифта, дар робита бо ҷаҳону муҳити беруна такмили инкишоф меёбад. Агар дар тавсияи ратсионалии классикӣ сухан оид хосияти предметии (предметности Быте) **Ҳастӣ** равад, пас дар неоклассикӣ бошад, оид ба раванди- **Барқароршавӣ (Становление)**.

Охири асри 20 давраи илми **постнеклассикӣ** оғоз меёбад. Ин давра ба барномаҳои тадқиқотии шакли байнифаннӣ тавсия дода мешавад. Ҳамчояшавӣ, омезиши тадқиқотҳои назариявӣ ва амалӣ (таҷрибавӣ) донишҳои бунёдиву амалӣ ба вуқӯъ меояд. Мутобиқи назарияи постнеклассикӣ мафҳуми ратсионалӣ на танҳо стандарти мантиқи-методологӣ, балки таҳлили амалҳои мақсадноки инсонро низ дар бар мегирад. Муҳталифияти ғояҳо дар арзёбии тавсияи ратсионалӣ ба вуқӯъ меояд. Ин ҷо тақозои дониш на танҳо бо фаъолнокии субъект ва олотҳои пажӯҳиш, балки бо таркиби арзишӣ-ҳадафӣ фаъолият, низ тавсия дода мешавад. Инсон дар манзараи ҷаҳон на ҳамчун иштирокдори фаъол, балки чун омили низомофар ворид мешавад. Дар партави ин парадигма субъект ҳамзамон мушоҳидакор ва ҳам фаъолгар мебошад. Ақли инсонӣ бо ҳадафу тамоили арзишнокаш бо худ сифтату тавсияҳоеро низ доро аст, ки бо мазмуни предметии объект омезиш меёбад. Дар тавсияи ратсионалии нав доираи объектӣ аз ҳисоби ворид шудани «зеҳни сунъӣ», «воқеияти виртуалӣ» в ғ. васеъ мегардад, ки онҳо ҳосилаи инқилоби илму техника мебошанд.

Пайваста бо гузоришҳои боло боз ба тарзу услуби пажӯҳишҳо дар илмҳои иқтисодӣ рӯ меорем. Чи тавре, ки дар боло зикр шуд, К. Менгер методологияи мактаби таърихи олмонро зерин танқид қарор дод. Ӯ бар хилофи иқтисодиёти сиёсӣ чун илми назариявӣ (бунёдӣ), ки қонунҳои умумиро барои илмҳои таърихи ҷаҳон ва иқтисоди амалӣ мекушояд, назарияи алтернативии худро таҳия намудааст. Вай шояд ба ин ақидаронӣ, низ розӣ намешуд: «Тамоили илми муосир ҷиҳати пажӯҳиши низоми мураккабу таърихан инкишофёфтаи стода ғоя ва

⁴⁷ Низоми таърихан инкишофёфта, нисбат ба низоми худтанзимшаванда объектҳои шакли хеле мураккаб мебошад. Вай вазъи динамикаи равандҳои таърихро ифода карда, буриши ба худ хос ,марҳилаи устуворро дар таҳаввулот (эволютсия) ташкил медиҳад. Эволютсияи таърихӣ бошад, гузариши як низоми нисбатан устуворро ба дигар низоме, ки сатҳи нави ташкилии ҷузъҳо ва худтанзимкуниро дорост, тавсия медиҳад. Ташаккули ҳар як низоми сатҳан навро вазъи ғайриустувори (нуқтаи бифуркация) боис гашта, дар ин лаҳзаҳо таъсири тасодуфӣ метавонад пайдоиши ҷузъҳои навро мусоидат кунад.»// Степин В.С. Указ. Соч. с. 380. Ин таъкиди В.С.Степин бо гузоришҳои Шмолер, ва ё Коммонс рост меояд.

меъёрҳои фаъолияти тадқиқотиашро тағйир додаст. Хосияти таърихӣ низоми маҷмӯи объектҳо ва рафтору тарҳи он тадбиқи васеи тарзу услуби махсуси тавсифу пешгӯии вазъи он, пойдоркунии тарҳи (сенарияи) инкишофи низом дар нуқтаи «бифуркатсия»- ро дар бар мегирад.⁴⁸ Пригожин ва Стенгерс қайд мекунад, ки олимони бо табиат гуфтугӯи таҷрибавӣ доранд ва ин гуфтугӯ бо забоне, ки олимони интиҳоб кардаанд, суръат мегирад. Қатъи назар ҷавоби табиат «ҳа» ва ё «не», вай ба ҳамон забони назариявӣ ифода мегардад, ки бо он забон савол дода шудааст. Дар ин ҷо «кулли дигар шарҳҳо (берун аз ҳамин забон) иттилоот пазируфта намешавад, самараи дувум меҳисобанд».⁴⁹ Аммо, маҳз ин самараи дуюмдараҷа дар ҳақиқат метавонад калидери барои кашфҳои нав кушояд, ки мо дар назар нагирифта будем. Дар мавриди гузаронидани ҷунин таҷрибаҳо, хамирагузории (тестирование) баъзе назарияҳои фарзӣ шабоҳат дорад. Методологияи илми иқтисодӣ ҳам ба ҷунин хамирабандӣ таъяс мекунад. Ҳамин тариқ, вазъияти пажӯҳишҳо вобастаи дарки фарзиявӣ (априорные) ва ё фолбинии назарияӣ воқеъ мегардад. Албатта ин тарзи услуб дар мавриди пажӯҳиши низомҳои оддӣ тадбиқшаванда аст. Аммо, барои низомҳои мураккаб муаммоангез мешавад. Нақши ҷунин таҷрибаҳо дар тасдиқи назарияҳо чи тавре, ки К.Поппер, қайд кардааст ночиз аст: таҷрибаҳо метавонад барои инкор кардани назария кӯмак расонад, аммо онро тасдиқ карда наметавонад.⁵⁰ Тадбиқи он дар объектҳои илмҳои иқтисодӣ, ки онҳоро наметавон оддӣ номид, натиҷаи судманд намеорад. Яъне, назарияҳои фарзиявӣ (априорӣ) дар шарҳи ҳодисоти иқтисодӣ заминаҳои асосиро ташкил карда наметавонанд ва ягон хамирабандӣ (тестирование) ба он ёрӣ ҳам намедиҳад. Тафаккури картезианӣ, ки аз мушоҳидаҳо (сарчашмаи ҳақиқат) дар фосилаи дур қарор дорад (ҷудо шудааст), барои он, ки воқеияти худро тасдиқ намояд ба хамира (тестирование) аҳамияти калон медиҳад»⁵¹. Аммо, хамирабандӣ (тестирование) кафолати ғояҳои эътимоднокро намедиҳад, алоқаҳои худро аз воқеият талаф дода, тафаккури иқтисодӣ масъалаҳои сарпечу хулосабандиҳои хушк эҷод намуда, ба хамирабандӣ (тестирование) исбот мешаваду халос».⁵² Физикҳо метавонанд, забони худро бо табиат дар гуфтугӯҳои таҷрибавӣ (дар як сатҳи муайян) ворид кунанд. Зеро, онҳо табиати ғайризиндари меомӯзанд, ки дар он мустақиман забон ҷой надорад.

Аммо, дар илмҳои ҷомеашиносӣ қору вазъият дигар аст. Онҳо бо инсонҳои зинда сару қор доранд ва муошират бояд на ба забони априорӣ (фарзиявӣ), балки бо забони гуворову фаҳмо сурат гирад. Аммо, иқтисодчиён ин хосиятро чандон ба назар нагирифта, бо анъанаҳои табиӣ илмӣ тобеъ мебошанд (парадигмаи классикӣ). Онҳо

⁴⁸ Степин В.И. Указ.соч. с. 381

⁴⁹ Пригожин И., Стенгерс И. Указ. Соч. с. 48-49.

⁵⁰ Поппер К. Логика научного исследования. М. Республика, 2004

⁵¹ Mini P. Cartesianism in ekonomikis || The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics/ In Edward Elgar 1994. P. 38-42, 41

⁵² Mini P. Cartesian's in Economics// the Elgar Companion to Institutional and... (n. 2 vol Edward Elgar, 1994. P- 38-42)

таъкид мекунанд, ки «назария ин тарзи дарки далелҳо буда, мо далелҳоро бе назария дарк карда наметавонем».⁵³ Оқибати ин методология чунин аст: пажӯҳишгар он чиз, ки дар майдони назариявӣ намегунҷад сарфи назар мекунад ва ҳамин тариқ барои тадқиқотгар тавлиди ягон чизи нав бурида мешавад.

Зимнан қайд мекунем, ки мушоҳидаҳои оддӣ оид ба рафтори одамон, сӯхбат бо онҳо, яъне бо туфайли он чизе, ки онҳо мегӯянд, яку якбора ба моҳияти фаъолияти онҳо ворид шудан душвор аст. Ин аз он бармеояд, ки амали асосӣ - сарнуктаи фаъолияти онҳо дар кулли марҳилаҳо аз маҷмӯи одатҳои мафкуравӣ, ки дар гузашта ташаккул ёфтааст, бармеояд.⁵⁴ Барои муайян кардани дарки ин одатҳо зарур аст, ки мустақиман бо одамон дар муошират буд ва тарҳҳо (текстҳои), ки дар он ин одатҳо ифода шудаанд омӯхт. Ба ибораи дигар, эътиқод (ғояву арзишҳо) ва қоидаҳои рафтори (расмӣ, ғайрирасмӣ) бо он алоқаманди иштирокдорон, фаъолияти иқтисодӣ (акторон) ва ғ. Ин далелҳоро маҳз тақия ба таҳлили дискурсии онҳо дарк кардан мумкин аст. Анкетаву интервью - таъкид доштанд Шмоллер ва Коммонс - сарчашмаи муҳими иттилоъ барои илми иқтисодӣ мебошанд.⁵⁵ Интервью, ки барои таҳлил шудааст ба текст (транскрипт) табдил меёбад. Пажӯҳишгарон бояд текстҳои тайёрро барои таҳлили дискурсии акторон истифода баранд. Ба ин тектҳо метавон ҳуҷҷатҳои сиёсӣ-ҷамъиятӣ (барномаи азҳобҳо, маърузаҳои пешвоёни он ва ғ.) ва ҳуқуқиро (қонун, фармон, қарор ва ғ.) дохил кард.

Замима ба боби 2.

Иқтисодиёти сиёсиро эҳё намоем

Пеш аз ҳама бояд таъкид кард, ки имрӯзҳо нуфузи мутахассисони маълумоти олий ва олимони соҳаи иқтисодиёт, чун сармояи инсонӣ хеле афзудааст, ҳатто сатҳи афзоиши солонаи онҳо нисбат ба сатҳи афзоиши маҷмӯи маҳсулоти миллӣ баланд аст. Ин чо саволе ба миён меояд: агар онҳо сармояи инсонӣ (ичтимоӣ) бошанд, пас чаро дар рушди сифатии иқтисоди миллӣ ва ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар ҷаҳиши назаррас мушоҳида намешавад?

Воқеан, ҳам нуфузи мутахассисону олимони соҳаи иқтисодиёт хеле афзудааст, аммо боздихии маблағгузориҳои давлату ҷомеа дар ин самт чандон мушоҳида намешавад. Мутахассис ва олим ин пеш аз ҳама сармояи инсонӣ ва захираи муҳими иқтисодӣ аст. Бояд таъкид кард, ки захираи интеллектуалӣ (зеҳнӣ) миёни омилҳои иқтисодӣ-истеҳсолӣ чун захираи муҳими беҳудуд арзёбӣ шуда, бояд сармояи нав, арзишу даромади нав ва ҳатто он захираҳои зеҳнии нодир, ки дар коргоҳҳо фаъолият мекунанд, бояд рента ҳам оваранд. Ин хосияти моҳиятии мутахассисро пеш аз ҳама бояд ҳуди иқтисодчиён дарк намоянд. Табиист, ки барои бавуқӯиҳои ин хосияти сифатӣ, бояд дар майдони иқтисоди миллии кишвар коргоҳҳо мунтазам фаъолият бурда, тақлифоти самаранокро ба ин захираҳои зеҳнӣ тавлид намоянд. Аз тарафи дигар, бигзор нуфузи онҳо бисёр бошад. Чаро, ки ҳуди бозори омилҳои зеҳнӣ,

⁵³ Фридмен М. Методологии позитивной экономической науки//Thesis 1994 Вып.4с.44

⁵⁴ Veblen T. The Peace of Science in Modern Civilization, New Brunswick Transaction Publishers, 1990. P. 77

⁵⁵ Schmoller G. Historisch –ethische Nationalökonomik als Kulturwissenschaft: Marburg Metropolis-Verlag, 1998. S.287. Commons G. R. Institutional Economics Its Place and Political Economy New Brunswick: Transaction Publishers 1990 P 106

сармояи инсонӣ арзишу эътирофи воқеии онҳоро муайя мекунад, маҳз дар раванди рақобат интихоби табиӣ ба вучуд меояд, бозор худ заруриашро чудо карда мегирад. Албатта, дар ин маҷро роҳбарони корхонаҳо, соҳибкору менечерҳои касбӣ, ки интихобкунандагони мутахассис мебошанд, пеш аз ҳама онҳо бояд руҳияи солим дошта бошанду дар рафторашон триадаи зерин фатҳ карда бошад: маълумоту дониши баланд, собиқаи касбӣ ва муоширати одилона. Яъне, онҳо на ҷои кор фурушанд, балки мутахассиси варзидаро чун омили асосии фаъолияти иқтисодӣ бо нархи баланд бихаранд ва барои тақмили он маблағгузориро дарег надоранд. Ана ҳамин аслҳои муҳим коста шудааст, ки истифодабарии мутахассисони касбӣ зери назорати иҷтимоӣ қарор нагирифтааст. Ҳодисоти оппортунистӣ дар ин бозор ғолиб меояд, аслҳои хешу таборӣ ва маҳалгирӣ дар интихоб боло мегирад. Мутахассисони касбӣ дорои нерӯи зеҳни баланд, ки онҳо бештар на тобеи олами моддиёт, балки ғуломи ғояи хеш ҳастанд, ё маънаван хароб мегарданд ва ё берун аз кишвар мераванд. Ба ақидаи мо, ана ин ҳодисот пешрафти фаъолияти иқтисодиро боз медорад, ки инкишоф чандон дилхоҳ намебошад.

Пешрафти илмҳои иқтисод натавонанд тайёр кардани мутахассисони варзидаву касбиро, балки бояд барои ташаккули шахсият, тоифаҳои зеҳнӣ ва ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа мусоидат намояд. Аммо, монетаҳо дар ин маҷро арзи ҳастӣ мекунад.

Ҷаҳон, ки дар бӯҳрони маънавӣ қарор дорад, бинобар он ҳалли раҳиҳои онро маҳз тақия ба иттиҳоди илмҳои ҷомеашиносӣ метавон пайдо кард. Имрӯз зарурати бадар кардани инсон аз доираи «инсонии иқтисодӣ»-и соф, ки фақат ва бо қадом роҳе набошад, барои қонеъ гардонидани талаботи иқтисодӣ-моддии худ саргарм аст, ба миён омада, сармояи инсонӣ ё иҷтимоӣ ба радифи омили асосии инкишоф баромадааст. Бояд таъкид кард, ки инкишофи илмҳои ҷомеашиносӣ, фазои солиму мусоиди ҷомеа, дарки воқеии зарурати илм аз тарафи ҷомеа, инкишофи илмҳои дақиқу табиатшиносиро низ мусоидат мекунад ва ба он роҳ мекушоад.

Илми иқтисодӣ, ки худ ҷузъи муҳиму таркибии илмҳои гуманитарӣ мебошад, пеш аз ҳама маҷмӯи рақамҳои миқдорӣ набуда, балки чунбишери зери ин рақамҳо, ки дар кулли ҷабҳаҳои ҷомеа ба вучуд меояд, бояд таҳқиқ кунад. Пас акнун чи бояд кард, ки илми иқтисодӣ бо инсон наздик гардад ва ё дар ҷавҳари худ онро ҷой диҳад?

Бояд таъкид кард, ки дар замони муосир бархе вазифаҳои илми иқтисодӣ сиёсиро, таълимоти институтсионалӣ ва ё иқтисодиёти институтсионалӣ иҷро ҳам карда истодааст. Ин ҷараён, ҳарчанд ба таҳлилҳои прагматикӣ тақия кунад, ҳам аммо комёбиҳои назаррасро дар масоили ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии ҷомеа ноил гаштааст ва тавонистааст дар худ инсонро ҷой диҳад.

Поягузори ин ҷараён олим-иқтисодчии амриқоӣ Торстейн Веблен мебошад. Осори илмӣ вайро дар замони зиндагиаш напазируфтанд, зеро тарфдорони ақидаи худро пайдо карда натавонист ва охири умри худ дар ночорӣ ҳам зиндагӣ кард. Табиист, ки ҳаргуна навгӯиву навоварӣ дар фазои созишҳои маъмули илмӣ, ба мисли «муд» (мода) дар мавзӯҳои пажӯҳиш ва ё таассубкорихо, зуд пазируфта намешавад. Аммо, баъди марги ӯ ин ҷараёни маъмул инкишоф ёфт ва чун илми алоҳида бо унвони иқтисодиёти институтсионалӣ (ниходшиносӣ) арзи ҳастӣ дорад. Масалан Т.Веблен мегӯяд, ки дар раванди омӯзишу мушоҳидаи рафтори одамон, ҳатто дар мулоқот бо онҳо, имконияти ба қарри моҳияти фаъолияти онҳо ворид шудан хеле маҳдуд аст. Зеро, ки дар кулли марҳилаҳои рафтору фаъолияти онҳо маҷмӯи мафкураҳои одатӣ, ки дар таҷрибаҳои рӯзгори гузашта ташаккул ёфтааст, асос ва ё сарнуктаи амалиётанро ташкил медиҳад. Бинобарон, барои муайян кардани дарки ин рафтору одатҳо зарур аст, ки бо онҳо пай дар пай дар робитаи шифоҳӣ буд ва ё одатҳои аслии онҳоро омӯхт. Дар ин маҷро муайян кардани сатҳи боварӣ, эътимод (ғоя ва арзишҳои инсонӣ), руҳия, қоидаҳои рафтору кирдори расмӣ гайрирасмӣ, созишҳо ва ғ., ки иштирокдорони фаъолияти иқтисодӣ ба онҳо мустақим ва ё гайримустақим тақия мекунад, чун далелҳо, сарчашмаи иттилоъ ва ё мавод барои

илми иқтисодӣ хидмат мекунад. Масалан барои чи мо гуфта наметавонем, ки дар кулли фаъолияти иқтисодии чомеа таъсири созишҳои ғайрирасмӣ бештар аст: дар қабул ба қору чобачогузорию кадрҳо, пайдо кардани захираҳои истехсолӣ, ноил шудан ба имтиёзҳо дар ҳар гуна фаъолият ва ғ., ки аз омилҳои алоқаи табориву маҳал, дӯстиву рафиқӣ ва ғ. бармеояд. Ин падидахоро дар мулоқот бо мардум эҳсос мекунем. Бинобар он, пурсишҳои анкетӣ, мусоҳибаҳо (интервью), ки барои таҳлил навишта шудааст, барномаҳои сиёсии ҳизбҳо ва пешвоёни онҳо, санадҳои қонунӣ ва ӯ метавонад, чун мавод барои илми иқтисодӣ хизмат кунад. Азбаски рақамҳои омӯри, бо якҷанд сабабҳои муайян имрӯзҳо то андозае ҳақиқати вазъиятро инъикос карда наметавонанду, бештар тарафи миқдории ҳодисотро шарҳ медиҳанд, бинобар он маводҳои воқеиро аз мулоқоту мусоҳибаҳо бо мардум бояд пайдо намуд. Ин имконият медиҳад, ки равандҳои тағйироти сифатии муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ чомеаро муайян карда, пайваста бо он барномаҳои ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии чомеаро таҳия намоем ва ҳамзамон фишангҳои воқеии амалигардии онро дарёбем. Бинобар он, олимони-иқтисодчиён, умуман муҳаққиқон бештар миёни мардум бошанд, муаммоҳои онҳоро гӯш кунанд ва ҳатто ҳуди онҳо роҳҳои ҳалли масъалаҳоро низ, гӯянд ҳам.

Бояд таъкид кард, ки дар кулли ҳаводиси объективию омӯхтаву донишашуда, нақши нуқтаи назари муҳаққиқ инъикос меёбад. Далелҳо бо ин ё он шакли забон ифода меёбанд, бинобар он далелҳо аз назарияи забон озод намебошанд. Бинобар он, дар мавриди сӯҳбату мулоқот самимияту беғаразии муҳаққиқ бояд ба вуқӯъ ояд. Дар ин раванд, на назария, гипотеза ва ё ғояи муҳаққиқ, ки барои дарёфти исботи он чуръат дораду далелҳо меҷӯяд сарнуқтаи пажӯҳиш бошад, балки дар асоси далелҳо ғояи худро такмил диҳад ва ё тағйир диҳад. Ин ҷо мо шабоҳати таҳқиқии муфаттишро оид ба ошкор кардани ҷинойт мисол меорем: агар муҳаққиқ (муфаттиш) соҳиби мантиқи бузургу беғараз бошад, пас чи тавре, ки дар урфият меғӯянд «мӯйро аз хамир ҷудо мекунад», агар ғарази бад дошта бошад ҷинойтро барои айбдор гарон мекунад ва агар манфиат дошта бошад сабук мекунад. Ин табиат ва ё хосияти сифатии инсонро ҷаро бояд инкор кард. Онҳо метавонанд дорои нерӯи ҳам харобкунанда ва ҳам созанда бошанд. Онҳоро омӯхта, маҳз ба тарафи созандааш бояд шароити мӯҳит фароҳам овард. Илова бар ин пеш аз он, ки ғояи илмиву сиёсати иқтисодиро ба дарки қаърии мардум ҳавола кард, пеш аз ҳам дар худ ҳазм намуд.

Бояд қайд кард, ки омӯзонидани инсон нисбат ба андӯхти таҷрибаи фардии вай аз рӯзгор, ки дар ҷараёни фаъолиятиаш таҷрибаи бои авлодӣ мерос гирифтааст, болотар қарор дорад. Зеро, ки донишҳову таҳсилоти аъзоёни чомеа, ки дар забон, ҳофизаи онҳо, низоми рамзӣ (нишона) таҷассум ёфтаасту дар худ бовариву эътиқод, ривояту дostonҳо, тарзи услуби (технологияи) тайёр кардани чизҳо ва ғ. дар бар мегирад, чун тамаддуну фарҳанг арзёбӣ мегардад. Ин фарҳанг ва ё таммадуни фаъолияти иқтисодиву хоҷагидорӣ маъмул нафақат фаъолияти чомеаро муайян мекунад, балки дар лаҳзаҳои муайяни вақт ба иштирокдорони чомеа маҳдудият месозад. Бояд таъкид кард, ки инкишофи иқтисодӣ на танҳо дар такмилу тағйирёбии пояҳои моддӣ-техникӣ, яъне раҳӣ аз бунбасти комуникатсионӣ, бунёди заводу фабрикаҳо, мактабҳо, таҳдиди таҷҳизот ва ғ. таъмин мегардад, балки маҳз таҳаввули ҷидии мафкуравӣ ва ё шуурӣ, рӯҳияву рафтор ва алоқаҳои солими чомеа омили бузурги пешбарандаи фаъолияти иқтисодӣ мебошад. Озод шудан аз одату анъанаҳои кӯҳна заминаи асосии инкишофи иқтисодӣ мебошад. Идрок ва руҳия, ки онро дар доираи баҳодихии миқдорӣ ҷой дода наметавонем, ин нахуст шартӣ зарурии инкишоф аст. Одатан иқтисодчиён ин омил ва ё хосияти сифатиро аз мадди назар дур карда, ба моделгирии рушду тағйироти иқтисодӣ саросема мешаванд. Мо, ҳоло аз дарку фаҳмиши комили ин ҷараёнҳо хеле дур қарор дорем. Зиндаву ҷоннок кардани он маҳз бо сатҳи дониш, маърифати мардум вобастагӣ дорад.

Бояд муайян кард, ки фардҳову қишри муайяни чомеа дар воқеъ оё хоҳиш доранд, ки аз муносибатҳои кӯҳна даст кашанд ва барои тадбиқи навоарӣ бошидат

заҳмат кашанд. Рушди иқтисодӣ бешубҳа аз сатҳи чунин руҳия вобастагӣ дорад. Маҳдудият дар муносибатҳои қавму таборӣ, маҳалли зист, ки баъзан ин муносибатҳо нисбат ба ваҳдати арзишҳои миллӣ боло мегирад, ба раванди инкишофи иқтисоди томи миллӣ ва таҳассусшавии самараноки истехсолоту тиҷорат таъсири манфӣ мерасонад. Ҳатто, бархе пешвоён, ки нуфузашон дар ҳамон маҳал хеле бузург аст, аз доираи мафкураи қавму маҳал ва мазҳаб бадар нашудаанд. Яъне, рафтору кирдорашон шаҳодат медиҳад, ки онҳо ҳоло фарзанди қавму маҳал ё мазҳаб ҳастанд, на фарзанди миллат. Умуман, арзи ҳастӣ қардани соҳти табақавии расмӣ ва ғайрирасмӣ дар кишвар водор мекунад, ки тақсимои меҳнат на аз рӯи қобилияту истеъдод, балки бо меъёрҳои анъанавӣ ба иҷро расад. Дар натиҷа истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ коҳиш меёбад. Ин омилҳоро бояд омӯхт ва пайваста бо он муҳиту ниҳодҳоро, ки тадриҷан гузариши мафкураву соҳти кӯҳнаро ба нав мусодат мекунад, бояд таъсис дод. Ҳамзамон ин омӯзишу таҳқиқҳо дар мавриди таҳияи фишангҳои тадбиқи сиёсати иқтисодӣ истифода мешавад.

Омӯзиши эътиқоду одат, рафтори одамон, муносибату алоқаҳои ҷомеа, тақмили ниҳодиро ба миён меорад. Агар зери мафҳуми ниҳод қоидаҳои алоқаҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ мутақобилаи одамонро, ки дар фаъолияти муайян ворид шудаанд дар назар дорем, пас динамикаву тақмили ниҳодӣ пай дар пай ивазшавии эътиқодро, ки ба тағйироти қоидаву меъёрҳо мусоидат мекунад, ифода менамояд. Ниҳодҳои мушаххас бошад, маҷмӯи қоидаву меъёрҳо, ки фаъолияти муайянеро ба танзим меорад, ифода мекунад. Ниҳодҳо бо тавассути арзи ҳастӣ доштани худ, рафтору кирдори инсониро зери назорат мегиранд. Яъне, нахуст назорати иҷтимоиро мавҷудияти ниҳодҳо муайян мекунад. Агар гӯем, ки ба қисми фаъолияти инсонӣ ниҳодҳо мавҷуд аст, пас ин аз он шаҳодат медиҳад, ки фаъолияти инсонӣ зери назорати иҷтимоӣ қарор дорад. Агар фишангҳои иловагии назорат талаб қарда шавад, пас ҷараёни ниҳодбандӣ ҳанӯз тақмил наёфтаст. Кулли ниҳодҳои бозорӣ, ки дар ҷумҳурӣ ба вуҷуд омадааст, хеле суғурта фаъолият дорад, на аз сабаби он, ки фишангҳои маҷбуркунанда инкишоф наёфтааст, балки онҳо бо эътиқод ва одатҳои иштирокдорони ҷомеа мувофиқат нақарда аст ва ё кӯр - кӯрона аз берун кӯчонида шудааст.

Азбаски, беш аз 70 фоизи мардум дар деҳот зиндагӣ мекунанду бештар ба соҳаи кишоварзӣ машғуланд, яъне дар кишварамон ин соҳа маъмул аст, бинобар он бунёди муҳити ниҳодӣ, ки инкишофи ин соҳа ва ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии мардумро мусоидат кунад, яке аз шартҳои муҳим дар барномаи дилхоҳи рушди иқтисодӣ мебошад. Ин ҷо натавонӣ ислоҳот заминро таҷдиди корхонаҳои кишоварзиро ба иҷро расонид, балки таркиби низоми ниҳодҳоро дар деҳот пайваста ба руҳияи мардум тақмил дод ва фишангҳои амалигардии онро дарёфт. Ин кор таҳлили таркиби руҳиву ҷисмонии инсон ва низоми ниҳодҳои расмиву ғайрирасмӣ, тарафҳои судманду нафъовари онро талаб менамояд. Дар ҳақиқат бештари хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермериву оилавӣ) пеш аз ҳама, ҳадафи бозтавлиди шароити рӯзгор ва ҳаёти оилавию доранд, яъне дар ҳамаи руҳия фаъолият мебаранд. Ҷуръату майли онҳо ба андӯхти сармоя, ғунқунии сарват барои тавлиди сармояи нав чандон мушоҳида намешавад. Ин вазъият дар кулли корхонаҳои хурди ҳунармандӣ, истехсолӣ, тиҷоратӣ ва ғ. низ, ба ҷашм мерасад. Пас, ақидаҳои, ки ҳар як бизнеси хурд тадриҷан ба сармоядори бузург табдил меёбад, чун мисле, ки коргари кироя ҷуръати ба идораи корхонаву ҷамъият иштирок қарданро дорад, чандон дар ҳаёти воқеӣ ба назар намерасад. Таснифи ҳуқуқи моликият, зери ҳимояи қонун гирифтани моликияти хусусӣ ва корхонаҳои хурди хусусӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, таъмини молиявию қарзии онҳо ва дигар тадбирҳо, ки аз тарафи давлат андешида мешавад, бояд фаъолияти соҳибқори хурдро инкишоф намояд. Аммо, мавҷи ин инкишоф то андозае устувор намебошад. Ин вазъият моро ба ҳулосае меорад, ки муаммо на ба моликияти таснифи он, таҷдиду дастгирии давлатӣ, балки дар маҳдудияти руҳияи деҳқон дар доираи муносибатҳои кӯҳна, ва нотақмили ниҳодҳои ҳуқуқиву иқтисодӣ, ки ин алоқаву муносибатҳоро ба танзим меорад, мебошад. Пас, маҳз руҳия, эътиқод

ва рафтору одат ва ниҳодҳое, ки онҳоро танзим менамояд табиати моликияти ислохотро муайян карда амалигардии онро таъмин месозад, на баръакс. Ҳамин тариқ, пажӯҳиши раванди таҳаввули мафкуравӣ, чараъни сифатии муносибатҳо ва дар асоси онҳо ташкили ниҳодҳои расмие, ки омили инкишоф шуда метавонад, вазифаи муҳими замон аст.

Боби 3. Олами ботинии инсон дар паҳноии илмҳои иқтисодӣ

§ 1. Назарияи иқтисодӣ ва табиати инсон (заминаҳои наноиқтисодӣ)

Аз адабиётҳои солҳои охир мушоҳида мешавад, ки дар остонаи асри бисту як илмҳои ҷомеашиносӣ, бахусус илмҳои иқтисодӣ, чун мисли илмҳои табииву техникӣ, ба самтҳои нави пажӯҳиш, даст задаст.⁵⁶ Масалан, баррасии муаммоҳои ташаккули тамсила ва ё тарҳи омезиши **(моделҳои диффузиони)** ниҳодҳои минииқтисодӣ, генетикаи иқтисодӣ, ҳамчун заминаи назариявӣ ва инструментии наноиқтисодӣ, табиати эволюсионии бозтавлиди низоми иқтисодӣ дар сатҳи наноиқтисодӣ, яъне дар сикли навгонӣ-селексия-рутинизатсия ва ғ. амсоли ин шуда метавонад⁵⁷.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки инкишофи кулли илмҳои дилхоҳ дар ду самт суръат мегирад: аз як тараф, аз вазъи мавҷуда ба «**боло**» - ба шакли мазмун ва хулосабандиҳои мураккаб ва ба «**поён**» - ба заминаву зербунёд, эҷоди зерсохтор, таҳлили мафҳумҳо, мазмуну мӯҳтавои он, аксиомаҳо, аз тарафи дигар. Инкишофи иқтисодиёти эволюсионӣ ҳам дар ин маънӣ ва тамоил суръат мегирад. Аммо, аз ин ду самт кадомин барои илми иқтисоди судманду рӯзмара аст? Барои ҷавоби ин савол метавон ба ақидаи зерин такард: «Вазифае, ки дар назди мо қарор дорад..... азнавбаҳодиҳии бовиҷдонаи ташаккули микрозаминаҳо (дар ҳар лаҳзаҳои вақт ва ё марҳилаҳои олам), ки маҳз сатҳи омӯзишу иштироки субъектҳо дар алоқаҳои тарафайн ва дараҷаи инъикоси онҳоро дар таркиби ниҳодӣ ва «тарзи таффакур» тавсия медиҳад, дар бар мегирад»⁵⁸ Ҳамин тариқ, бозбаҳодиҳии заминавӣ ва ё зербунёдӣ, имрӯз ба андешаи мо, бояд дар радифи ҳадафҳои марказии иқтисодиёти эволюсионӣ қарор гирад.

Дар воқеъ, дар замони муосир барои наздик кардани илми иқтисоди ба вазъи «иқтисодиёти эволюсионӣ», пеш аз ҳама на ба инкишофи шаклҳои мураккаби тавсифи воқияти иқтисоди додасуда ва маҳдуд, ки дар зинаҳои инкишофи иқтисодӣ хос буд аҳамият дод, балки ба маҷрогири ба сӯи манба (исток), ҷӯиши заминаҳои табииву бунёдии

⁵⁶ Воқеан ҳам суръатгирии бошитоби ин маҷро дар ҳазорсолаи равон, ба андешаи мо, илм ва ё назарияи нави иқтисодиро рӯи майдон меорад.

⁵⁷ См. VII Международный симпозиум по эволюционной экономике «Эволюционная теория, теория самовоспроизводства и экономическое развитие» 14-15 сентября 2007 г. // Вопросы экономики, № 12, 2007. С.146-152.

⁵⁸ Доси Дж. Уинтера С.Интерпретация экономических изменений: эволюция, структуры и игры – доклад на V Международном симпозиум по эволюционной экономике 25-27 сентября 2003 г.// Вопросы экономики, № 12, 2007. С.151.

мафҳумӣ ва аксиоматикии гузориши эволюсионӣ бояд диққати ҷидди ро равона кард. Агар самти авали ҳаракатро, метавон эволютсия номид, *(зеро, вай ба маънии этимологии калимаи эволютсия ва ё калимаи русии развертывание – густаришу вусъатёбӣ наздик аст)*, пас, дуввумро – инволютсия, яъне бо ибораи дигар, метавон чун парадокс арзёби кард: *самтгириву ҳаракат ба иқтисодиёти эволюсионӣ бояд инволютсионӣ бошад!*⁵⁹ Ин ҷо дарки саҳеҳи маънии «экзо» ва «эндо» аҳамияти назарияву амалӣ дорад.⁶⁰

Мо низ зарур донистем, ки тақия ба принципи инволютсионӣ ба пажӯҳиши яке аз нерӯ ва омили бузурги созанда ва пояи бунёдии наноиктисодӣ - руҳияи инсонӣ даст занем.

Ҳаёти ҷомеа аз алоқаҳои печ дар печ ва ё муносибатҳои бисёрҷабҳаи тарафайни мардум, ки аз нерӯ (энергия), ақлу таффакур ва эҳсосоти инсонӣ бармеояд, иборат аст. Ҷомеашиносон, ҷомеаро, одатан чун маҷмӯи алоқаҳо, муносибатҳои инсонӣ арзёбӣ мекунад ва дар олами ин муносибатҳо, бархӯрди манфиатҳои иқтисодии одамонро баҳусус, таъкид ҳам мекунад. Маҷрову лаппишҳои ин муносибатҳо, пеш аз ҳама бо табиати руҳии инсонҳо алоқамандии устувор дорад. Аммо, ин омил дар мавриди пажӯҳишҳои илмҳои иқтисодӣ, умуман ҷомеашиносӣ, метавон гуфт, ки дар сатҳи зарурӣ ба назар гирифта намешавад ва ё дар зинаи дуввум қарор мегирад. Зимнан, бояд таъкид кард, ки табиати руҳияи (равонӣ, психикии) инсон дар зербинои (баъзан ошқоро ва ҳам ноаён) назарияҳои иқтисодӣ, умуман иҷтимоӣ қарор дорад ва ё тарҳи он назарияҳоро ташкил медиҳад, ифода мекунад. Албатта, ин мантиқ пур аз тазод аст ва чун объекти пажӯҳиш ҳам мебошад.

Имконияти мутобиқшавии инсон ба муҳити ихоташуда хеле фароҳу беҳудуд аст. Вай қудрат дорад дар биёбони Африқо ва ё миёни яхҳои кутбӣ зиндагӣ кунад. Дар ҷангалзори дарандаҳо ва ё шаҳрҳои технологияш баланд, дар баландкӯҳҳо, миёни ботлоқ, дар дастгоҳҳои зеробӣ, кайҳонӣ ва ғ. зиндагӣ карда метавонад ва худро боэътимод ҳам эҳсос менамояд. Одамон дар вазъу шароити ногувор ва ё қасрҳои боҳашамат, дар вазъи ҳаёти осоишта ва ё ҷангҳои бемаънии бардавом,

⁵⁹ Инкишофи дарахти илм танҳо ба як самт – ба «боло» ҳашамати тахти (крона) онро афзун карда, ягонагии предметиву методологии илм талаф мешавад ва ниҳоят ба пора пора шудан ба қисмҳои алоқамандиаш заиф ҳавф мекунад. Маҳз ҳамин ҳодисотро имрӯзҳо дар мисоли илмҳои иқтисодии мушоҳида мекунем. Дар он намудҳои мухталиф шоха бастааст: аз нигоҳи методологӣ (дар сатҳи боло – неоклассикӣ, инстутсионалӣ, эволюсионӣ, парадигмаи низомӣ); дар сатҳи предмети (мега-, мезо-, микро- ва наноиктисодӣ); косептуали-эмпирикӣ (шоҳабандии илмҳои иқтисодӣ ба эмперикӣ, ки далелхоро мучизаҳоро ба кайд мегирад); назаривӣ, ки алоқаҳои миёни далелхоро мавриди таҳлил қарор медиҳад; консептуалӣ, (ки фишангҳои тавлидкунандаи ин алоқаҳоро пажӯҳиш мебарад) вазъи имрӯзаи илми иқтисодиро муаян мекунад. Чунин шароити худудӣ дарки воқияти иқтисодро мушкул менамояд.

⁶⁰ Дар мавриди мушаххас муаян кардани худудии миёни объекти омӯхташаванда ва муҳити ихоташуда (маҳз гузоштани байракчаҳои «экзо» ва «эндо») принципҳои ҷидди методологӣ талаб мешавад. Масалан, агар манбаи навгониро (инноватсиро), ки корхона амали мегардонад, ҷӯем, пас калиди вай дар омили экзогенӣ нуҳуфта аст: дар лабораторияи ва ё ҳуҷраи муҳаққиқ (олим, конструктор) тавлид шудааст. Аммо, вазифаи корхона – бояд барои ин навгонӣ кушода бошад ва ин омил ҳам аз ташаккули талаботи (экзогенӣ) воқеии корхона ба инноватсия бармеояд.

ба меҳнати вазнин ва ё беҳудакорӣ ва ғ. одат карда метавонанд. Дар ҳаёти ҳамарӯзаи худ, ӯ метавонад рафтори худро ба меъёрҳои қабулкардаи ҷомеа ва қонунҳои давлат, қоидаҳои корхонаҳову ташкилотҳо ва ғ. мутобиқ созад ва ниҳоят ӯро зарур аст, ки мунтазам бо якдигар дар оила, кор ва дар маҳал созиш кунад.

Аз ин ҷост, эътимод пайдо мешавад, ки руҳияи (психикаи) авлоди инсонӣ чандирии беҳудуд буда, пайваста бо тағйирёбии шароити технологӣ, табиӣ ва ҷамъиятӣ низ тағйир меёбад. Агар ин шароитҳо куллан тағйир ёбанд, пас инсон низ куллан тағйир меёбад: яку якбора набошад ҳам аммо, тадричан, дар мӯҳлатҳои муайян дигаргун мешавад. Бинобар он, метавон умед баст, ки дар мавриди эҷоди заминаҳои экологӣ – технологӣ ва бунёди низоми зарурии ҷомеа «инсонӣ нав» низ тавлид мешавад. Зеро, инсонҳо аксар вақт дар рафтору амали худ маҳз аслҳои озодӣ, баробарӣ, бародарӣ, адолат, гуманизм, прогресс, сулҳро эътироф мекунанд.

Дар баробари ин боз дигар мушоҳидаҳо низ мавҷуд аст. Новобаста аз шароитҳои гуногун, ки дар он одамон зиндагӣ мекунанду дар гӯшаҳои гуногуни замин мутобиқ мешаванд, дар рафтори онҳо умумият, низ ба ҷашм мерасад. Қариб, ки кулли одамон чуръат доранд бо ҳам ҳамкорӣ кунанд ва дар як вақт якдигарро истисмор намоянд, барои худ озодиро интихоб кунанд ҳам, аммо бар дигарон ҳокимино дӯст медоранд, арзиши сулҳро дарк мекунанд, аммо ба ҷанг майл ҳам доранд (то ин ки баҳсу талошҳои ҳал намоянд). Чунин тазодҳо дар руҳияи инсонҳои Сайёра (хоҳ дар Амрико, хоҳ дар Африқо ва ё ҷои дигар) хосияти умумро дорост.

Агар гӯем, ки хосиятҳои (параметрҳои) асосии руҳияи инсон дар тӯли ҳазорсолаҳо хеле кам тағйир ёфтааст, сахт нахоҳем кард. Ин гуфтаро, пеш аз ҳама, **такрориши** як қатор манзараҳои (сюжетҳои) таърихӣ ва тарзу намуди фаъолияти арбобони таърихӣ, аксуламал ва ё таъсири (реаксияи) бешумор ба ҳаводисе, ки дар соҳаҳои иқтисодӣ, сиёсату фарҳанги ҷомеа ба вуқӯъ меояд, шаҳодат медиҳад.

Тамаддуни қадимаи Юнон дар натиҷаи деградатсияи иҷтимоӣ – иқтисодии ҳамон ҷомеа, ки онро офарида буд, талаф ёфт. Харобовар он буд, ки қисми зиёди донишҳои ба даст омада коҳиш ёфтанд. Аввал талабот ба хондани китоб тадричан фавтид ва сипас хонандагони баъдина он донишҳоро дарк карда натавонистанд. Бисёр китобу дастнависҳоро барои гарм кардани хонаҳову ҳаммом сӯхтанд ва қисми дигарашро бо дигар роҳҳои сабабҳои нобуд сохтанд.

Бояд зарбаи саҳти серковҳои масеҳиро ба ин тамаддун, низ таъкид кард: эҷоди фазои бадбинӣҳо ба он донишҳо, вайрону валангор кардани мучассамаҳову пайкараҳои он тамаддун ва ғ. Дар асри 4 маркази илмии шаҳри Александрия барҳам дода шуд. Ибтидои асри 6 бошад, аз тарафи император Юстиниан мактаби бузурги афинӣ, ки қариб 1000 сол фаъолият дошту оташкадаи фалсафаи қадим буд, баста шуда буд. Умуман, фатҳи ғояҳои масеҳӣ, яъне табдил ёфтани он ба дину ғояи ҳокими Аврупои феодалий, ҳисси бадбиниро ба ҳар гуна донишҳое, ки ба таҷрибаву хирад асос ёфта буд, афзун намуд. Ҳар таҳқиқе, ки берун аз навиштаҷоти китобҳои муқаддас аст ва ё ба мазмуни он рост намеомад, гуноҳ эълон мешуд. Тадқиқотҳои илмҳои табиӣ манъ шуда, ба ҳаннотии динӣ табдил ёфта буд.

Тамоили афкори фалсафӣ ба сӯи таҷрибаҳо (эмпирикӣ), донишҳои позитивӣ оид ба табиат, дар ин давра, дар тамаддуни асрҳои 8-12-и кишварҳои Шарқ оғоз ёфта сабабгори эҳё ҳам гардид. Баъд аз муттаҳид гаштани қабилаҳои араб (асри 8) давлате пайдо шуд, ки асоси ғоявии онро дини нав - ислом ташкил дод. Зери парчами ин дин дар қаламрави халқиятҳои Осиёи марказӣ, ки тамаддуни куҳани хеле ғани доштанд, юришҳо оғоз ёфта, халифот ташкил ёфт. Халифот, пирамидаеро дар тамаддуни фарҳангӣ эҷод кард, ки он аз тамаддуни ориёӣ гизо мегирифт ва фарҳанги ғани халқҳои Осиёи Миёнаро ба худ инъикос мекард. Дар марказҳои фарҳангии халифот қорвонҳои китобҳои бисёреро, ки бо забонҳои гуногун таҳия шуда буданд, меоварданд. Дар ин давра, ки Аврупои ғарбиро ҷаҳони маҳдуди феодалӣ фаро гирифта буд, қомебиҳои илми Александрияву аврупоӣ ба фаромӯшиҳо рафта буд, дар шарқ ҳаёти зеҳнӣ ҷӯшу хурӯш дошт. Агар ба ғарб асарҳои Афлотуну Арасту кам мешуданд, аммо дар Шарқ онҳо ба забонҳои арабиву форсӣ тарҷима мешуданд ва ба тамоми қаламрави машриқзамин паҳн мешуданд. Ин раванд ба инкишофи илмҳо бахусус илмҳои физикаву риёзиёт ва тиб ангезиш мебахшид. Риёзидонҳо, кайҳоншиносон, физикӣ кимёшиносон, ҷуғрофияву ботаника, табибон ва ғ. рӯи майдони ҷомеа омаданд. Ин гуна шахсиятҳо тоифаи илмӣ – фарҳангии тавоноӣ ҷомеаро офаридаанд ва заминаи минбаъдaro барои рушди афкори фалсафиву илмӣ эҷод намудаанд, ки ақидаҳои давраҳои қадими Юнон қомил шудан гирифт. Миёни онҳо, ҷойгоҳи А. Сино хеле бузург аст. Китоби вай «Канон медицинской науки» ҳокими қулли мактабҳои тиббии асрҳои миёнаро дошт.

А. Сино ба тарбияи инсон аҳамияти муҳим меод. Маҳз бо туфайли тарбия таъсири руҳия ба таркиби устувории организм ба амал меояд. Эҳсосоте, ки раванди физиологиро тағйир медиҳад, ин натиҷаи таъсири одамоне, ки ўро ихота кардааст мебошад. Ибни Рашт руҳ ва хирадро (разумро) ҷудо кардааст. Рӯҳ, эҳсосот бо ҳисм алоқаманд буда бо фавтидани ҳисм вай низ талаф мешавад. Аммо хирад (разум) бошад, вай моли худовандӣ буда, ба ҷони фардӣ аз берун ворид мешавад, мисли оне, ки офтоб ба узви биниш нур мепошад. Бо фавти ҳисм ва ҷони (душа) фардӣ «осоре», ки хиради худовандӣ гузошта буд ва ё ворид шуда буд, аз фарди (ҳисм) фавтида, ҷудо шуда, чун лаҳзаҳои хиради универсалӣ, ки ба қулли инсоният ҳос аст, арзи ҳастӣ мекунад. (ноосфера) Ибни Рашт оид ба баробарии олии зеҳнии одамоне, новобаста аз фарқияти фардии онҳо ва ҷонишини Худовандии онҳо дар замин таъкид кардааст, ки ба ғояи (идеологияи) феодалӣ бо иерархизми он, ки одамоне ба зинаҳои иҷтимоӣ тақсим мекунад, муайян мекунад, муҳолифат дошт. Таълимоти хиради худовандӣ арзиши инсониро дар замин ҳифз менамояд, ки он дар ғарб чун ғояи ифтихорманд эътироф шуда, чун коментатори бузург пазируфта шуда буд.

Манзараву ҳодисоте, ки ба сари тамаддуни мактабҳои илмии Юнони қадим омада буд, метавон гуфт, ки солҳои 20-30-и ва 90-и асри 20 низ такрор шудааст. Он солҳо ҳар гуна арзишҳои илмиро зеро шиори «пролеткулт» аз даст додем ва пайваста аз байн бурдани алифбои ниёгон миллатамонро аз фарҳангии ғани ниёгон буридем. Солҳои 90 бошад арзишҳои илмиву фарҳанги дунявиро чун «коммунистӣ» арзёбӣ карда аз миллат дур ҳам кардем.

Илова бар ин, инсонӣ муосир, асарҳои ду – се ҳазорсола қаблӣро (Авесто, қонуни Ману, достонҳои Шоҳнома, асарҳои классикон ва ғ.) мутолиа мекунад, рафтору кирдори қаҳрамонони он асарҳоро қаблан дарк намуда, ботинан ба онҳо ҳамраӣ мекунанд, ҳамроҳи онҳо мубориза мебаранд. Зеро, вай умумияти қаблӣро руҳияи худро бо онҳо (ниёгони худ) дарк мекунанд. Ин далелҳо дар навбати аввал, моро ба ҳулосае меорад, ки инсон ҳарчанд ба муҳити нав мутобиқ гардад ҳам, аммо гӯе ботинан ва ё қуллан тағйир намеёбад.⁶¹

⁶¹ Ин ҷо ҳосияти умумиро дар назар дорем

Аз тарафи дигар, як қатор далелҳо мавҷуд аст, ки натавонанд тағйирёбии одатҳо, балки тағйироти хосияти устувори «ботинӣ»- и руҳияи инсонро тасдиқ мекунад. Пайваста бар шароите, ки дар он пайдоиш (генезис) ва густариши (эволюция) ягон миллати мушаххас ба вуқӯъ меояд, дар руҳияи онҳо метавонад яке аз хосиятҳо нерӯ гирад ва дигаре заиф шавад ва ҳамзамон баъзеашон сифати махсус пайдо кунанд. Аммо, ин тағйиротҳо тадричан дар тӯли қарнҳо, яъне хеле охира ба вуқӯъ омада, идомаи чандин наслҳо тақозо мекунад.

Руҳия ва ё равони фардҳои алоҳида мухталиф аст. Файласуфон, равоншиносон, ҷомеашиносон, иқтисодчиён захираҳои кашодаанд, то ин ки инсонҳо аз нигоҳи руҳӣ (равонӣ) гурӯҳбандӣ кунанд ва нақши ҳар яке онҳо дар ҷомеа муайян намоянд. Аммо, дар ин ҷода ақидаҳои онҳо хеле мухталиф буда, гузариши ягонае ҳам вуҷуд надорад. Бахусус, оид ба табиати равонии инсон то имрӯз ақидаву парадигмаи ягона ташаккул наёфтааст. Бинобар он, ақидаҳои ягона ҳам оид ба таркиби равонии ҷомеа ва ҳам оид ба омилҳои рафтори оммавии одамон дар ҷабҳаҳои мухталифи ҳаёти инсонӣ, ба ҷашм намерасад. Илова бар ин, ҷуръатҳои бунёди назарияи руҳии (психикаи) инсон ва ҳам кулли ҷомеа низ, нокифоя аст. Он ҷуръатҳо, ки роҷеъ ба ин масъала то имрӯз суръат мегирад, асосан бо сарчашмаҳои манбаҳои мухталиф таъкидашуда: пеш аз ҳама, ба илмҳои таърихӣ – таърих, археология, антропология. Ба ғайр аз ин, онҳо ба пажӯҳиши муносири рафтори одамон таъкидашуда мекунанд, ки онро сотсиология, сотсиологияи равоншиносӣ иқтисодӣ таҳқиқ мекунанд.

Кулли ин ҳуҷумабандӣҳо, ба назари мо норасоии умумиро доранд: муаллифони маҷбуранд оид ба табиати ботинӣ ва таркиби равонии инсон таъкидашуда ба таҳлили одатҳои рафтори воқеии одамон ҳуҷумабандӣ намуда онро барои «таскини дили худ» заминаи асосӣ пиндоранд. Аммо, азбаски ин рафторҳо пур аз тазоду зиддиятҳо ва тағйирёбанда аст, бинобарон дар мавриди таҳлил, маҳз шарҳу тасвир ва гурӯҳбандии далелҳои амалу рафтори онҳо нокифоя аст. Дар замони муосир, ки методологияи постнеоклассикӣ ва таълимоти синергетикӣ рӯи майдон омадааст, имкониятҳои фарохро барои пажӯҳишҳои байнифанӣ мусоидат намудааст. Бинобар он, мо имконият дорем, ки донишҳои қаблӣ оид ба руҳияву рафтори одамон бо донишҳои равандҳои руҳӣ-ҷисмонӣ (психофизикӣ), механизмҳои фаъолияти асаби олии инсон (таъкидашуда ба илми психогеномика) иловаву пурра кард. Сипас метавон дарк намуд, ки чаро дар ҳамаҷо як вазъияти якранг як инсон чунин амал мекунад дигаре бошад муҳолиф, баръакс. Ҳамзамон, имконият пайдо мекунем, ки таъсири (реакция) одамонро дар мавриди тағйиротҳои фаврӣ ва ё оромии шароити муҳит низ эҳсос намоем.

Воридшавии илм ба механизми дохилии фаъолияти олии асаби инсонӣ пайваста бо пажӯҳишҳои И.М. Сеченов ва кашфи ҷоиҷадори мукофоти Нобелӣ И.П. Павлов (1904) оид ба алоқаи низомии бонгӣ ва фаъолияти рефлексҳо (инстинктҳо – ғариза ва ё савқу майл ва ё одатҳои табиӣ) ва вазифаҳои қитъаҳои гуногуни мағзи сари одам дар ин раванд,

оғоз ёфта буд. Ин пажӯҳишхоро баъдан психофизиология ва нейрофизиология идома додаст. Умуман, дарку эҳсоси иттилоотро чун анъана ба тадқиқотҳои руҳӣ (психологӣ) мансуб медонанд. Постулат оид ба ченшаванда будани ҳодисоти руҳӣ аз асарҳои бунёдии поягузори илми психофизиология Г.Т.Фехнер (нимаи дуҷуми асри 19) баромада заминаҳои таҷрибаҳои рӯҳии (психологического эксперимента) муосирро ташкил додаст. Яке аз заминаҳои тамоили нав - ин мафҳум ва ё муаммои «остонаи идрок» (порога восприятия) мебошад.

Гардиш ва ё инқилоби комил дар пажӯҳишҳои механизмҳои ботинии руҳияи инсонӣ маҳз дар охири қарни бист ва ибтидои асри 21 ба вуқӯъ омадааст. Ин гардиш ва ё инқилоб ба туфайли тадқиқотҳо оид ба шарқу таснифи (расшифровка) таркиби молекуляривии гени инсонӣ ва муайян кардани вазифаҳои генҳои алоҳида рӯи майдон омад. Пайваста ба ин, соҳаи нави генетика – психогеномика ташаккул ёфт. Муайян кардани генҳое, ки ҷабҳаҳои мухталифи руҳияи инсониро «идора» мекунанд ва ҳамзамон омӯзиши алоқамандии мутақобилаи биохимиявӣ дар ин раванди идоракунии, дар маркази таҳқиқи илми психогеномикаро ҷой гирифтааст. Маҳз, бо туфайли омӯзишу дарки заминаи табиӣ (генетикӣ ва нейрофизиологӣ) руҳияи инсонӣ таъсири омилҳои берунаро (табиӣ, техногенӣ ва ҷамъиятиро) дарк намуда, метавон ба моҳияти ташаккули равонии инсон умуман, ворид гардид.

Умуман, дар назарияи иқтисодии муосир тамоили таҳлили микроиқтисодӣ ва ҷӯиши шарҳи руҳии рафтори субъектҳо дар воқеияту таҷрибаҳои иқтисодӣ ба ҷашм мерасад.⁶² Дар ҳақиқат, дарки руҳияи инсонӣ барои иқтисодшинос зарур аст ва он, бо ақидаи мо, аз ду гузориши бунёдии зерин бармеояд. **Аввалан**, омӯзиши муносибатҳои (алоқаву таъсири мутақобилаи) миёни таркиб ва динамикаи руҳӣ (равонии) одамон, аз як тараф ва ташаккул, интиқолу такмили низоми ниҳодҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ (пеш аз ҳама иқтисодӣ), аз тарафи дигар ва ғ. **дуҷум**, пажӯҳиши нақши руҳия дар қабули қарорҳо (ва умуман дар амалу рафтор) дар доираи низоми ниҳодҳои мавҷуда ва ё муносибатҳои миёни психодинамика ва динамикаи ниҳодӣ – аз як тараф, муносибати миёни руҳия ва амали ратсионалӣ дар шароити нисбатан статикаи ниҳодӣ – аз тарафи дигар, имконият медиҳад, ки тарҳу тамоили инкишофи иқтисоди-иҷтимоии ҷомеаҳо дар давраи дарозмуддат муайян кунем. Нисбати гузориши бунёдии аввала иқтисодчии бузурги рус Н.Д. Кондратев чунин қонуни умумиро баррасӣ карда буд: *«ҳарчанд таъсири шароити ҷамъиятӣ ба ташикли психофизикии инсон хеле бонуфуз ва қаррӣ ҳаст, аммо беҳудуд намебошад. Он чӣ, ки барои инсон вобаста бо сабаби шароити табиӣ органикӣ гайриимкон аст, табиист, ки зери таъсири шароити ҷамъиятӣ ба вуқӯъ намеояд. Ва баръакс, он чӣ, ки барои инсон дар раванди ҳаётӣ бо сабабҳои шароити табиӣ органикӣ зарур аст,*

⁶² Далелҳои хеле бисёр мавҷуданд, ки тадқиқотҳои аксиомаҳои классики назарияи интиқобро инкор мекунанд. Алле М. Поведение рационального человека в условиях риска: критика постулатов американского школы. //Thesis 1994 № 5, Sataqe L. The Foundations of Statistics N. Y.: Dover publications, 1954.

*наметавон онро ба шароити чамъиятӣ ҳам бартараф кард. Ба ин маънӣ табиат барои фарҳанги ҷомеа ҳудуди максималӣ ва минималиро барои таъсири шароити чамъиятӣ ба инсон ва мувофиқан барои амплитудаи ҷараёни ҳаёти ҷомеа муайян мекунад. Маҳз ҳамин аст, ки ҷомеаро чун маҷмӯи одамон тавсия намуда, дар мавриди инсонро чун элементи ҷомеа таҳлил намудан хосияти дутарафаи табиӣ – иҷтимоии онро (инсонро) бояд ба назар гирифт».*⁶³

Ҳамин тариқ, амплитудаи ҳаёти ҷомеа ҳудуди максималӣ ва минималиро, ки аз ташкили руҳиву ҷисмонии (психофизикӣ) инсонҳо бармеояд доро аст. Ҳудуди максималии он барои таъсири фарҳанг ва фазои чамъиятӣ ба ин ташкилӣ дар доираи имконияти табиӣ-органикии инсон маҳдуд аст. Ҳудуди минималиро бошад, барои ҷомеа ташкили руҳӣ-ҷисмонии (психофизики) инсон муайян менамояд ва ба ниҳодҳои он талабот пешниҳод мекунад, ки онҳо бояд амалӣ гарданд. Ҳамин тариқ, инкишофи динамикаи ниҳодҳои ҷомеа аз «боло» ба сатҳи чандирии ташкили руҳӣ-ҷисмонии (психофизики) инсонҳо ва аз «поён» бо устувории табиати табиӣ – органикӣ, ки аз талаботи онҳо ба фазои (шароити) чамъиятӣ бармеояд, маҳдуд аст. Бинобар он, таснифи мушаххаси таркиби руҳӣ-ҷисмонии (психофизики) инсонҳо ва ҷомеа умуман масъалаи муҳими замон мебошад: зеро, одамон дар ин маънӣ гуногунанд, пас зарур аст, ки чунин таркиби ҷомеаро мушаххас гардонем. Пайваста ба ин кор талаботҳои, ки ин қишри ҷомеа ба низоми ниҳодии хоҷагидорӣ ва ҷомеа баррасӣ мекунанд, тасниф намуда фишангҳои амалигардии онро бояд дарёфт. Вазифаи дигаре, ки дар ҳамин радиф қарор дорад, омӯзишу таҳлили таъсири таркиби руҳӣ-ҷисмонии (психофизики) инсон, шаклу намудҳои мухталифи он ба рафтори одамон, самаранокӣ, устуворӣ, хосияти динамикии низоми ниҳодҳои хоҷагидорӣ ва ҷузъҳои алоҳидаи он, мебошад. Пажӯҳиши аксии ин кор, яъне омӯзиши роҳҳои таъсири мушаххаси ниҳодҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ба ташаккули динамикаи рӯҳияи инсон ва ҳамзамон тамоилу ҳудуди ин таъсир, вазифаҳои навбатии раванди таҳлилно ташкил медиҳад.

Аз солҳои 1970 то 1990 ум дар илмҳои иқтисодӣ (ва сиёсати иқтисодӣ) ҳучуми фарогири «фундаментализми бозорӣ» ба ҷашм мерасид, ки ҷараёни кейнсӣ ниҳодшиносии классикӣ ва ҳам марксистиро танг мекард. Истифода аз дастгоҳи аналитикии «методологияи фардпарастӣ» (методологический индивидуализм) ин ҷараён ба сотсиология, равоншиносӣ, ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва таърих ворид гашта, қулли ҷабҳаҳои фаъолияти инсониро чун мисли бозор, ки амали ратсионалии эгоистиро мушаххас менамояд, тавсиб меод. Ин «ҳучуми» илмиро «империализми иқтисодӣ» ҳам меноманд?

Аммо, аз солҳои 90-уми қарни бист ҳаракати аксии ин амал мушоҳида шуд. Аксари илмҳои ҷомеашиносии муосир (сотсиология, психология, ҳуқуқ, таърих ва ғ.) на танҳо методологияи фардпарастиро

⁶³ Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической Статистики и динамики. Предварительный эскиз. М. Наука, 1991. с. 33

(методологический индивидуализм) рад карданд, балки така ба далелҳову исботҳои мутмаин, иброз доштанд, **ки маҳз ниҳодҳои ғайибозорӣ асоси ҳуди бозорро ташкил медиҳанд.** Ба ибораи дигар, ба решаҳои методологияи «фундаментализми бозорӣ» шубҳа пайдо карданд: барои тавлиди ин ақидаҳо фиаско – бозор (шикасти бозор) нақши муҳим гузошт.

Акнун ин ҷо саволе ба миён меояд, ки: оё амалҳову рафторҳои инсонро дар ҷаҳорҷӯба ва ё доираи ғайбозорӣ - хоҷагӣ аз амалҳову рафторҳое, ки онҳо дар доираи иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ доранд, метавон ҷудо намуд? Оё руҳияи (равони) ҳамон як фард ҷузъи мустақими низоми том аст ва ё метавон «инсонии иқтисодӣ» - ро дар низоми иқтисодӣ, инсонии «иҷтимоӣ» «сиёсӣ», «фарҳангӣ» - ро берун аз низоми хоҷагӣ, пиндошт. Яъне, ба ҳамон як фард дар ҷабҳаҳои мухталифи ғайбозорӣ оё шаклҳои гуногуни руҳия ва рафтор арзи ҳастӣ мекунад? Илмҳои ҷомеашиносии кишварро зарур аст, ки ҷавоби ин саволҳоро дарёбад!

Бояд таъкид кард, ки илми равшаншиносии муосир ба майдони фароҳии шарҳи рафтори субъектҳои иқтисодӣ хеле устувор ворид шуда ба муваффақиятҳои назаррас ҳам ноил гаштааст. Пажӯҳишҳо доир ба ин масъала (самт) солҳои охир аз тарафи ҷоизадорони мукофоти Нобелӣ Дж. Акерлоф ва Дж. Стиглиц (2001 с.), В. Смит (2002 с.) Д. Канеман (2004) ҷойгоҳи бонуфуз пайдо кардааст. Ба онҳо муяссар гаштааст, ки така ба таҳқиқҳои «лабораторӣ» ва «саҳроӣ», ҷуноне, ки В. Смит таъкид кардааст, «қисми зиёди донишҳои истифодашуда ва қобилияти қабули қарорҳои мо хосияти даркношударо (эҳсоснашударо) дорост».⁶⁴ исботу тасдиқ намоянд.

Аммо, механизми ботинии ин донишҳои «эҳсоснашуда» ва қарорҳои ханӯз кашф ва ё кушода нашудаанд. Ва комёбиҳои максималӣ, ки дар суръати воридшавӣ ба руҳияи қабули қарорҳои иқтисодӣ ба даст омадааст – ин комёбиҳои «нейроиктисодӣ» аст; бо олотҳои техникӣ (энцефалография) таҳқиқи ғайбозорӣ барҷастаи китъаҳои муайяни мағзи сари инсон ҳамчун таъсир ва ё аксуламал (реаксия) ба бохту (талафу) бурд дар бозихҳои саргармкунанда (азартӣ), умуман дар ноил гаштан ба даромадҳои (мукофотҳои) пулӣ, муайян шудааст.

Ба назари мо, нахустин маротиба дар таърих имконияти воқеии воридшавиро ба ин механизми рамзкушоӣ ва таснифи (расшифровка) геноми инсонро пайдоиши соҳаи нави генетика – **психогеномика** (ки ба муайян кардани генҳое, ки ҷабҳаҳои мухталифи руҳияи табиӣ одам ва механизми ғайбозорӣ ин генҳоро меомӯзад), кушодааст. Мафҳуми «психогеномика» ва таснифи ин соҳаи илмро доктори илмҳои биологӣ В.З. Тарантул⁶⁵ пешниҳод кардааст. Чи тавре, ки дар боло ишора шуда буд, психогеномика аллақай ба комёбиҳои калон ноил шудааст. Вай

⁶⁴ Одьсевич Ю. Экономическая теория и природа человека: становится ли тайное явным // Вопросы экономики, № 12. С.31

⁶⁵ Тарантул В.З. Геном человека. Энциклопедия, написания четырем буквами. М. Языки сваянской культуры, 2003

генҳои пешвоӣ (лидерство), таҷовуз, изтироб, хушбахтӣ, пажӯҳишӣ, навгониву навоарӣ, қобилияти муоширатварзӣ, меҳри модарӣ ва ғ. муайян намудааст. Ҳамзамон вай тасдиқ кардааст, ки генҳои номбурда дар организми одамони гуногун мухталиф амал мекунад ва метавонад ҳатто ба нуфузи муайяни онҳо арзи ҳастӣ накунад. Психогеномика ба шарҳи панҷоҳ ғоизи рафтори одамон доварӣ дошта, боқимондаи онҳоро бошад, таъсири муҳити ихоташуда, метавонад муайян кунад. Воқеан ҳам, хосияти биологӣ, табиӣ ва ё ботинии инсон, ки мустақиман ва ё ғайримустақиман хусусиятҳои фардии инсонро тавсия мекунад, ба муваффақиятҳои иқтисодиву иҷтимоии вай мусоидат мекунад ва ё монеа мегардад. Масалан, чуръати катӣ барои ноил гаштан ба мақсади гузошташуда дар сатҳи муайян аз мавҷудияти руҳияи оташинмизочи (холерикӣ) алоқамандӣ дорад.

Метавон гуфт, ки бинои илм оид ба рафтори инсонӣ то имрӯз «аз бом» оғоз ёфта буд, на аз зербино. Ба назари мо, акнун он чӣ, ки психогеномика баррасӣ кардааст, чун хишти аввал дар зербинои (фундаменти) он гузошта шудааст ва бо мурури вақт дар пояи ин зерсохтор сохтмони бинои нави илм идома меёбад. Агар ба далелҳои илмҳои дигар (социология, таърих, иқтисодиёт, психология ва ғ.) така намоем, пас шояд манзараи ояндаи он тарҳ гирад.

Инкишофи психогеномика бо муайян кардани намудҳои (типи) шахсиятҳои психогенетикӣ (чӣ тавре, ки ҳазорсолаҳо бо таври худ адабиёти бадеӣ, театр, рассомон шугл доштанду бо тахайюлотҳои худ рӯи эҷоди худ меоварданд) мусоидат мекунад. Ин имконият медиҳад, ки дар сатҳи генетикӣ механизми амали инстинктҳои фардиву коллективиро таҳқиқ намоем ва дар асоси он тамсилаи нерӯи (моделҳои динамикӣ) мувозинати рӯҳонӣ, таъсири мутақобилаи гурӯҳҳои мухталиф, сақфаҳои ва ё инстинктҳои (фардӣ, иҷтимоӣ ва инкишоф) ва ҳамзамон ивазшавии дараҷаи афзалиявии (доминантии) онҳоро эҷод намоем. Дар асоси ин низомии инстинктҳои «тарбияёфта», меёр ва арзишҳои умумибашарӣ, миллӣ, гурӯҳӣ ва фардӣ низ таҳқиқ мешавад. Руҳияи (психикаи) «тарбияёфта» руҳияи табииро барҳам навода, балки шаффофу солим мегардонад ва онро илова мекунад. Одатҳои, ки инсон дар чараёни гузашти рӯзгор, таҷриба, ҳавасҳо ва мутобиқшавӣ аз худ намудааст, ошёнаи сеюми бинои рафтори инсониро, ташкил медиҳад. Чавҳари ин ошёнаро афкори ратсионалӣ, ки зерин таъсири руҳияи инсонӣ (дар маҷрои интихоби баҳодихии ахбор) тавлид шудаасту амали гаштани қарорҳои ратсионалиро мусоидат мекунад, ташкил медиҳад.

Моделҳои воқеии рафтори инсонӣ, ки бо далелҳои психогеномикӣ така дорад, барои чавоби як қатор саволҳои умумиву ҷузъии илми иқтисодӣ ёрӣ мерасонад. Масалан, ин ҷо чунин саволҳоро метавон ба ном гирифт: 1. Руҳияи (психикаи) одамон ба таркиби ниҳодии иқтисодиёт кадом талаботҳоро баррасӣ мекунад ва гардишҳои «ғайриҷашмдошт» дар ин таркиб чӣ тавр ба вуқӯъ меояд? 2. Фарқияти миёни типи психогенетикӣ аз як тараф ва таҳассусшавии касбӣ, стратификацияи иҷтимоӣ- иқтисодӣ чӣ тавр мувофиқа ва ё тақозо

мегардад? 3. Фарқияти байникишварию таркиб, сатҳ ва дараҷаи инкишофи иқтисодӣ, ки бо фарқияти руҳияи миллӣ омезиш дорад, чӣ тавр робита дорад ва оё дар ҷараёни ҷаҳонишавӣ он фарқиятҳо нарм мегарданд?

Тасавури коста оид ба қонунҳои табиӣ ва иҷтимоии рафтори инсонӣ дар таҳрези фоҷиавии «тарбияи инсонӣ нав»- и СССР ва ё таълимоти «Шоковая терапия» - и, ки дар аксари давлатҳои ИДМ, дар ибтидои солҳои 90-уми асри бист тадбиқ шуда буд, нақши хузнангезро бозидааст. Ба вуқӯи чунин костагиҳои ғоявӣ, ки ислоҳоти харобаоварро дар соҳаҳои иқтисодиёту иҷтимоӣ, муҳочирати беҳудуди аҳоли (махсусан нуфузи зехнӣ), нигоҳ доштани низоми олигархӣ капиталистӣ мусоидат кардааст, миллатро аз инкишофи мутамаддин бераҳа карда метавонад, заминаи рӯҳиявиرو (психикиро) барои таркиши нав эҷод кунад.

Ба назари мо маҳз така ба инкишофи психогеномика, мо имконият дорем, ба саволе, ки дар Паёми соли 2009 Раиси Ҷумҳур гузоштааст ҷавоб диҳем. Барои чи соҳибкорон ва бюрократияи давлатӣ ба эътимоду боварии мардум ҷавобгӯй нестанд?

Тағйирёбии таркибӣ ва таҳаввулот дар ниҳодҳои иқтисодӣ бо таҳаввулоти кулли ҷабҳаҳои ҷомеа алоқаманд аст. Дар олам, ҳамавақт олимон, арбобони сиёсату давлатӣ, ҳизбҳо арзи ҳастӣ доранд, ки мунтазам ҳаводиси ҷомеаро пешгӯӣ мекунанд. Пешгӯиҳои онҳоро оид ба вуқӯиҳои харобиҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ метавон чун ифодаи эътимоди қалбӣ, ё хосияти характери пешгӯикунанда (фолбинӣ), худнамоӣ ва ё баъзан чун олоқи муборизаҳои сиёсӣ, арзёбӣ кард. Аммо давраҳои эволюсионии таърихӣ иқтисодиву сиёсӣ ба тағйиротҳои меоранд, ки самтҳои онҳоро пешгӯӣ кардан мушкул аст. Тамоили тавоноии иҷтимоӣ – иқтисодӣ, чун мавҷи укёнус баъзан боло мебарояд ва сипас боз ба поён меравад.

Дар вазъи имрӯзаи демографӣ ва илм оид ба Замин динамикаи нуфузи аҳоли ва инкишофи заминаҳои захиравиро барои даҳ соли оянда, метавон муайян кард. Аммо, ин далелҳо ҷихати инкишофи комили илму техника, бахусус илм оид ба рафтори шаҳодат намедихад. Ин ҷо низ, оид ба қувваи беруна, ки ба ин рафтор таъсир мерасонад, сухан намеравад. Ҳатто он омилу нерӯҳо маълум бошад, ҳам аммо рафтори одамонро пешгӯӣ кардан ғайриимкон аст. Яъне, ин ҷо сухан оид ба рафтори инсонӣ, ҳамчун сарчашмаи ғайримуайянии бунёдӣ (фундаменталӣ) мебошад, меравад. «Дар ин дунё тақдир ин ё он ҷомеа пешгӯӣ ва ё қаблан муайян нашудааст, балки вай аз сатҳи он ғоя ва ҳадафҳо, ки дар атрофии он ин ҷомеа муттаҳид шудаасту то ҷое, ки вай ба талаботу масъалагузорию таъриху табиат ҷавоби самаранок пайдо мекунад, алоқамандии устувору ҳалкунанда дорад.»⁶⁶

Фарқият дар таъсиру аксуламали (реаксия) одамонро ба ҳамон як «ангезанда»- и беруна, ки дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ (ва дар мамолики мухталиф дар ҳамон як давраи муайян) ба вуқӯъ меояд,

⁶⁶ Эфендиев А.Г. Общая социология М.: ИНФРА –М, 2000 С.12.

метавон ё бо таҳаввулоти руҳӣ (психикӣ) ва ё бо хусусиятҳои миллӣ шарҳ дод. Аммо, боз савол ба миён меояд, ки тағйироти суръатнокро дар тавсияву сифати асосии рафтори иттиҳоди одамон чӣ тавр маънидод кард ва оё ин шарҳ бо тезисе, ки тибқи он доимияти (бетағйири) заминаи (асосӣ) руҳияи инсонӣ таъкид мешавад, муҳолифат надорад? Ба хотиरे, ки ба ин савол ҷавоб ёбем, зарур аст, ки таркиб ва фаъолияти низоми руҳияи (психика) ҳам инсонӣ алоҳида ва ҳам иттиҳоди одамонро, муайян намоем. Ҷуръат мекунем, ки хулосаи умумии худро, истифода аз ташбеҳи илмӣ, дар шакли зайл иброз намоем.

Чун мисли магмаи Замин, ки ядроӣ онро ташкил медиҳад, нахустзаминаи руҳияи (психикаи) инсониро «нерӯи ҳаётии» бетаркиб (animal spirit), нерӯи эҷодӣ - нерӯи бевазни (бемасса)⁶⁷, ки ба ҳар як инсон нухуфта асту назму мусикии рафтору фаъолияти инсониро муайян мекунад, ташкил медиҳад. Дар ин магма қабатҳои (плитаҳои) литосферӣ бо ҳам наздик мешаванд, аз ҳам дур мераванд, бо ҳам бархӯрд менамоянд ва шино мекунанд. Ба мисли чунин қабатҳо, зерсохтори (фундаменти) руҳия маҷмӯи хотираҳои генетикиро дар намуди осору тарҳи истеъдод (задатков) ва сақфҳои (инстинктҳои) табиӣ (врожденный) ташаккул медиҳад. Маҷмӯъ ва ё лифофаи онҳо муайян ва худуднок мебошад. Бинобар он, одамон на танҳо аз нигоҳи биологӣ, балки аз нигоҳи биоруҳӣ (биопсихикӣ) низ намудҳои муайяно ташкил медиҳанд. Ба мисли қабатҳои литосферӣ, маҷмӯъ ва ё модулҳои психогенетикӣ дар вазъи ҳаракат қарор гирифта, қобилият доранд вазъи худро нисбати якдигар ва ҳамзамон мавқеашонро дар низоми руҳӣ тағйир диҳанд.

Қабати дуҷуми таркиббастаи руҳияи (ки ба ҳамон қабатҳо така мекунад) - ин қабати «фарҳангӣ – ниҳодӣ» буда аз сақфҳои (инстинктҳои) «тарбияёфта» ва меъёру қоидаҳои даркшудаи рафтор иборат аст. Ин пардаи заминии сайёраи руҳия – пардаи хеле инертӣ (бо назардошти лаҳзаҳои фосилаи нисбатан кӯтоҳ) мебошад. Аммо, қабати болоӣ – «ландшафт»-и онро маҷмӯи одатҳои, ки одамон дар маҷрои мутобиқшавӣ ба муҳити зисти тағйирёбанда аз худ кардаанд, ташкил медиҳад. Беназирӣ ва ё ғайримаъмулии (парадокси) руҳияи (психикаи) инсонӣ дар он аст, ки маҳз асоси қаъран қишрбастаи он иқтидори суръатнокиаш баландро дорост. Тағйирот дар таносуби «модулҳои» психогенетикӣ, чунбишу таркиши «пардаи» фарҳангӣ – иҷтимоии ҷомеаро, чун мисли бархӯрди қабатҳои литосферӣ, ки таркиши қабатҳои заминро боис гашта, заминчунбӣ, тавлиди вулкан, сунамиҳо ва ғайраҳоро сабаб мешавад, мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, ташбеҳи мо

⁶⁷ Хромодинамикаи кванти ба саволи А. Эйнштейн - «Оё инертсияи ҷисм аз энергияи вай алоқаманди дорад?» чунин ҷавоб додаст: «Ҳа. Воқеан ҳам массаи ҷизҳои маъмул комилан аз энергия – энергияи глюонҳои бемасса (бевазн) , яъне қариб, ки аз кваркҳои бемасса, ки ҷузъи таркибии протонҳо, нейтронҳо буда (бинобарон барои ядроӣ ҳастаи аст), бармеояд. Вакуми квантӣ муҳити динамикӣ буда ҳосияту сифати он ба материя таъсир мерасонад. Озодии **асимптотикӣ** ин ҷо нақши гиреҷкушоро иҷро мекунад, зеро, ки вай аз **катастрофи** Ландау наҷот медиҳад. Метавон гуфт, ки тадричан бо дарки табиати масса, мусикии вакуум кушода мешавад»/ Экономическая и философская газета № 11-12, март 2008

бо ҳаракати кишрҳои замин, ҳадафи зарурати муайян кардани механизми руҳии ташаккул, фаъолият ва тағйироти низоми иҷтимоӣ – иқтисодиро дорад.

3.2. Типологияи (психикаи) руҳӣ ва ниҳодҳои иқтисодӣ.

Дар мавриди пажӯҳишҳои сабабҳои оқибатҳои муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ бидуни назар кардани омилҳои руҳии инсон метавонад хулосаҳои костаи илмиро тавлид намояд. Ва ҳатто эҷоди назарияҳо, ки зоҳиран гӯё ба мантиқи «инсонии иқтисодӣ» мувофиқ аст, аммо аслан метавонад ғайривоқеии ҳам бошад. Барои тасдиқи ин ақида мисоле меорем. Иқтисодчии перуанӣ Э.де Сото⁶⁸ таълимотеро баррасӣ намудааст, ки мазмуни вай чунин аст: Дар аксари кишварҳои олам (Амрикои Лотинӣ, Осиё, Африко) ҷомеаи сармоядорӣ бо он сабаб, ки ҳуқуқи чизу чора ва амволи камбизоатон (ки нуфузи бузурги аҳолии кишварро ташкил медиҳанд) аз нигоҳи ҳуқуқӣ расман ба қайд гирифта нашудааст, чандон инкишоф наёфтааст. Бинобар он, ҳарчанд ин чизу чора ва амвол (дар ин кишварҳо) арзишу ченаки бузургро дорост, аммо бо воситаи онҳо (чун гарав) аз бонкҳо қарз гирифташуда ғайриимкон аст ва аз ин ҷост, ки наметавонад дар майдони сармоягардӣ ворид гардид.⁶⁹ Ақидаи Сото, яъне ба қайдгириву ба расмият даровардани моликияти майда, албатта вазъи бештари аҳоли, ки ба қарз ниёздоранд, беҳтар намуда фаъолнокии онҳоро дар соҳибкори ангезиш медиҳад. Аммо, чунин тадбир то дараҷае, ки инкишофи тавоноии сармоядориро ба мисли ҷаҳони якум (чун мисли кишварҳои Ғарб) орад, нокифоя аст. Ин ҷо зарур аст, ки дар таркиби аҳолии ин кишварҳо вазну нуфузи одамон, ки ташнагии бойшавӣ, мазаи андӯхти сармояро дарк менамоянд ва онро чун ҷавҳари ҳаётии худ мепиндоранду барои ин кор қобилият ҳам доранд, таъсирбахшу назаррас бошад. Таҳлил намудани кишрҳои мухталифи ҷомеа ва тақвият бар он муайян кардани тоифа.

Дар адабиёти илмҳои ҷомеашиносӣ, бахусус иқтисодӣ, омилҳои руҳии (психологӣ) инсон ҳарчанд барҷаставу алоҳида таҳлил нашуда бошад ҳам, аммо дар назарияҳои рафтории мардум инъикос ёфтааст (хоҳ ноҳақ инъикос ҳам меёбад). Макс Веберро яке аз поягузори таҳлили рафтори одамон (дар соҳаи сотсиологияи иқтисодӣ) мепазиранд. Назарияи амали иҷтимоии вай дар таҳлили иҷтимоии равандҳои иқтисодӣ заминаи бунёдиро ташкил медиҳад. М.Вебер рафтори иқтисодиро, ки яке аз шакл ва ё намуди (модификация) муҳими амали ратсионалии (мақсадноки) одамон мебошад, таҳқиқ намудааст. Ӯ дар раванди таҳлил пажӯҳиши элементҳои «ботинӣ»-и амали ратсионалии инсонҳоро дар ҷавҳари ҳадафи худ ҷой додаст. Яъне, мақсад, олот,

⁶⁸ Ссылка по Одъевич Ю. Экономическая теория и природа человека: становится ли тайное явным // Вопросы экономики, № 12. С.359

⁶⁹ Аз тарафи дигар, як аср қабл иқтисодчии рус А.В. Чаянов, низ дар асоси таҳлили дақику комили хоҷагҳои деҳқонии Русия муайян кард, ки ҳадафи аксари хоҷагӣҳо тақрористехсолкунии шароити ҳаётии онҳо, на балки андӯхти сармоя, ташкил медиҳад.

натича, банақшагирӣ, ҳисобкунӣ (калкулятсия), максимумкунони суду нафъ, интиҳоби озод ва алтернативӣ, ҳамчунин шароитҳои ниҳодӣ, арзишҳои мусалламӣ (аксиологӣ, асосҳо ва ё заминаҳои ратсионалӣ) ва захиравӣ-функционалӣ (мубодилот, пул, шартномаву созиш, рақобат), ки амалҳои иқтисодиро мушахассу тасниф карда, имкони бавуқӯии онҳоро дар доираи матритсаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ мусоидат мекунад, дар майдони таҳқиқҳои М. Вебер қарор дошт. Ў дар мавриди эҷоди типологияи амали иқтисодӣ маҳз ба аслу гузориши ратсионалӣ така кардааст. Чаро ки, ин принцип имконияти тарҳсозии «намунаи софи рафтори иқтисодӣ»-и идеалӣ, ки ба фарҳанги иқтисодии муаяйн хос аст, мусоидат мекунад.⁷⁰

Рафтор ва асосҳои руҳии фаъолияти сармоядориро бисёре иқтисодчиён ба мисли Т. Веблен, В.Паретто, И.Шумпеттер, В.Зомбарт, Дж. Кейнс ва дигарон, таҳқиқ намудаанд. Т. Веблен, таъкид кардааст, ки дар асоси ин рафтору амал ва ё фаъолият (сармоядорӣ) сақф ва ё инстинкти даррандагӣ (ғоратгарӣ) қарор гирифта, он бештар ба синфҳои ҳукмрон марбут аст. В.Парето бошад, дар асоси сабаби пояи (элитай) кулли муваффақшудагон (ҷиҳати ғункунии амвол) инстинкти муштаракро («комбинатсионӣ» - ро) қайд намудааст: аммо, ин ҷо вай фарқияти миёни соҳибкорони хусусӣ ва ҷаллобонро нишон надодааст. В.Парето амали иқтисодиро ба амал ва ё мафҳуми ратсионалӣ (мантиқӣ) дохил намуда, як қатор намудҳои тамсила (ғайримантиқӣ) ва шаклҳои рафтори инсониро, ки ба стандартҳои иҷтимоӣ, одатҳои тафаккури нусхабаста (стреотип) ва анъанаҳо така дорад, баррасӣ намудааст. Ин кор тасаввуроти илмиро оид ба хусусиятҳои рафтор, ки дар таркиби он на танҳо элементҳои ратсионалӣ, балки элементҳои ғайриратсионалӣ (ҳодисоти аффектӣ - ҷунунӣ, ғайримантиқӣ) низ ҷой гирифтааст, пурра кардааст. Таҳлили омилҳои рафторҳои ғайримантиқӣ, ки бо мафҳумҳои таҳшиншуда, ҳосилавӣ ва ё «лағжида» («осадки» ва «деривации») ифода ёфтанд, имконият додааст нақши таъсирбахши рафторҳои иқтисодии ирратсионалӣ, эҳсосотӣ (эмоционалӣ), тафаккури нусхабаставу зери хурофот қарор дошта ва ё мутаассиб, ки бошууро ва ё бешууро дар «ғояҳо», «назарияҳо» ва эътимодҳо маскан гирифтанду амал мекунанд, кушояд.⁷¹ Ин таҳлилҳо барои иқтисодчиён ва сотсиологҳо аҳамияти назариявӣ амалӣ доранд.

Марҳилаҳои инкишофёбии босуръати капитализми индустриалӣ доираи алоқаҳои муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоии ҷомеа ва мувофиқан руҳияву рафтори одамро фароҳ намуда назди илмҳои ҷомеашиносӣ масъалаҳои муаммоҳои нав гузошт. Дар ин давраҳо, пажӯҳишҳои олими амрикоӣ Г. Зиммел дар муайяну мушаххас кардани моҳияти иҷтимоӣ ва табиати руҳии рафтори иқтисодии одам нақши сазовор гузоштааст. Вай таҳлили бунёдии ниҳоди иҷтимоии пулро,

⁷⁰ Weher M. *Economy and Society: An Online of interpretive Sociology*. V. 1. Berkeley University California Pressa. 1978.

⁷¹ Гофман А. Социология В. Парето (Разумен ли Homo sapiens ?)/ История теоретической социологии. Т.2. – М., 1998, с.39

хамчун асоси ратсионалӣ - калкулятсионии амали кулли одамон, ки маҷмӯи ин алоқаҳоро ба танзим ва ба заминаи «таксимкунандаи умумӣ» меорад, ба анҷом расонидааст. Бояд таъкид кард, ки Г. Зиммел шакли пулии ратсионалишавии ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеаро ҷудо намудааст. Тақия ба ин тамсила (шакли пулии ратсионалишавии) вай зиддиятҳои табиати меъёрҳои умумӣ (универсалӣ) ва шаклҳои мубодилои иҷтимоӣ-иқтисодиро, ки рафтори маҷмӯи одамонро танзим ва ратсионалӣ мекунад меъёр ва ё ченаки муносибатҳои арзишманд мебошанд, кушодааст.⁷²

И. Шумпетер бошад фарқияти миёни он соҳибкороне, ки руҳияи «навоарӣ» доранд омода ҳастанд ба ҳар гуна хавф шомил бошанд (дар мавриди татбиқи навгониҳо) ва «рутинерҳо»-ро (кӯхнапарастҳоро, қараху беҳаракат, мутаассиб, иртиҷоъпарастонро), ки аз хавф меҳаросанд ба ғайри он маъмулу оддӣ тоқат мекунад. (махз онҳоро капиталист номидааст), муайян намудааст. Дж. Кейнс бошад, сармоядоронро (капиталистонро), аз як тараф ба бозингарони саргарму ба хурӯш омада (азартӣ) шабоҳат додаст ва аз тарафи дигар, онҳоро табиатан оптимист (боэтимод) номидааст. Аммо руҳияи ҳар дуи онҳоро ғайриустувор ҳам эълон доштааст.

Н. Кондратев дар доираи таълимоти эҳтимоли-омории илмҳои ҷомеашиносӣ ва тақия ба таълимоти амали иҷтимоии М.Вебер ва П.Сорокин, нуқтаи назар ва (подходи) тарзу услуби рафториро дар майдони фароҳи ҳаводиси иқтисоди моҳирона истифода бурда онҳоро шарҳ додааст. Муайян ва ё ҷудо кардани ҳамон заминаи умумии (субстарта) иҷтимоӣ, ки дар таркиби равандҳои иқтисоди омезиш ёфтааст соҳаи пажӯҳиши ҷомеашиносон (социологҳо) мебошад, ҷабҳаи сифатии таълимоти ӯ мебошад. Ба ақидаи ӯ, рафтори фардӣ, гурӯҳӣ ва оммавии одамон, таъсири мутақобилаи онҳо, соҳаи нисбатан мустақили дониш – иқтисодиётро тавлид кардааст.⁷³

Таҳлили рафтори одамон дар ҷомеаи муосир дар пажӯҳишҳои Т.Парсонс идома ёфтааст. Вай тавсияи ниҳодӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии амалҳои иқтисодии одамонро чун зернизоми иҷтимоӣ пазируфтааст. У ғояҳои В.Парето, А.Маршалл ва И.Шумпетерро эҷодкорона созиш дода, низоми беназири ниҳодӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва тарху моҳияти (детерминатсияи) функционалии амали иқтисодии ратсионалиро тақия намудааст.

Ба назари мо, В.Зомбарт анатомияи руҳияи сармоядориву соҳибкориро, хеле муфассал баррасӣ кардааст⁷⁴. Вай мегӯяд, ки ин руҳия аз ду ибтидо, ки аввал бо ҳам мухталиф буду баъд ваҳдат шуд, реша мегирад: соҳибкорӣ ва тиҷорат. Сулолаҳое, ки аз ин ду ибтидо ғизо мегирифт аз насл ба насл мерос дода, руҳияи маҳсули сармоядориву соҳибкориро дар тоифи алоҳидаи одамон ташкил додаст. Аммо, ин

⁷² Simmel G. The Philosophy Money. – Boston, 1978

⁷³ Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики. – м., 1991, с.117

⁷⁴ Одьсевич Ю. Экономическая теория и природа человека: становится ли тайное явным // Вопросы экономики, № 12. С.359

сулола қисми ночизи халқхоро ташкил медиҳад. Пас он одамоне, ки ирсан ин руҳияро доро мебошанд, ирсан мерос гирифтанд, нахусталабот ба азхудкунӣ ва андӯхти сармояву бойгарӣ чун хосияти асосӣ дар тамоилашон мушоҳида мешавад.⁷⁵ Тақя ба ин нуктаи назар, метавон чунин хулоса кард: сармоядорон (капиталистон) – ин тоифаи одамоне, ки дар онҳо руҳияи талабот, сакфи (инстинкти) азхудкунӣ ва ҳирси андӯхти бойгарӣ, ки афзалияти мутлақ дорад, ирсан мерос гирифтаанд. Аз тарафи дигар, чунин типи руҳия пайваста бо таркиби дигар талаботҳои табииву тарбияёфта ва истеъдоду қобилиятҳо метавонад дар намуд ва ё нусхаҳои фарқкунандаву мухталиф рӯи кор оянд. Ин нусхаҳоро, чуръат намудем дар мисоли ҷомеаи кишварамон таҳлил намоем.

Пайваста бо истиқлолияти давлатӣ, дар кишвар низоми нави иқтисодӣ рӯи майдон омада, албатта ба нахустандӯхти сармоя ва ташаккули қишри сармоядорону соҳибкорон дар ҷомеа мусоидат кард. Тақя ба ғояҳои дар боло ишорашуда навъҳои (нусхаҳои) зуҳури сармоядорону соҳибкорони нав, яъне «точикон»-и наvero, ки дар давраи соҳибистиқлолӣ пайдо шуданд, метавон бо таври зайл гурӯҳбандӣ намуд.

Якум. Гурӯҳи сармоядорон ва соҳибкоре ташаккул ёфтанд, ки онҳо сарвату бойгарӣ ва ё сармояи худро асосан аз ҳисоби бозтақсимкуниву азхудкунии он чизу чора, ки авлодони мо ва ё дигарон бунёд карда буданд, ҷамъ намуданд. Албатта дар ин раванд, сиёсати ғайридавлатикунони моликияти давлатӣ-ҷамъиятӣ, мавҷи хусусигардонӣ мусоидат намудааст. Илова бар ин онҳо сармояи худро ба роҳи «шустани» (отмывание) даромадҳои ҷомеа (буҷаи давлатӣ), таъин кардани нархҳои монополӣ, қаллобию фиребу дар иҷрои супоришҳои давлатӣ, пинҳон кардани фаъолиятҳои иқтисодии худ ва натиҷаҳои он аз андозбандиву андоз, ғорати захираҳои табиӣ ва ғ. ғайригардониданд. Ин тоифаи кӯчаки мардумро метавон чун сармоядорон ва соҳибкорони «дарранда» тавсия дод. Яъне, андӯхти нахусти сармоя даррандавор ташаккул ёфт. Онҳо фаъолиятҳои «босамар»-и худро, албатта дар ҳамкориҳои мустақиму ғайримустақим бо соҳибмансабону хизматчиёни давлатӣ, роҳ кушодани «даричаҳо» дар санадҳои қонуниву қонунгузорӣ, лоббизм, коррупсия ва ғ, ба иҷро расониданд. Барои иҷрои ин корҳо

⁷⁵ Аммо, мутаасифона ин тоифаи одаморо, ки мардуми тоҷик дошт дар давраи Шӯравё торумор шуданд, имконияти ба насли нав мерос доданро ҳам натавонистанд. Яъне, моро аз асли худ аудо намуданд. Бояд қайд кард, ки хосияти ирсии ин руҳия арзи ҳастӣ мекунад ва ба вуқӯъ ҳам омадааст, ки мо дар шаҳрҳои таърихии худ мушоҳида мекунем, аммо бештари онҳо дар шаҳрҳои қадимаи тоҷикон, ки берун аз марзи аумхури қарор дорад, монданд. Масалан, вақте як тоҷики бухороӣ (Искандар Маҳмудов) ба қатори 16 нафар шахсони бойгарини кишвари Руссия дохил гашта, дар ҳисобаш 6,7 миллиард доллари амрикоӣ ҳаст, ростӣ гап боиси ифтихор аст. Инчунин дӯсти вай аёвонмарди тоҷик (С.Каримов) низ, маблағи бисёр дорад. (Аз ҳама доротарин тоҷик дар Руссия/ ниг.ба рӯз. «Факты и комментарии»). Дар шароиту низоми нави иқтисодӣ, албатта руҳияи нав, ки дар ирсияти қисми мардуми мо нухуфта аст, пайваста бо таркиб, талаботу қобилияти фардо бозтавлид шудааст. Аммо муҳити аҷамъиятии давраи гузариш, ба он чандон мусоидат накард, ки маҳз бештари ин қобилиятҳо аз кишвар берун рафтанд.

шароити ноустувори сиёсии ибтидои солҳои 90-ум, бечунучаро мусоидат намуда буд. Бо баробари қавӣ гаштани заминаҳои қонунии фаъолият, назорати саҳти давлатӣ, фаъолияти ин қишри соҳибкорону сармоядорон танг гашт. Онҳо ноадолатонаву ғайриқонунӣ будани сарвату сармои ғункардаи худро тадричан дарк намуда, он маблағхоро ё ба хориҷи кишвар интиқол карданд ва ё дар бозори ханнотии (қаллобии) молиявии кишвар (бо роҳи кушодани бонкҳои тичоратӣ) ҳавола доданд. Танг шудани фаъолияти онҳо бо иваз шудани баъзе бо ном «арбобони сиёсиву давлатӣ», аз идораи давлатӣ барканор кардани онҳо низ, алоқамандӣ дорад. Аммо, руҳияи ин тоифа ҳоло ҳам дар кишвар ҳукмфармо аст. *«Ҳоло дар кишвар 72 корхона ба қайд гирифта шудааст, ки ба ҳиссаи давлатӣ ва сармоягузори хориҷӣ фаъолият мекунад. Вале, бинобар суст будани назорати мақомоти дахлдор, аксари ин корхонаҳо кӯшиши менамоянд, ки фаъолияти молиявии худро ба зарар ҷамъбаст карда, содироти маҳсулоти истеҳсолишударо ба нархҳои паст нишон диҳанд ва бо гирифтани қарзҳои беасос ғоидаи саҳми Тоҷикистонро пардохт накунад».*⁷⁶ Тадричан ҷои онҳоро бояд фардҳое иваз кунанд, ки руҳияи солим доранд ва ҳастии онҳоро талаботи альтруистӣ (қонунҳои хирад) ҳоким аст. Яъне, фардҳое, ки на тобеи сарвату моддиёт, балки тобеи ақида ва ғояи баланди инсонӣ мебошанд ва аз ин аслҳо ғизо мегиранд, дар кори идораи давлатӣ ва фаъолияти иқтисодӣ бошанд.

Дуюм. Фаъолияти сармоядорон, соҳибкорони дарранда (ки ба итоати давлатӣ майл надоштанду, баръакс мехостанд давлатро зерӣ таъсири худ қарор диҳанд) тадричан танг шуда, ҷои онҳоро сармоядорону соҳибкорони **оппортунист** иваз кардааст. Ин тоифа на роҳи мустақими ғорати моликияти бегонаву давлатиро, балки роҳи мӯътадилу сулҳомез ва муросокории ғун кардани сарвату ғоида ва даромадро пеша кардааст. Масалан, пинҳон кардани фаъолияти худ аз андоз, сари вақт напардохтан ва ё муайян кардани бузургии хеле ночизи музди меҳнати коргарони кироя, напардохтани бузургии фарсудашавии таҷҳизот (амортизатсия), замин, захираҳои табиӣ ва ғ. сарчашмаи ғанӣ гаштани сарвати ӯ мебошад. Як мисоли оддӣ: бархе соҳибкорон ва идораҳои маъсулини вилояти Суғд, оғози соли 2007 далелҳои воқеиро пинҳон карда, иброз дошта буданд, ки дар вилоят қарзи музди меҳнат ҳамагӣ 6 миллину 500 ҳазор сомонӣ аст. Аммо, таҳлилҳо нишон дод, ки ҳаҷми он воқеан 9 миллион сомони ро ташкил додааст. Ин пинҳонкорӣ на танҳо воситаест барои амалигардонии ғаразҳои нопок, балки аҳбори бардурӯғ раванди идоракуниро коста карда, боварии мардумро коҳиш медиҳад. Ин гурӯҳи соҳибкорон оид ба таҷдиди коргоҳ, навоарӣ, самаранокии истеҳсолот, истифодаи оқилонаи захираҳо парвое надоранд. Яъне, онҳо танҳо барои имрӯз ва фардои зиндагии худ, бойигарии худ фикр мекунад. Соҳибкорон-оппортунистҳо рақобатро наметазиранд, баръакс онро паҳш мекунад. Яъне, бо роҳи созишҳои

⁷⁶ Эмомалӣ Раҳмон. Суханрони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси васеи Ҳукумати Тоҷикистон доир ба натиҷаҳои рушди иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат дар соли 2007 ва вазиҳо барои соли 2008. Руз. «Ҷумҳурият», 29 январи соли 2008

тарафайни пинҳонӣ бо ҳам мутобиқ шуда, бозорҳои минтақавию молу хизматҳои алоҳидаро миёни худ тақсим менамоянд ва дар роҳи воридшавии соҳибкорони нав ба бозор монеаҳо эҷод мекунанд. Дар ин маҷро алоқаҳои ғайрирасмии (теневой) истехсолӣ – тичоратӣ эҷод шуда, нархҳои монополии ҳосияти динамикӣ дошта таъин мегардад. Ин тоифа бо мақомоти иҷроияи давлатии маҳалҳо робитаи зич доранд. Зеро, аксари хизматчиёну соҳибхукмони ҳокимияти маҳал худ руҳияи оппортунистӣ доранд ва бинобарон маҳз онҳо ба рушду ривочи ин қабилӣ соҳибкорон мусоидат мекунанд. Бояд таъкид кард, ки агар фаъолияти соҳибкорони даррандаи бузург зери нерӯи тавоноии мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ танг шавад, пас танг кардани фаъолияти соҳибкорони оппортунистӣ бо нерӯи қавӣ ва рӯҳияи солими мақомоти ҳокимияти маҳалҳо алоқамандӣ дорад. Азбаски, нуфзи ин гурӯҳи сармоядорону соҳибкорон хеле бисёр аст, бинобар он ҳалли масъалаҳои ба доираи қонун ворид кардан фаъолият ва эҳёву солим намудани амалиётҳои ноадолатонаи онҳо хеле мушкил аст. Барои иҷрои ин кор на танҳо рӯҳияи солими мақомоти идоракунанда, балки ҷалби нерӯҳои созмонҳои ҷамъиятӣ, иттифоқи касаба дар сатҳи ҳар як минтақаву корхонаҳо зарур аст. Дар ин маҷро ба эҳё кардани рақобати солим бо роҳи осон намудани раванди воридшавии корхонаҳову фаъолиятҳои нав дар бозор кӯшиш ба ҳарч дода, фаъолияти иттифоқҳои касабаро дар ҷодаи ҳифзи меҳнат, пардохтану баланд бардоштани музди кори коргарон бояд ҷоннок кард. Назорати беғарази қонунии мақомоти молияву андоз, риояи беҳатарӣ, ҳифзу солимӣ ва муҳити зист, умуман бартараф кардани ҳар гуна фаъолиятҳои ғайриқонунии коргоҳу хоҷагиҳо дар маркази идораи на танҳо давлат, балки ҷомеа ва зерин назорати иҷтимоӣ бояд қарор гирад. Фақат омилҳои иқтисодиву ташкилӣ, техникавӣ технологӣ бояд сарчашмаи даромади корхонаҳо бошад.

Дар воқеъ, соҳибкорони оппортунист наметавонанд бо зудӣ руҳияи худро тағйир диҳанд ва ба эҷодкору навоар табдил ёбанд. Масалан, онҳо, ки фаъолият ва корхонаи худро чун дастгоҳи кашиши пул барои бунёди манзили истиқоматии боҳашамат, хариши мошинҳои тамғаи хориҷӣ, худнамоӣ ва дигар таассубкориҳо истифода мекунанд, яку яқбора наметавонанд рафтори худро тағйир диҳанд ва ба дигар самтҳои созандагӣ майл намоянд. Аммо, онҳо тадриҷан маҷбур мешаванд, ки идораи фаъолияти корхонаи худро ба менечерҳои қобилияти руҳияи баланд дошта вогузоранд ва ё ба шахсоне фурӯшанд, ки онҳо эҷодкору навоар ҳастанд. Дар акси ҳол, коргоҳашон муфлис мешавад. Ҷараёни табиӣ инкишоф фаъолиятҳои қонуниро рӯ меоварад, ҷомеаи қонунбунёд густариш меёбад, маъмурияти солим рӯи кор меояд, фаъолият иттифоқҳои касаба воқеъан бо мазмуни комили худ қавию ҷоннок мегардад. Дар ин маҷро соҳибкорони ҳуввияти милливу руҳияи солимдошта дар майдони муносибатҳову фаъолиятҳои иқтисодӣ ҳукмрон хоҳанд шуд. Албатта, на ҳамаи онҳо қобилияти баланди

соҳибкорӣ доранд, яъне якранг намебошанд, аммо дар рафтори онҳо талаботи навоарӣ ва инстинктҳои (завқи) эҷодкорӣ хоҳад кард.

Умуман, гурӯҳи **якум ва дуҷуми** соҳибкорону сармоядорон ба маҷрои табиӣ инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар зарбаи саҳт мезананд. Маҳз созишҳои (ниҳодҳои) ғайрирасмии онҳо ғайрисамаранокӣ ноадолатона бозтақсимшавии захираҳои ҷомеъаро мусоидат намуда, ба инкишофи иқтисоди пинҳонӣ суръат мебахшад. Фаъолияти пинҳонкорӣ ва ахбори омории бардурӯғ, ҷараёни идоракунии иқтисодиёт, умуман, ҷомеаро фалаҷ мекунад. Метавон гуфт, ки бо назардошти қонуншиканиҳои кӯчак, ҳисорот овардан ҳаҷми иқтисоди пинҳонии (ғайрирасмии) кишвар беш аз 60 ҷисади маҷмӯи маҳсулоти миллиро ташкил медиҳад. Чи тавре, ки иқтисодчиён таъкид мекунанд худ талафи 30 ҷоизи нерӯи барқу газ, яке аз нишондиҳандаи иқтисоди пинҳонӣ аст.

Сеюм. Дар кишвар гурӯҳи соҳибкоро не низ арзи ҳастӣ дорад, ки онҳоро метавон чун соҳибкорои **анъанавӣ** (рутинӣ), кӯҳнапараст тавсия дод. Онҳо бештар ба технологияи мавҷудаи анъанавӣ, дар фазои муносибатҳои маҳдуду тира фаъолият мебаранд. Ин қабилҳои соҳибкоро дар соҳаи кишоварзӣ метавон мушоҳида кард. Дар ҳақиқат бештари хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермериву оилавӣ) пеш аз ҳама, ҳадафи бозтавлиди шароити рӯзгор ва ҳаёти оилавино доранд, яъне дар ҳаҷми руҳия фаъолият мебаранд. Ҷураъату майли онҳо ба андӯшти сармоя, ғункунии сарват барои тавлиди сармояи нав чандон мушоҳида намешавад. Ин вазъият дар кулли корхонаҳои хурди ҳунармандӣ, истеҳсоли, тиҷорати ва ғ. низ, ба ҷашм мерасад. Масалан, аксари мардуми кишвар солҳои зиёд заҳмат мекашид то ин ки сарвату даромад ҷамъ кунад ба хотири, ки сури фарзандон (хатнасур, домодиву арӯсӣ), марақаҳои дафн, расму оинҳо ва ғайраҳо доир намояд, манзили истиқомат барои фарзандон бунёд намояд ва ғ. Ин руҳия ва ё ҳадафи олий муҳарриқи марказии рафтору фаъолияти онҳоро ташкил дода, асосан ҳосияти истеъмолӣ дошт. Вақте, ки қонун дар бораи танзиму расму оинҳо қабул шуд, миёни муҳити нави ҷамъияти ва кӯҳна як фосолаи беҳаракатӣ ба ҷашм расид. Яъне, гузариши он ҳадаф ва руҳияи ҳаракатдиҳандаи пешин ба руҳияи нав, ки раванди сарват барои тавлиди сармояро инъикос намояд, ҳоло барҷаста мушоҳида намешавад. Ин фосолаи беҳаракатӣ бечуну ҷаро ба вазъи иқтисодии кишвар, коҳиш ёфтани бозори дохилӣ, афзоиши нархи маҳсулот таъсир расонид. Пас, ақидаҳои, ки ҳар як бизнеси хурд тадриҷан ба сармоядори бузург табдил меёбад, чун мисле, ки коргари кироҷа ҷуръати ба идораи корхонаву ҳаҷми иштирок карданро дорад, чандон дар ҳаёти воқеӣ ба назар намерасад. Таснифи ҳуқуқи моликият, зери ҳимояи қонун гирифтани моликияти хусусӣ ва корхонаҳои хурди хусусӣ, таъмин молиявӣ қарзии онҳо ва дигар тадбирҳо, ки аз тарафи давлат андешида мешавад, бояд фаъолияти соҳибкорои хурдро инкишоф намояд. Аммо, мавҷи ин инкишоф то андозае устувор намебошад. Барои он, ки ин тадбирҳо рушду инкишофи онҳоро таъмин намояд, бояд ақалан дар ҷавҳари ҳастии кишри муайяни аҳоли руҳияи ғун кардани сармоя ҷой дошта

бошад. Яъне, гени чустучӯю навоарӣ, сарватғункунӣ бурун омада, руҳияву рафтор дар ин самт ба вукӯъ ояд. Афсӯс, ки чунин руҳия дар кишвар нокифоя аст. Ин вазъият моро ба хулосае меорад, ки муаммо на ба моликият ва таснифи он, дастгирии давлатии соҳибкории хурду миёна, балки дар маҳдудияти руҳияи коргарон, хоҷагиҳову корхонаҳо ва ниҳодҳои ҳуқуқиву иқтисодӣ, ки ин алоқаву муносибатҳоро ба танзим меорад, мебошад. Пас, маҳз руҳияи соҳибкорону коргарони кироя ва ниҳодое, ки онҳоро танзим менамояд табиати моликиятро муайян карда амалигардии онро таъмин месозад, на баръакс. Дар ин ҷо бамаврид аст қонунеро, ки иқтисодчии бузурги рус Н.Д. Кондратов таъкид намуда, буд боз ба хотир орем.⁷⁷

Чорум. Тоифаи ва ё гурӯҳи соҳибкорони **навоар** пешбарандаи ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоии ҷомеа мебошанд. Онҳо комбинатсияи самараноки захираҳоро ба иҷро расонида, технолгия молу хизматҳо, захираҳо ва бозори навро бунёд мекунанд. Кулли ҷараёни инноватсионӣ, ки дар иқтисодиёти кишвар идома дорад, маҳз бо саъю кӯшиши онҳо суръат мегирад. Аммо, азбаски фаъолияти онҳоро, ки фазои оппортунистии ҷомеа фишор меорад, бинобар он рушди навоарӣ, тавлиди бозори нав бо мушкилиҳои гарон ба вукӯъ меояд. Фаъолияти навоарӣ бештар дар соҳаҳои хизматрасонӣ, тичорат ба ҷашм мерасаду ҳалос. Дар соҳаҳои истехсолоти моли тамғаи тоҷикӣ доштаву рақобатпазир, ки ба техникаву технологияи муосир асос ёфтааст, чандон тамоли устувор мушоҳида намешавад. Бояд таъкид кард, ки дар кишвар ҳамон соҳибкорони навоар, ки тавонистанд ба муҳиту шароити ниҳодҳои расмиву ғайрирасмӣ ҷомеа муросо кунанд, боқӣ монданд. Ононе, ки дар роҳи кушодани фаъолияти нав ва пеш бурдани кор ба монеаҳои бюрокративу оппортунисти дучор шуданду дар руҳияи онҳо муросокорӣ набуд, тарки кишвар карданд. Мулоқоте, ки Президенти кишвар моҳи декабри соли 2007 бо соҳибкорони ватанӣ доир шуда буд, чандин муаммоҳои дар ин ҷода баррасӣ гардид, ки ҳалли онҳо ба густаришу устуворгардии соҳибкорони навоар мусоидат хоҳад кард.

⁷⁷ Ў мегӯяд, ки ҳарчанд таъсири шароити ҳаёти ҷамъиятӣ ба маҷмӯи руҳиву ҷисмонии инсон бузургу қавб аст, аммо беҳудуд намебошад. Он чи, ки бо сабаби шароити табиӣ органики (ирсӣ) ғайриимкон аст, бешубҳа наметавонад дар зер шароити ҷамъиятӣ ба вукӯъ ояд. Ва баръакс, он чи ки бо сабаби (талаботи) шароити табиӣ-органикӣ ба вукӯъ меояд (зарурат аст), наметавон бо шароити ҳаёти ҷамъиятӣ бартарарф кард. Ба ин маъно табиат худ ҳудуди максималӣ ва минималиро дар маданият (тамаддун), барои таъсири шароити ҷамъиятӣ ба инсон, умуман, амплитудай (маънаӣ) ҷараёни ҳаёти ҷомеаеро муайян мекунанд. Аз ин лиҳоз, ҷомеаеро, ки чун маҷмӯи (алоқаҳои) воқеӣ одамон ва инсонро чун элементи он таҳлил намуда табиати дутарафаи он, яъне табиӣ-органикӣ ва иҷтимоии инсонро бояд ба назар гирифт. Ҳамин тариқ, маҷмӯи руҳиву ҷисмонӣ, табиати ботинии инсон амплитудай вазъӣ ҷомеаеро муайян мекунанд: ҳудуди максималии вазъи таъсири маданияту шароити ҷамъиятӣ ба инсон дар доираи бузургии имконияти табиӣ инсон маҳуду аст. Ҳудуди минималиро бошад, табиати руҳиву ҷисмонии инсон чун талабот ба ҷомеа, муайян мекунанд. Бинобарон, нахуст вазифаи ҷомеа ин мушаххасгардонии таркиби руҳи-ҷисмонии инсон, ҷомеа буда, пас тақия ба он ва таркиби талаботи ниҳодҳои (институтҳои) мухталифи ҷомеа (аз он ҷумла иқтисодиву иҷтимоӣ) ташаккул меёбад. Дар ин ҷода, зарур аст, ки таркиби низоми ниҳодҳои ҷомеаеро пайваста ба руҳияи мардум тақимил дод ва фишангҳои амалигардии онро дарёфт. Ин кор таҳлили таркиби руҳиву ҷисмонии инсон ва низоми ниҳодҳои расмиву ғайрирасмӣ, тарафҳои судманду нафъовари онро талаб менамояд.

Махсусан, таъсиси минтақаҳои махсуси (озоди) иқтисоди дар қаламрави кишвар, 200 рӯзи ислохот дар баҳши соҳибкорӣ, гузариш ба принципҳои равшанӣ ягона, раванди бозгаштани соҳибкорони ватаниро аз хориҷи кишвар суръат хоҳад бахшид.

Ҳамин тариқ, миёни аҳолии фардҳое ҳастанд, ки табиатан инстинкти модарзодии сармоядориро доранд, аммо баъзан костагии умумиву хусусии қобилияти онҳо ва ё дигар вазъияту ҳаводисҳо дар амали гардонидани он ҳалалдор мешаванд. Фардҳое, ки қатъи назар сармоядор шуданд ва ё нашудаанд, дар ҳама ҳолат чуръати (максимумкунонӣ) афзун кардани даромадҳои пулиро доранд. Зеро, чи тавре, ки дар боло ишора шуд, ин рафтор ва ё ҳосият дар фаъолияти онҳо чун бар сифати ҳадафи афзалнок чой дорад. Бинобарон, назарияи неоклассикӣ дар мавриде, ки оид ба «инсонии иқтисодӣ» ҳарф мезанад, маҳз ҳамин сифатро дар назар дорад. Миёни онҳо (сармоядоршудагон) аз як тараф ва нуфузи дигари мардум аз тарафи дигар монеаҳои руҳӣ (равонӣ, психологӣ) ҳам чой дорад. Ин на ба он маънӣ, ки боқимондаи аҳолии афзун кардани даромади пулиро надорад, балки онҳо аз доираи талаботҳои маъмули ҳаётӣ – риояи манфиати оила, ҳавасмандӣ дар кори касбӣ, умуман тобеият ба шароити ҳаётӣ, (аз доираи муошират) берун намераванд. Аммо, дар навбати худ ин қисми аҳолии рӯҳан якранг набуда, онҳоро низ метавон ба чор гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд. **Якум.** Фардҳое, ки дар он ғаразу тамоили фардиашон афзалият дорад: чунин одамон чуръат доранд, ки соҳибкори хурд бошанд, миёни коргарони кироӣ онҳо саъю кӯшиш мекунанд, ки ҷои кории ҷудогона (таҷҳизоти алоҳида, автомобил, компютер ва ғ.) дошта бошанд ва ё дар қисмати идоракунии ҷое пайдо кунанд. **Дуюм.** Фардҳое, ки тамоили масъулияти иҷтимоиашон боло аст, чуръат доранд пайваста бо фаъолияти касбӣ дар ташкилотҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ шомил гарданд. Дар навбати худ, ин тоифаи одамон ҷавҳари гурӯҳи соҳибкорони фаъоли иттиҳодсоз, эҷодкорони ассотсиатсияҳо, ширкатҳову кооперативҳоро ташкил медиҳанд. Илова бар ин, коргарони ин тоифа муборизони роҳи таъмини аслҳои худидоракунии корхонаҳо ҳам мебошанд.

Сеюм. Фардҳое, ки дар руҳияи онҳо талабот ба эҷодиёт, инкишоф, навгониҳо дар баҳши инноватсионӣ – конструкторӣ, фаъолияти адабӣ, санъат чой дорад. Ин қабилҳои одамонро, ки табиатан эҷодкор ҳастанд, ба дигар тамоили касбӣ раван кардан душвор аст ва ё ғайриимкон мебошад: масалан ба даромади баланд ҳавасманд кардани рассом, олим, нависандаву шоир ва ғайраҳо, то ин, ки ба тиҷорату дигар кор машғул шаванд хеле душвор аст.⁷⁸

Чорум. Фард ва ё гурӯҳи одамон низ дар ҷомеа чой доранд, ки ягон нишона ва ё тамоили афзалнок надоранд. Зеро, руҳияи

⁷⁸ Агар чунин тоифаи одамон дар қору вазифаҳо ва ихтисосҳои шугл доранд, ки донишу малакашон аз ин сатҳи фаъолиятшон (вазифаву касбашон) хеле баланд аст, пас дар онҳо дараҷаи ҳавасмандӣ ва дилгармии паст мушоҳида шуда, сарчашмаи ҳар гуна низоҳо ва ноустувории ҷомеаи меҳнатӣ хоҳад шул.

меросгирифтаи онҳо «тахаммулпазирӣ», «мувозинатӣ» ва ё «бепарвоӣ» буда, бинобар он ба ҳар тараф лаппиш доранд. Метавон гуфт, ки нуфузи чунин одамон дар ҷомеа, хеле бисёр аст. Маҳз ба ҳамин лаппишҳои кӯтоҳмуддату сабук, таълимоти «инсонии иқтисодӣ» така дорад: имрӯз (дар давраи кӯтоҳмуддат бо назардошти манфиати ғаразноки худ) чиро бояд истехсол кард интихоб мекунад. (Масалан тӯпи ҳарбӣ ва ё равшан). Аммо вақте, ки сухан оид ба тағйиротҳои дарозмуддати қаъри байнӣ соҳавӣ меравад, мафҳуми «интихоб» маънии дигар мегирад. Зеро, ин тағйиротҳо ба асосҳои таркибии руҳияи истехсолгарон низ таъсир мерасонад. Ҳанӯз, дар маҷрои даврони коллективизатсияи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ воқеан ҳам деҳқонҳои асилро аз байн бурда буданд: ҳамзамон руҳияи табиатан тавлидшуда, ки ба соҳибкории оилавии аграрӣ самт дошт решақан шуда буд. Минбаъд, ҷуръати барқарор кардани соҳаи кишоварзи така ба шакли коллективӣ (солҳои 1929-90) ва ё фермерӣ (1992-2007) муваффақият надод: аслҳои табақаи деҳқонӣ – фермериро натавонистем эҳё кард. Ё ин, ки раванди ғайридавлатикунонӣ ва хусусигардонии корхонҳои саноатӣ низ, бинобар он ба назар нагирифтани доираи андешаву назар ва рӯҳияи соҳибони нав, метавон гуфт, ки соҳаро фалаҷ кардааст. Дар воқеъ, амалия нишон дод, ки корхонаҳои саноатӣ ба ҷои рушд кардану ба инкишофи иқтисодиёти кишвар сахмдор шудан, ба моли тичорат табдил ёфта буд.

Феълан ҳам вақте ки истехсолот ба дасти соҳибкорони тасодуфӣ ва аз фарҳанги созандагӣ фарсахҳо дуру ба хоҳири пулу мансаб доштанишон дода мешавад ва аз эшон дар соҳа таҳаввулотро ҷашмдор шудан соддалавҳист. Чунки аксари онҳо на мутахассиси соҳаанду на собиқаи кор дар саноатро доранд. идеали олии ин афрод ҳарчӣ тезтар соҳиби пулу мол гардидан аст. Имрӯз иддае аз соҳибкорони корхонаҳои саноатии кишвар низ истехсолоташонро дар ҳамин поя ба гардиш даровардаанд. Онҳое низ кам нестанд, ки таҷҳизотҳои саноатиро аз буну беҳаш тичорат кардаанд ва ё ба майдони бесамар табдил додаанд.

Дар айни ҳол хоҷагидорони ҳунарманду ҷашмикордон, ҳарчанд ангуштшумор бошанд ҳам, сари вақт пеши роҳи харобкорихоро гирифта ба чунин бесарусомониҳо роҳ надоданд ва исбот намуданд, ки агар соҳибмулку роҳбар масъулиятшинос ва ўҳдабаро бошанд, тамоми ҳастияшонро барои иҷрои вазифаҳои ба зимма гирифташон бахшида тавонанд, ҳамеша комёбанд.

Ин мисолҳо тасдиқ мекунад, ки нуфузи калони аҳолиро маҷбуран ба самти нав равон кардан (аз касби аввала ба касби дигар) метавонад ба оқибатҳои талафкунанда ҳидоят кунад: аввалан, шикасти руҳияи одамон (зеро уклади ҳаётии онҳо барбод меравад) ва сипас шикасти иқтисодиёт - одамон касбу ихтисосашонро (ки ба руҳияи онҳо мутобиқ буд) иваз менамоянд, ки он ба фаъолияти қаблӣ зиддият дорад. Бӯҳрон ва депрессияи солҳои 1930-юми ИМА ва бӯҳрони умумичаҳонии солҳои 2008-2009 низ ин хулосаҳоро тасдиқ намудааст.

Ҳамин тариқ, фарде, ки руҳияи «тавозунӣ» дорад, дар мавриди интихоби шуғли меҳнатӣ ба максимумкунонии даромади

пулии худ меандешад. Албатта, ин фаъолият то лаҳзае идома мегирад, ки тавозун миёни талаботи табиӣ ё ботинии (экзистенциалии)⁷⁹ вай ва инстинкташ вайрон мешавад. Яъне дар ин доираи маҳдуд фаъолият мебарад.

Дар назарияи иқтисодии классикӣ (мейнстрим) интихоби харидорон дар миёни молҳои (гурӯҳи молҳои) мухталиф, ки пешниҳод (яъне интихоби истеҳсолгар аз қафои талабот (спрос) меравад, дар назар аст), мегардад мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Зимнан бояд таъкид кард, ки асоси интихобро, ки фард қабул менамояд интихоби сегонаи истеҳсолгар ташкил медиҳад: интихоби касб, интихоби соҳа ва ниҳоят интихоби нақш, ки фард ҷуръат дорад ба он шомил гардад (соҳибқориҳои хурд, коргари кироӣ, менечер, аъзои кооператив ва ғ.). Азбаскӣ, ин интихоби сегона, пеш аз ҳама ба руҳияи фардҳо алоқаманд аст, бинобар он метавон гуфт, ки руҳия низ чун омил мустақил (дар қатори омилҳои табиӣ) дар муайянсозии таркиби касбӣ, соҳавӣ ва иҷтимоӣ- иқтисодӣ, умуман хоҷагидори иштирок мекунад. **Ба ибораи дигар, на таркиб одамнро месозад, балки одамн мутобиқ бо тарзи ҳаёти худ таркиб месозанд.**

Мо ба хулосае меоем, ки бо ақидаҳои К. Маркс ва А. Маршалл муҳолифат дорад. Онҳо таъкид доштанд, ки руҳияи фардҳо зери шароити истеҳсолӣ ва тақсимот ташаккул меёбад. Ҳар қадаре, ки ин шароитҳоро (на руҳияи инсон) омилҳои беруна ва муҳолифӣ ба ин руҳия ташаккул медиҳад, пас дар давраи кӯтоҳи таърихӣ чунин раванди сегона ба вуқӯъ меоянд: низоъҳо, мутобиқгардии муваққатӣ, ҳичрат ва ғ. Дар давраи дарозмуддат бошад, на шароити истеҳсоливу тақсимот ба талаботи экзистенциалиӣ, инстинктҳо ва қобилияти модарзодии фардҳо мутобиқ мегардад.

Кулли низоми ниҳодҳои иқтисодӣ – иҷтимоии муосир натиҷаи нерӯҳои мутақобила буда, мувозинати он дар барқароршавию вайроншавӣ суръат мегирад. Моликияти хусусӣ, ҳарчанд дар асоси инкишофи қобилияти истеҳсолии инсон ва тақсимои меҳнат ташаккул меёбад, аммо сабаби нерӯи ҳаракатдиҳандаи онро инстинкти азхудкунӣ ташкил медиҳад. Моликияти хусусӣ дар ҳаҷми бузург андӯхт мешавад, аз он хотир, ки дар фардҳои нерӯманду таҷовузкор ин инстинктҳо афзалият доранд ба инстинкти андӯхтгар табдил меёбад: ҳол он, ки дар бештари аҳоли дигар руҳияҳо ҷой дорад. Таъсири мутақобилаи инстинкти умумии азхудкунӣ якҷоя бо тақсимои меҳнат бозорро тавлид кардааст: таъсири мутақобилаи бозор ва инстинкти андӯхт сармоӣ тичоратӣ ва судхӯриро тавлид кардааст; бозор, сармоӣ тичоратӣ, инстинкти навоарӣ инқилоби саноатиро тавлид ва дар якҷоягӣ бо онҳо низоми бозор – капиталистиро рӯи майдон овардааст. Соҳибони истеҳсолоти бузурги мошинӣ, ки ба инстинкти капиталистӣ асос гирифтааст, сатҳи истеъмоли аҳолиро баланд карда, аммо дар навбати худ, як қатор

⁷⁹Экзистенциалии – аз калмаи лотинӣ – existential, дар маънии калмаи русии существование, яъне дар маънои тоҷикӣ воқеан мавҷударо ифода мекунад. Экзистенциализм – ҷараёни фалсафӣ, ки дар маркази предмети фалсафа инсонро ҷой додааст

талаботи ботинӣ- табиӣ (экзистенциалистӣ) ва инстинкти аҳолиро пахш (танг) намудааст. Ин падидаҳо дар набудани кафолати шуғлноқӣ, меҳнати шадиду дарозмуддат, ки ба солимии инсон хавфнок аст, истисмори меҳнати занҳо ва наврасон, боло рафтани дараҷаҳои нобаробарӣ дар тақсимои даромадҳо, сатҳи камбизоатӣ ва ғ. ба вуқӯ меояд.

Метавон гуфт, ки дар корхонаҳои саноатӣ оё маҳз моликиятҳои хусусӣ ба пахш шудани руҳияи табиӣ коргарони кироя сабаб шудааст? Ба андешаи мо, ин сабаби асоси намебошад. Зеро: **Якум**, дар низоми иқтисоди бозорӣ – сармоядорӣ ҳам имконият мавҷуд аст, ки муносибати миёни соҳибмулк (капиталист) ва коргарони кироя мӯътадил бошад ва ин муносибатҳо пайваста бо талаботу имконияти коргарон сурат гирад. Оид ба ин ақида, таҷрибаву амали мамолики Аврупои ғарбӣ, (бахусус, пас аз ҷанги дуоми ҷаҳонӣ), шаҳодат медиҳад. **Дуюм**. Таҷрибаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ шаҳодат медиҳад, ки дар корхонаҳои давлатӣ имкони ҳукмронии муносибатҳои, ки талаботи ҳаётӣ ва инстинкти коргарони кирояро пахш кунанд, вуҷуд дошт. Пас, сабаби истисмору поймолгардии ҳуқуқи инсон на ба моликияти хусусӣ ва ё давлатӣ пеш аз ҳама, алоқамандӣ дошта, балки ба руҳияи одамон, ки масъул дар идоракунии корхона мебошанд ва ҳосияти қонуни созишҳо, ки ин муносибатҳоро ба танзим мегиранд, нуҳуфта аст. Маҳз ин ду омил – руҳияи соҳибмулкони ва ҳосияти ниҳодҳои, ин муносибатҳоро ба танзим мегирад, табиати воқеии моликиятро муайян мекунад, на баръакс. Дар тӯли асри 20 ҷараёни низоиву нобаробарии инкишофи ниҳодҳо, ки вазифаи мутобиқсозии муносибатҳоро бо таркиби талаботи экзистенциалӣ ва инстинктҳои коргарони кироя дошт, идома ёфт. Ин маҷро дар чор самт идома гирифта, ниҳоят низоми ҳозори-сармоядориро ба низоми бозорӣ – сармоядорӣ – иҷтимоӣ табдил дод. **Якум**. Ниҳодҳои иқтисодӣ дар доираи корхонаҳо (низоми қоидаву меъёр, ки бо максимумкунонии Ҷоида тамоил дошту талабот ва инстинктҳои руҳияи ғункуниро ангезиш меод) тадричан бо ниҳодҳои иҷтимоӣ, ки дар дохили корхона амал карда, талаботҳои экзистенциалии коргарони кирояро (бехатарии иҷтимоӣ, ҳифзи солими, адолат ва ғ.) ифода мекунад, илова шудааст. Ба ин ниҳодҳо, ҳам қонунҳои давлатӣ, ҳам шароитҳои созиш ба иттифоқи касаба (ҷиҳати кирояву озодкунии коргарон, бехатарии техникӣ, музду давомнокии меҳнат, иштироки коргарони кироя дар идоракунӣ ва ғ.) дохил мешаванд. Ниҳодҳои иҷтимоии корхонаҳо аслҳои Ҷоиданокиро чун ниҳоди афзалиятнок пахш ва ё танг намекунад, аммо доираи амали онро дар дохили корхона маҳдуд мекунад.

Дуюм. Давлат ва иттифоқи касаба дар ягонагӣ «шабакаи амнияти иҷтимоӣ»-ро эҷод кардаанд, ки он аз ниҳодҳои ҳифзи аҳолӣ дар мавриди бекорӣ, корношоямӣ ва ҳимояи тоифаҳои заифи аҳолӣ, иборат мебошанд.

Сеюм. Низоми танзими макроиқтисодии давлатӣ, ки самти иҷтимоиро дар таъмини шуғлноқӣ, хавасмандии рушд, бахусус прогрессияи техникӣ, бозтақсими даромадҳо бо мақсади дастгирии

соҳаҳои қафмонда, қонё гардонидани эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ ва ғ. дорад, ташаккул ёфтааст.

Чорум. Доираи иҷтимоии (хоҷагӣ) иқтисодӣ, ки маориф, илмҳои бунёдӣ, тандурустӣ, фарҳангро дар бар мегирад, фароҳ гашта инкишоф ёфтааст. Ниҳодҳои ин доира, асосан ҳадафи иҷроӣ вазиҳои зайлро дорост:

- сармояи инсониро ташаккул медиҳад, ки бидуни бунёди он истехсолоти муосир ғайриимкон аст;

- талаботҳои табиӣ (модарзодии) инсонро дар таъмини адолату инкишоф, дастрасии баробар ба маориф, ёрии тиббӣ ва фарҳанг, амали мегардонад;

- талабот ва инстинктҳоро дар одамон, ки бо сатҳи тамаддуни муосир мутобиқ аст, тарбия менамояд.

Ташкилотҳои доираи иҷтимоӣ (донишгоҳҳо, беморхонаҳо, театр ва ғ.) вазиҳои худро дар ҳама маврид қомилан иҷро карда метавонанд, ки агар дар дохили онҳо стандартҳои иҷтимоӣ бар иқтисодӣ афзалият пайдо кунад, яъне фаъолияти онҳо тобеи ҳадафи ғоида нагашта, балки бо ҳадафҳои хизматрасонии сифативу дастраси ҳамагон буда тамоил дошта бошад.

Ҳамин тариқ, дар инкишофи таърихӣ таркиби ниҳодии иқтисодӣ чомеа ҳазму омезиши руҳияи инсон дар фазову вақт дар ду шоха (ипостасях) рӯи қор омадааст ва баръало ба ҷашм мерасад. Пеш аз ҳама, ҳамаҷун талаботи экзистенциалӣ, инстинкт ва қобилияти фардӣ, маъмулӣ (типикӣ) ва сипас, ҳамаҷун руҳияи маҷмӯӣ фардҳо пайваста бо муҳолифату зиддиятҳо, идома ёфта истодааст.

Дар маҷмӯӣ ниҳодҳои низомӣ бозорӣ – сармоядорӣ баҳусус, меъёру қоидаҳои (фаъолияти) иқтисодӣ нақши марказӣ доранд ва дар раванди фаъолияти қорхонаҳои истехсоли омили асосӣ ҳам мебошанд. Ҷи тавре, ки дар боло ишора шуд, онҳо пеш аз ҳама инстинктҳои андӯхтиро инъикос мекунанд: яъне инстинкти соҳибмулкӣ қорхонаҳоро. Ин соҳибмулк – андӯхтгар, метавонад дар якҷанд намуд (ипостаяс) баромад кунад: дарранда, навоар, кӯхнапараст ва ё иртиҷоъпараст (рутинер), оппортунист. Барои таҳлилу таъмини рушди иқтисоди миллӣ, дарки он руҳияҳое, ки дар давраи муайян сатҳи афзалиявиро дороанду таъсирбахш мебошанд, аҳамияти амалӣ доранд. Ҷарҷанд, нусха ва ё типии руҳияҳои сармоядорӣ (капиталистӣ) – ҳодисоти устувор бошад ҳам, аммо таркиби он қобилият дорад ва ё метавонад пайваста бо муҳити ниҳодии ихоташуда ва ниҳоят дар робита бо руҳияи фардиву иттиҳодӣ, «акторон»-н, ки муносибатҳои тарафайн доранд, тағйир ёбад. Ин ҷо ба як савол маҳдуд мешавем: дар қадом шароит дар идораи қорхона фақат сармоядори навоар метавонад масъул бошаду дигар намудҳои сармоядорон танг (пахш) мешавад? Ин масъала, барои кишварамон аҳамияти муҳим дорад. Барои он, ки ба он савол ҷавоб диҳем, бояд ба назар гирифт, ки намудҳои (типҳои) гуногуни сармоядорон манбаҳову тарзу услубҳои гуногуни андӯхти сармояро истифода мебаранд. Сармоядорон - даррандагон сармояи худро, пеш аз

хама аз ҳисоби бозтақсими моликияти бегона (ҳам хусусӣ ва ҳам давлатӣ) ва даромадҳо (хусусӣ, бучавӣ) аз худ мегардонанд. Дар ин кор онҳо ба азхудкунии мустақим даст мезананд, чаллобихоро бо қоғазҳои киматнок, бо тариқи монополӣ баланд кардани нарх, манупулятсия дар супоришҳои давлатӣ ва андозсупорӣ, ғорати захираҳои табиӣ, қочоқгарӣ ва ғ. истифода мекунанд. Иҷрои ин фаъолиятҳо, дар мавриде ба вукӯъ меояд, ки агар дар ин кор дасти мустақиму ғайримустақими хизматчиёну сохторҳои давлатӣ иштирок дорад, яъне, «равзана» - и мақсаднокро дар санадҳои қонунӣ мекушоянд, ба қонунпоймолкуниҳо чашм мепӯшанд, умуман лоббизму коррупсия реша мегирад.

Муаммои рушду танназул, қафомонӣ ва камбизоатӣ (ки муаммоҳои кӯҳани «бойгарии халқҳо») дар ниҳояти кор ба сатҳу сифати руҳияи (психикаи) пояи (элитай) идоракунандаи⁸⁰ ҷомеа – таҳиягарони қонунҳо, хизматчиёни давлатӣ, судҳо, пешвоёни иттифоқи касаба ва хизбҳо таъя мекунад. Агар ин руҳия бо руҳия сармоядор – даррандаву, сармоядор – оппортунист якҷинс бошад, пас кишвар боз ба таназзул меравад. Агар элитай ҷомеа ба онҳо муқобилият нишон дода тавонад, пас ба кишвар шароити воқеӣ барои рушд рӯи майдон меояд.

3.3. Мантӣк ва моҳияти назарияи доираи назар ва ё хиёбони андеша⁸¹

Ҳашт сол сипарӣ мешавад, ки расман психология (равоншиносӣ) ба майдони назарияи иқтисодӣ ворид шудааст. Яъне, сазовор гардидани олими амрикоӣ Даниел Канеман – яке аз муаллифони **назарияи перспектив**, ба мукофоти Бонки Шветсия ба хотираи А. Нобел (соли 2002 барои саҳмгузорӣ дар инкишофи илмҳои иқтисодӣ), чунбиши навро дар илмҳои ҷомеашиносӣ, бахусус илмҳои иқтисодӣ, рӯи кор овард. Ҳарчанд, назарияи перспектива ва ё проспект⁸² пеш аз ҳама ба соҳаи психологияи иқтисодӣ марбут аст, аммо даҳсолаи охир вай дар иттиҳод ва ё ҷамоати илмҳои иқтисодву иқтисодчиён ҷойгоҳи худро устувор кардааст.⁸³ Дар фазои илмӣ Русия низ, ба ғайр аз тарҷумаи асарҳои пажӯҳишгарони хориҷӣ боз як қатор мақолаҳои асарҳои олимони рус доир ба психологияи иқтисодӣ ба ҷоп расидааст. Бахусус, ҷамъбасти натиҷаҳои пажӯҳиши олимони ин соҳа дар китоби 2 ҷилда, ки тахти

⁸⁰ Як мисоли маъмулу оддӣ: Дар қабулгоҳи кулли идораҳои мухталифи ҷомеа, зертобеон, умуман корафтодагон пеш аз он, ки ба қабули роҳбар ворид гарданд, аксар вақт аз ёварон ва ё маъсулини қабулгоҳ оид ба таъбу рӯҳияи (он лаҳзавии) роҳбар пурсон мешаванд.

⁸¹ Бо забони русӣ - теория проспекта ва ё перспектив

⁸² Проспект- аз калимаи латинии prospectus - ба маънии тоҷикии – нигоҳ. доираи назар, перспектива низ аз калимаи латинии perspective - ба маънои тоҷикӣ бо андешаву назар ворид шудан.,

⁸³ Марбут ба ин масъала садҳо маводҳои илмӣ дар маҷлаҳои бонуфузи байналмилалӣ – The American Economic Review, American Psychologist, Journal of Economic Psychology ва ғ. нашр шудааст

унвони «Проблемы экономической психологии»⁸⁴ нашр шудааст, дар инкишофи соҳаи психологияи иқтисодӣ пайраҳаи нав кушодааст.

Дар ҳақиқат, мушоҳидаҳои воқеии рафтори одамон дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ нишон медиҳад, ки онҳо бештар аз шарҳу тавсифе, ки назарияи рафторӣ ва интиҳоби ратсионалӣ ба иҷро мерасонад, фарқ мекунад. Ба ибораи дигар, сифати аксари амал ва рафтори руҳии одамонро назарияи рафтори иқтисодӣ комилан шарҳ дода наметавонад. Маҳз ҳамин аст, ки олимони хориҷӣ пажӯҳишҳои Канеман, Тверски, Талер⁸⁵ ва дигаронро ба соҳаи омӯзишу таҳқиқи **фарқият ва ё лаппишҳои (отклонение)** натиҷаҳои воқеии мушоҳидаҳои рафтори инсониро аз шарҳу пешгӯиҳои (предсказание) назарияи рафторӣ, марбут медонанд.⁸⁶ Чунин соҳаро, Г. Саймон бо фазо ва ё паҳноии чуғрофӣ ташбеҳ медиҳад: «Шояд, баъзе куллаи зеҳнии (интеллектулӣ), ки дар майдони назар чой дошту якбора ба вукӯъ омад, бинобар он, ки вай дар роҳи пажӯҳишгар (нохост пайдо шуд) қарор дошт ва ба мисли куллаи кӯҳ, ки ногаҳ сайёҳ вохӯрду манзараи зебову мафтункунандаи он вайро рабуд, шабоҳат дорад.»⁸⁷ Яке аз асарҳои Канеман, ки унвони «Харитаи ратсионални маҳдуд: саҳми психология дар назарияи рафтори иқтисодӣ» - ро дорад, ба ташбеҳи боло мувоффиқ аст.

Дар воқеъ, назарияи рафтор ба таълимоти бихевиоризм (аз калимаи англисии бихевиор ба маънои тоҷикии рафтор) таъяс дошт. Ин таълимот чунин формуларо баррасӣ намудааст: «сабаб – аксуламал» (стимул – реакция). Аммо, бисёр психологҳои баъдина (Э. Толмен – олими амрикоӣ, 1886-1959) ба ин формула шубҳа пайдо карданд ва таъкид намудаанд, ки ин формула на аз ду узв, балки аз се узв иборат аст: сабаб ё омил (таъғирёбандаи мустақил) – таъғирёбандаи мобайнӣ - таъғирёбандаи вобаста (аксуламал). Узви мобайнӣ – таъғирёбандаи (переменная) мобайнӣ – ин вазъест, ки лаҳзаҳои рӯҳи (интизорӣ, эҷод, дониш) мустақиман мушоҳида намешавад. Пас, ба рафтори фард дар ҳамон лаҳза на сабаб ва ё омил (стимул) таъсир мерасонаду ангезиш мебахшад, балки ин равандро танзимгари ботинӣ (когнитивӣ) идора мекунад. Ҳамин тариқ, манзараи когнитивӣ алоқамандӣ ва ё вобастагии рафтори субъектро аз нерӯи ботинӣ, захираҳои иттилоотӣ-донишӣ ва таркиб (накша «сценария»), ки маҳз бо туфайли он инсон фазои ҳаётии худро дарк менамояд ва дар он амалу фаъолият мебарад, шарҳ медиҳад. Ин гузориш дар зербинои назарияи доираи назар (перспект) қарор гирифтааст.

Умуман, сифати харитаи (паҳноии) ратсионалии маҳдуд бо хусусиятҳои руҳии (психологии) қабули қарорҳову амали инсон

⁸⁴ Проблемы экономической психологии. В.2 т./ Отв.ред. А Журавлев, А.Купрейченко. М.: Изд-во института психологии РАН. Т.1, 2004; т.2, 2005

⁸⁵ Ниг. Канеман Д., Словик А., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: правила и предупреждения. М.: Изд-во Института прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005

⁸⁶ Ҳоло он, ки назарҳои рафторӣ дар иқтисодиёт ва назарияҳои рафтории психологӣ соҳаҳои мухталифи илм пазируфта мешавад.

⁸⁷ Саймон Г. Рациональное принятие решений в бизнес-организациях (Нобелевская лекция, 1978)// Психологический журнал, 2001, №6 с.25-26

алоқамандӣ дорад (ки он хавфи талаф ва имконияти афсӯс хурданро чихати қабули қарорҳои нодуруст низ, дар бар мегирад. Барои тақвияти таҳлили назариявии худ, пеш аз ҳама, сифати ҷомеаи ратсионалиро ба хотир меорем. Дар ин ҷомеа ҳар як фард фаъолиятӣ амали худро дар мизони аҳли худ бар кашадааст онро дарк менамояд, Он чи, ки дар паҳноии хираду таффақури ӯ чой дорад дар фаъолиятӣ рафтори фард инъикос меёбад дар амал мушоҳида мешавад. Пайваста бо ғанӣ гаштани паҳноии когнитивии фард рафтору амалҳои он аз эҳсосоту хурофот, таассуб, худсариву таккаббурии беруна, хулқу одатҳои фардӣ, заифӣ ва аз доираи таффақури танги маҳалу қавмҳо раҳой меёбад. Аммо, бояд таъкид кард, ки сатҳу меъёр ва андозаҳои паҳноии ратсионалӣ пайваста бо вусъату густариши ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ, фарҳангиву техникаи ҷомеа тағйир меёбад ва сатҳҳои баландро касб мекунад. Дар воқеъ, ғояҳои ратсионалӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихи фарҳанги инсонӣ хеле рангину мухталиф арзёбӣ шудааст ва моҳияти тавсияи ратсионалӣ ҳам тағйир ёфтааст. Бахусус, инқилоби илмӣ глобалӣ ба таъғирёбии типҳои меъёрҳои ратсионалӣ таъсир назаррас расонидааст. Пайваста бо раванди кашфиёту пажӯҳишҳои нав, доираи элементҳои ратсионалии қабли танг мегардад. Аммо, муносибати динамики инсон ба воқеият, ки дар он амалиёти фаъолноки инсон муҳимиятро пайдо мекунад, нерӯ мегирад. Ва ин масъаларо дар замони муосир назарияи классикӣ комилан шарҳ дода наметавонад.

Субъект дар майдону вазъияти муаммоҳои кушод қарор гирифта дар робита бо ҷаҳону муҳити беруна такмилу инкишоф меёбад. Мутобиқи назарияи **постнеклассикӣ** мафҳуми ратсионалӣ на танҳо стандарти мантиқӣ-методологӣ, балки таҳлили амалҳои мақсадноки инсонро низ дар бар мегирад. Инсон дар манзараи ҷаҳон на ҳамчун иштирокдори фаъол, балки чун омили низомофар ворид мешавад. Дар партави ин парадигма субъект ҳамзамон мушоҳидакор ва ҳам фаъолгар мебошад. Ақли инсонӣ бо ҳадафу тамоили арзишнокаш бо худ сифату тавсияҳоеро низ доро аст, ки бо мазмуни предметии объект омезиш меёбад. Дар тавсияи ратсионалии нав доираи объектӣ аз ҳисоби ворид шудани «зеҳни сунъӣ», «воқеияти виртуалӣ» в ғ. васеъ мегардад, ки онҳо ҳосилаи инқилоби илму техника мебошанд.⁸⁸ Васеъгардии доираи ратсионалии кушода имконият медиҳад, ки бо ибораи В.И.Швырев⁸⁹, тавачҷӯху муносибати эҳтиромона ба манзараҳои мухталифи ҷаҳон, ки дар анъанаҳои фарҳангиву ҷаҳонбинии қавму миллатҳои гуногун, гуфтугӯи тамаддунҳои пажӯҳишҳои мухталиф ба вучуд омадааст, зоҳир мегардад. Аммо, бояд зикр намуд, ки дар замони муосир мавҷудияти

⁸⁸ Бояд таъкид кард, ки тавсияи ратсионалии пӯшида ва кушодаро қайд мекунам. Пушида дар тартиботи тамоилҳои ҳадафноки додашуда қарор дошта ҳосияти универсалӣ надорад. Он чи, ки дар майдони пӯшида ратсионалӣ аст, дар доираи тавсияи ратсионалии кушода ҳосияти худро гум мекунад. Масалан, ҳадди муаммоҳои истехсолӣ аз нигоҳи экологӣ на ҳама вақт ратсионали аст. Фаъолияте, ки аз назари илм ғайриратсионали аст, метавонад аз ченаки муносибатҳои байниинсонӣ ва ё тамоили ҷойталаби ратсионалӣ бошад.

⁸⁹ Лешкевич Т. Г. Философия науки: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА – М, 2008 С. 164.

«қаққони ратсионалӣ» низ ба чашм мерасад. Вақте, ки стратегияи фаъолияти фардӣ ратсионалӣ буда, бо раванди ирратсионалии иттиҳодӣ (коллективӣ)-ичтимоӣ бархӯрд дорад, пас барои шахс ва он фард харобаовар ҳам мегардад.

Назарияи хиёбони андеша (*проспект*) тамсилаи нави агенти иқтисодиро, ки тарҳ ва ё «композицияи дигар»⁹⁰ дораду онро дар забони назарияи иқтисодии классикӣ ифода кардан мураккаб аст, пешниҳод мекунад. Ва ин тамсила (модел) аз тамсилаҳое, ки назарияи рафтори иқтисодӣ баррасӣ кардааст, комилан фарқ мекунад. Яъне, ин ҷо, ба тамсилаи ратсионалӣ маҳдудияти конгнитивӣ, (то ин, ки аномалияҳои⁹¹ махсусро ба назар гирад) илова мешавад. Воқеан ҳам, чи тавре, ки дар боло ишора кардем, рафтори фардҳои чома аз доираи конгнитивӣ, яъне нерӯи ботинӣ, захираҳои иттилоотӣ-донишӣ ва таркиби он (накша «сценария»), ки маҳз бо туфайли он инсон фазои ҳаётии худро дарк менамояд ва дар он амалу фаъолият мегардад, алокамандӣ ва ё вобастаги дорад.

Муаллифи таълимоти дониши фардӣ М. Поланӣ нишон додаст, ки донишни дар матни мақолаҳои илмӣ ва китобҳо инъикосёфта, фақат як қисм, ки дар оинаи таффақур нухуфтааст барраси мекунад. Қисми дигари он чун дониши музофотӣ қарор гирифта бо ҷараёни омӯзиши минбаъда алоқамандӣ дорад. Метавон гуфт, ки оинаи («фокуси») муҳими таффақур чун ратсионалӣ баррасӣ шуда, идомаи минбаъдаи пажӯҳишро дар партави донишҳои музофотӣ, инкор намекунад.⁹²

Ин гузориши назарияи хиёбони андеша бар хилофи ақидаҳои якҷанд мактабҳои психологӣ ба мисли функционализм, бихевиоризм ва назарияи рафтор, ки таҳлили худро тақия на ба нерӯи ботинӣ (хатто ин нерӯро инкор ҳам мекарданд), балки пайваста бо омӯзиши омилу аксуамали инсон, амалу рафтори он барои қонунҳои гардонидани талаботҳо (дар шароити омилҳои беруна - муҳити ихтоташуда мутобиқгашта ва ӯқёнуси алоқаҳои иҷтимоӣ), идома мебуданд, барраси шудааст.

Аз ин лиҳоз, раванди аз худ кардани иттилоот ва қабули минбаъдаи қарорҳо фақат функцияҳои одии идрок набуда, балки аз тамсилаи конгнитивии субъект, ки вай қарорҳои мушахас қабул мекунад, вобаста аст. Бинобарон ин ҷо, таҷрибаи субъективӣ ва хотираҳои агентҳои иқтисодӣ аҳамияти бузург дорад. Аммо, мӯҷизаи идрок ва ё эҳсос, ки барои интиқолу қабул ва шарҳи иттилоо нақши барҷаста дорад, аз мади назар дур намебошад. Дар асарҳои Канеман ва дигар пажӯҳишгарон барои шарҳи «фазои қарор ва мулоҳиза (суждения)»

⁹⁰ **Композиция** аз калимаи латинӣ – compositio, ба маънои созишу ҳамҷӯрӣ

⁹¹ **Когнитивӣ** аз калимаи латинӣ «когнитиво» - дониш, познание –ро ифода мекунад. **Аномалия** аз калимаи юнонии anomalie, ба маънои тоҷикии фарқ ва ё тамоили дигар доштан, лаппиш аз изи маъмул, берун рафтани аст. **Дихотомия бошад** аз латинӣ- dichotomia - тақсими пайдарпаи чизи пурра ба ду қисм, пора пора шудан)

⁹² Лешкевич Т. Г. Философия науки: Учеб.пособие. – М.: ИНФРА – М, 2008 С. 166.

мафхумои «пахноии идрок», «худунокии фазои қарору мулоҳиза»-ро истифода бурдаанд.⁹³

Субъект ва ё фард қобилияти руҳии фаровонро, ки тимсолу сифати (прототипу атрибути) объектро эҳсос мекунад, дорост. Маҳз, ин қобилиятҳо, андозаи «пахноии идрокро» муаяйн мекунад. Аммо, ин ҷо бояд таъкид кард, ки дар пахноии «қарору мулоҳиза» тарафи когнитивии онро пайваста бо омузиши решаи онтологии онҳо, мавриди таҳлил қарор додан ба мақсад мувоффиқ аст. Зеро, ки маҳз тарафи онтологии он барои муаяйн кардани самтҳои таҳлили иқтисодӣ, хеле муҳим аст. Охир, назарияи классикӣ, дар доираи худ ба ғайр аз барқарор кардани аксиомаҳои интихоби ратсионалӣ (ки Канеман ва ҳамакдаҳои ӯ оид ба иҷро нашудани онро дар бештари ҳаводиси воқеии тасдиқ кардаанд), азнав дида баромадани шароити ҳаводиси созиши бозорӣ типҳои алоҳидаи неъматҳоро, ки дар муомилоти бозори иштирок менамояд, низ маҳдуд мекунад. Ҳамин тариқ, назарияи хиёбони андеша ва ё доираи назар маҳдудияти шароитҳои таҳлили иқтисодиро, ки якуним аср қабл У.Джевонс муаяйн карда буд, бартараф менамояд. Маҳдудият, зиддияти вазъу ҳолати назарияи классикиро метавон пайваста бо кушодану вусъат додани «пахноӣ ва ё фазои қарору мулоҳиза»-и инсонӣ низ баръало мушоҳида кард. Бинобар он, ба тезиси Канеман - **дарку идрок – ин континуум на балки дихотомия**, фарзияро илова мекунем, ки ба даст овардану истеъмоли ягон неъмат вақти муаяйнеро (ё ин ки ранҷи энерҷиву, чуръатро) тақозо мекунад.⁹⁴

Зинаҳо ва ё иерархияи талаботҳо, ки А. Маслоу баррасӣ кардааст, чун оғозу сарнуктаи пахноии «қарору мулоҳиза»-ҳо қабули қардан ба мақсад мувофиқ аст. Ин талаботҳо бо олами неъматҳо тақозо намуда «пирамида»-и неъматҳо, ки талаботҳои сатҳ ва ё дараҷаи мувофиқро қонеъ мегардонад, мушоҳида мекунем. Пахноии объекти номбурдаро дар фазову андозаи когнитивӣ дар низоми координат ҷой додан мумкин аст. Дар хати координат зинаҳои талаботи ва неъматҳо ҷой дода дар хати абсисса хароҷоти муаяйни нерӯи ақлӣ (зеҳнӣ), вақт, изтироботи ботинӣ ва ғ. ки барои қабули қарор оид ба истеъмоли неъмат талаб мешавад, инъикос намудан мумкин аст. Бузургии харҷи иттилову нерӯҳоро барои ба даст овардани неъматҳо ва қонеъ гардонидани

⁹³Канеман асосан андоза (микёс) ва чунин ченаки зайлро (векторро) истифода бурдааст: «Аз як нуғи вектор, ки самтро дар ин фазо муаяйн мекунад, мо амалҳои, ки ҳосияти дарк ва интуитивии Низоми 1-ро дорост, мушоҳида мекунем: онҳо худ ба худ, беиштиёрони (автоматикӣ) ва бе ягон чуръату заҳмат аммо, хеле босуръат ба вуқӯ меоянд. Дар нуғи дигари вектор амалҳои зеҳнғунҷоишаш баланд, тадричан ва ё пайдарпай самт гирифта қарор дорад, ки одамон вобаста бо нерӯи худ ба иҷро мерасонад. Дарку идрок – ин **континуум** на балки **дихотомия** аст. ва баъзе амалҳои зеҳнғунҷоишаш баланд чуръату заҳматҳои калонро тақозо дорад, нисбат ба дигар амалҳо» (**Континуум** - аз калимаи латинӣ – continuum – мунтазам, комилан, бо пуррагирифта ифода мекунад)

⁹⁴ Агар самти континуумӣ дар вектори чуръату заҳмати зеҳнӣ (ченаки когнитивӣ) ишора шудааст, пас бар сифати координати дуввум вектори вақти низомиро интихоб мекунем//Канеман Д. Карти ограниченной рациональности: психология для поведенческой экономике// Психологический журнал. 2006, № 2. С. 5-29

талаботҳои зинаҳои поёни (А), мобайни (В) ва олии (С) бо ҳол (балл) ифода намудем. Чи тавре, ки аз нақша аён аст, барои қонеъ гардонидани зинаи талаботи поёни (А) ҳаҷми то се ҳол масраф талаб мешавад. (**Ниг. Чадвали 1.**) Яъне, ин ҷо харчи ночизи неруи зеҳни (бо сабаби тангии паҳноии когнитивии фардҳо) талаб мешавад ва бинобарон иттилои нопурраву нотакмил, изтиробии ботинӣ, нотавонӣ эҳсос мешавад. Дар масоҳати Е-и низоми координат ҳадафи зинда мондани фард ва ё мубориза барои он инъикос шудааст. Ҳамин тарик, ноил шудан ба

Чадвали 1. Масрафи неруҳо, ҳол.

Сатҳои талаботу неъматҳо		Бузургии харҷи иттилоотиву нерӯ барои ба даст овардани неъмат, ҳол	Шароитҳои, ки дар он ҷабули ҷарорӣ аз тарафи фард ба амал меояд	Ниводӣ, ки ба раванди ҷабули ҷарорӣ таъсир мерасонад	Шакли рафтор (идеалӣ)
Зинаҳои талабот	Иерархияи онҳо аз рӯи А. Маслоу				
А. Зинаи поёни	1. талаботҳои физиологӣ (хӯрока, нӯшока ва ғ.) 2. мубориза барои амният (ҳифз аз беморӣ, тарсу ваҳм, ҳарос ва ғ.)	То 3	Иттилои нопурраву нотакмил, изтиробии ботинӣ, харчи ночизи нерӯи зеҳни	Ҳокими савқ ва ё инстинкт	Аффектӣ (ҷунунӣ)
В. Зинаи миёна	3. Иштирок дар алоқаҳои иҷтимоӣ (муҳаббат, нафосат, шомил будан ба ягон кишвари ҷомеа)	4-6	Вазъу шароити мобайни	Одатҳои доминантҳои, меъёр ва қоидаҳои рафтор	Анъанавӣ ва нимратсионалӣ
С.	4. Худшиносӣ (ноил	7-10	Иттилои пурраву комил, оромии ботинӣ ва		Ратсионалии комил ва

<i>Зинаи оли</i>	<i>шудан ба ҳадаф, эътибору эътироф ва г.) 5. Рӯи кор омадани кобилияту нерӯ, дарку эҳсос ва маънавийт и оли</i>		<i>мувозинати руҳу ҷисм. Харҷи барҷастаи нерӯи зеҳнӣ. Ҳокими хирад Мантқи баланд, ҳокими хирад, меъёру қонунҳои ҷомеа ва арзишҳои волои иҷтимоӣ</i>	<i>мақсаднок</i>
----------------------	--	--	--	------------------

зинаҳои минбаъда - миёнаву оли, мувофиқан афзудани бузургии харҷи иттилову нерӯҳоро барои ба даст овардани неъматҳову (то 10 ҳол максималӣ)) конеъ шудани талаботҳоро тақозо мекунад, дар нақша инъикос шудааст. Пайваста бо сатҳи ноил шудан ба зинаҳои муайяни талаботу неъматҳои ба он мувофиқ, сатҳу сифати ҷомеа низ вусъат меёбад: аффеқтӣ, анъанавӣ, қариб ратсионалӣ, ратсионалии комил ва мақсаднок.

Ҳамин тариқ, ченаки онтологии паҳноии «қарору мулоҳиза» бо хараҷоти иттилоӣ-энерҷӣ (энерҷии вақти низомӣ) андозабандӣ мешавад. Ин ҷо ғояи назарияи иқтисодии рафторӣ ба таълимоти Л.Выготский, ки «психологияи динамикии муосир чуръати омӯзиши асосҳои энергетикӣ шаклҳои мухталифи рафторро дорад»⁹⁵-ро таъкид мекунад, омезиш ёфтааст. Дар мавриди қабули қарорҳову амал таъсири чунин омилҳо (пайваста бо самти афзудани заҳматҳои зеҳнӣ) мушоҳида мешавад: савқ (инстинкт), доминантҳо, одатҳо, меъёру қоидаҳои рафтор, мантики интиҳоби ратсионалӣ. (ниг.ба чадвали 1.) Дар чадвали 1. алоқамандии миёни сатҳи талаботу неъматҳо (зинаҳо ва иерархияи онҳо), бузургии харҷи иттилову нерӯ, шароитҳои, ки дар он қабули қарорҳову амал ба вуқӯъ меояд, ниҳодҳои таъсиррасон ба ин раванд ва шаклҳои рафтори одамон, хеле возеҳу равшан ифода ёфтаанд. Ин чадвал муҳолифат ва ё зиддияти назарияи иқтисодии классиқиро, (ки аз постулати Дживонс – инсонии иқтисодӣ фақат ба неъматҳое, ки ифодаи пулӣ дорад, таъя мекунад), низ нишон медиҳад. Охир, дар ин маврид, инсон, ки чуръати чен қардани муносибати «хароҷот-манфиат»-ашро дорад, бояд заҳмати беандозаи зеҳнро харҷ намояд, то ин, ки иттилоӣ пурраву комил ба даст орад. Табиист, ки ноил шудан ба неъматҳои сатҳи оли заҳмату харҷи қалонро тақозо дорад. Иттилову дониш агар дар манзараи когнитивӣ нокифоя ва ё маҳдуд бошад, пас доираи амали ратсионалӣ низ маҳдуд мешавад. Аз тарафи дигар, дар бисёр мавридҳо, ақидаҳо ва ё қарорҳои инсонии ратсионалӣ ва ё комил (дар тамсилаи назариявӣ, ки дар сатҳи болои зинаи когнитивӣ қарор дорад) бо паҳноии тамсилаи мусбии (позитивии) мушоҳидаҳои рафтори воқеии одамон ва ё ҷомеа рост намеояд. Таҷрибаи Канеман, Словика, Тверски ва дигар психологҳо

⁹⁵Выготский Л. Психология развития человека. М.: Смысл;Эксмо, 2004. С. 364

бори дигар тасдиқ карданд, ки «тавсифи ҷаҳон забонро тақозо дорад». Ва дар ин маврид, назарияи иқтисодӣ набояд таъкид кунад, ки сакву таркиби ҷаҳон маҳз иқтисодиёт бошад («что мир устроен» экономически) ва ё олам бо иқтисодиёт сохта шуда бошад.

Самтҳои мухталифи назарияи иқтисодии муосир ҷуръат доранд чунин зиддиятҳои бартараф кунанд ва ё аз он маҳдудиятҳо берун раванд, раҳӣ ёбанд. Масалан, сотсиологияи иқтисодӣ анъанаҳои сотсиологияи веберио идома дода, рафторро ба типҳои идеалӣ ҷудо мекунад. Назарияи ниҳодии созиш таъкид дорад, ки амалу рафтори мақсаднок дар доираи созиши муайян (бозори, индустриалӣ, фаъолияти эҷодӣ ва ғ.) суръат мегирад. Агар мансубияти объект ба ин ё он созиш муайян ва ё тасдиқ шуда набошад, пас инсон ба даҳлатпазирии дигари мантиқӣ таъя мекунад: «интиҳоби тавҷӯҳ, (симпатия)» ба вукӯъ меояд.

Паӯҳишгароне, ки дар соҳаи иқтисодиёти рафторӣ сару кор доранд, тамсилаи регрессивро таҳия намуда, ҷуръат мекунад, ки дар хусусиятҳои регрессивии омилҳои мухталифи психологиро дохил намоянд. Масалан, дар назарияи иқтисодии ниҳодшиносӣ чунин тамсилаҳо барои он таҳия мегарданд, ки ба саволҳои зерин ҷавоб пайдо кунанд: 1. Дар кадом марҳилаи вақт ва ё ва шароитҳо эътимоди фардҳои алоҳида ба арзишҳои ҷамъиятӣ табдил меёбад? 2. Дар кадом марҳилаҳои ҷараёни қабули қарорҳо амали ҷамъурии субъектҳо мутобиқи талаботи созишҳо (меёрҳо) ба иҷро мерасад? 3. Дар кадом шароитҳо имконияти (бо бузургии эътимолияти калон) пайдоишу реша гирифтани фишангҳои ғайрирасмӣ ин созишҳо вучуд дорад? 4. Агар дар ҷомеа чунин фишангҳо арзи ҳастӣ накунад, оё метавон пайдоишу инкишофи онро бо олотҳои расмӣ (легалӣ) ҳавасманд кард?

Ин саволҳои гузошташуда бо мазмуну мӯҳтавои назарияи хиёбони андеша муҳолифат надорад. Назарияи хиёбони андеша ҳам чунин фарзия ва ё саволҳои низ баррасӣ мекунад: «Агенти ангишифта (импульсивӣ) чӣ тавр рафтор дорад?» «Қадам тарзи амал бо чунин шароит бештар рост меояд?» Ҷавоби ин саволҳо, аксаран ба мулоҳизаҳо, ки аз ҷамъбасти мушоҳидаҳои тарзи амал ва рафтори нуфузи васеи одамон бармеояд, таъя мекунад. Воқеан ҳам, дар вазъи ношинос фард бештар ба гурӯҳи одамон, ки ба як самти муайян равон ҳастанд, шомил мегардад, нисбат ба он, ки ба тарафи аксӣ тамоил гирад. Агар «рафтори агентҳо на танҳо ба он, ки тавонистем ҳисоб кунем, балки дар ҳама лаҳза ба ҷашм расиду муайян шуд, пас ин комилан бо яке аз фарзияҳои назарияи созиш рост меояд: ҳар як созиш маҷмӯи объектҳои худро дорад; ҳар як объект фақат ба як созиш тааллуқ дорад».⁹⁶ Аммо, чунин нуқтаи назар Канеманро қонеъ намегардонад.

Ба ақидаи ӯ агент дар тамсилаи иқтисодиёти рафторӣ «бо низомии когнитивии ягона мусаллаҳ аст» ва он бояд минимум ду (ҷуфт) бошад. Пас, ин ҷо муаммои шарҳу дарки мафҳуми «интукивӣ»-и раванди когнитивӣ пайдо мешавад, (ки он бо муаммои интиқол дахл дорад, аммо

⁹⁶ Товено Л. Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире// Вопросы экономики 1997. № 10, с. 69 – 84.

дар сатҳи хеле паст). Вай ба мафҳуми «бузургии миёна» дар миёнаи арифметикӣ, геометрӣ ва дигар бузургиҳои оморӣ инъикос меёбаду чуноне, ки бо функцияҳои аддективии атрибутҳо муқобил гузошта мешавад, яъне он бузургии аддитивӣ (маҷмӯшуда) мебошад, шабоҳат дорад. Чунин масъалаҳо, дар мавриди муайян кардани тамоил дар шароити паҳноии «қабулу мулоҳизаҳо» низ, пайдо мешавад.

Назарияро «бо тахайюл набофатаам» – чунин аст мазмун, вазъи позитивӣ, ки Канеман, баррасӣ кардааст. Воқеан ҳам, хулосабандиҳои назариявии он, бешубҳа така ба далелҳои мушоҳидаҳои бисёрсола ба иҷро расидааст. Ва онро пайваста бо муносибатҳои иқтисодиву психологӣ рӯи қор овардааст. Агар мафҳуми ҳақиқати илмиро дар се аслҳо (ипостася) - чун мувофиқат бо меъёрҳои тасдиқкунанда (1), мавҷуд набудани зиддият (2), самаранокӣ (3) тасдиқ кунем, пас метавон мушоҳида кард, ки Канеман ва Тверски дар соҳаи мӯъҷизаҳои иқтисодӣ аслҳои ғайризиддиятиро вайрон карда бо туфайли назарияи хиёбони назар (перспектива) созиш, ҳамчӯрӣ ва ё «пули самаранокӣ»- ро дар самти психология дарёфтанд. «Сарнуқта» дар паҳноии «руҳияи болиғони ратсионалӣ», ки дар доираи мулоҳизаҳои ратсионалӣ амал мекунад иқтисодчиён қаблан ҷуръат доштанд аз доираи он берун нараванд, аммо амалия маҷбур сохт, ки пажӯҳишгарон аз ин доира берун раванд. Пас, саволе пайдо мешавад, чӣ сирре берун аз сарҳади ин доира нухӯфта аст? Берун аз он маҷмӯи оламҳо вучуд дорад: ба ғайр аз назарияи фаронсавии созиш метавон «ҷаҳони кӯдакӣ» - ии психологҳои русро низ номбар кард. Ғояи Д. Эльконинро инкишоф дода, метавон тасдиқ кард, ки дар шарҳи муносири назарияи созиш низоми «субъект – субъекти ҷамъиятӣ»⁹⁷ воқеан низоми «субъект – объект – созиши ниҳодӣ» ҷой дорад.

Зарурияти дарки мазмуни меъёри рафторӣ, дақиқтар шарҳи ин дониши «ноаён», дар асари Шедровский Г. таъкид шудааст. «Ҳарчанд, дар амали алоқаҳои (коммуникатсионии) оддӣ маъмул, агар дар нигоҳи аввал мазмун ҷой надорад, аммо омӯзиши пайдарпаи он (ин амал) дар алоқаҳои иттиҳодӣ така ба сатҳи олии пажӯҳишӣ тасдиқ мекунад, ки он ҷо мазмун ҷой дорад. Аммо, на ҳамчун маъмул ва ё ҳамон тавр (таковой), балки дар шакли тасаввуроти махсус, шакли дониш оид ба мазмун, ки он ҳамчун олои ташкилкунандаи раванди дарку эҳсос хидмат мекунад. Акнун иштирокдорони амали алоқаҳо (коммуникатсионӣ) метавонанд натавонанд вазъиятрово матнро (текстро), балки «мазмуни вазъият» ва «мазмуни матнро» дарк намоянд. Зеро, онҳо оид ба мавҷудияти онҳо оғаҳӣ доранд: «мазмун» - ин тақозои умумӣ ва алоқаҳои кулли ҳаводис, ки бо вазъият дахл доранд. Мавқеъ (позитсия), ки амалҳои каммуникатсиониро муттаҳид месозад, акнун на «оддӣ» буда, балки якҷанд мавқеъҳоро муттаҳид сохта мураккаб мебошад.»⁹⁸ Имрӯзҳо метавон гуфт, ки «дониш оид ба мазмун» дар намуди меъёрҳои

⁹⁷ Эльконин Д. - К проблеме периодизма психического развития в детском возрасте.// вопросы психологии. 1971 № 4 с. 6-20

⁹⁸ Щедравицкий Г. Смысл и значения// Проблемы семантика. М. 1974.с. 33

ин ё он созиш арзи ҳастӣ дорад. Созиш мазмунан ин манзарае (схемае), ки доираи он фаъолият ташкил меёбад. Ҳамин тариқ, дар назарияи созиш манзараи ҳамҷӯрии субъектҳо (фардҳои ба балоғатрасида) таҳия шудааст. Аммо, тасаввурот оид ба сифати дониш, қобилият, малака, ки барои ворид шудан ба ин ё он созиш, мусоидат мекунад, ҳоло тира аст ва методикаи интиқоли ин донишҳо низ ҳанӯз таҳия нагаштааст. То давраҳои охир дар назарияи иқтисодӣ «олами болиғон» чун олами ягона (бо низоми арзишҳои интизориҳои маъмулу муайян) пазируфта мешуд. Имрӯзҳо, дар шароити ҷомеаи постиндустриалӣ, иқтисодиёти гузариш, ягонагии ин олам вайрон шудааст. Муаммои идентификатсия (баробаркунӣ, ҳаммонандӣ) ва худинденфикатсия барои калонсолон (болиғон) ҳам рӯи қор омадааст. Ба ғайр аз ин саволе ба миён меояд, ки дар ҳаёти имрӯз насли наврасро бо кадом ниҳоду созиш тарбия кард?

3.4. Субъектҳои тарбиягиранда (обуҷаӯшийся) дар паҳноии ниҳодӣ

Мантиқ ва мазмуни назарияи хиёбони андеша ва тасаввуроти иқтисодӣ - рӯхи моро водор мекунад, ки ба соҳаи назарияи ниҳодӣ рӯ орем. Омӯзиши амалу рафтор ва қоидаҳои қабули қарорҳои субъект дар шароити ратсионалии маҳдуд, зарурати эҳё ва тарҳсозии назария паҳноии ниҳодиро тақозо мекунад. Зеро, ки маҳз дар он паҳноӣ субъектҳои худогоҳу худшинос мавқеъшиносӣ мекунанд. Аммо, аксар муҳаққиқон мафҳуми «паҳноии (пространства) ниҳодӣ»-ро то имрӯз чун синонимии мафҳуми «муҳити (среда) ниҳодӣ» истифода мебаранд. Ва ниҳоят, чи тавре, ки дар боло ишора шуда буд, асосҳои мутмаин барои ташаккули таълимоти нав (ки фарқияти онро низ нишон медиҳад) рӯи майдон омадааст. Тақия ба он таълимот (назарияи хиёбони андеша) ва хулосабандиҳо,⁹⁹ мепиндорем, ки ин масъала чун хусусӣ ва ҳам умумӣ дар муайянкунии раванди ташаккул ва тағйироти тасаввур, меъёру қоидаҳои рафтор, ки дар саволҳои боло гузошта будем (сах. 52.) ҷавоб меёбем.

Пойдории назарияи динамикии ташаккули арзишҳо ва тасаввурот пайваста бо рӯи майдон омадани таълимоти неъматӣ муқаррар (дискретнӣ блага) оғоз ёфтааст. Дар адабиётҳо нусхаҳои мухталифи гурӯҳбандии неъматҳо вучуд дорад. Ҳанӯз Арасту неъматҳои **рӯхӣ, ҷисмонӣ ва берунаро** таъкид доштааст. А. Маслоу бошад, дар китобҳои худ тартиботи (иерархияи) бисёрзинагии талаботҳоро инъикос намудааст. М. Шелер неъматҳоро аз рӯи сифатҳои арзишиашон ба чор гурӯҳ тақсим намудааст: **ҳаловатовар** (приятное), **нафънок** (полезное), **қиматнок** (благородное) ва **савобовар** (святое). Илова бар ин, М. Вебер тақсими неъматҳоро дар чор сатҳ тақозо бо чор типии идеалии рафтор, гурӯҳбандӣ намудааст. Бояд таъкид (тасаввур кард), ки маҳз дар мавриди гузариш аз як типии неъмат ба типии дигар дар рафтори одамон шабоҳати **самарани квантӣ** эҳсос мешавад, ки ин мӯъҷизаро назарияи

⁹⁹ Пястолов С. Обучающиеся домохозяйство: контуры институциональной модели поведения. М: Палеотип, 2005.

классикӣ шарҳ дода наметавонад. Пас метавон чунин хулоса кард: типҳои неъматҳои номбаршуда дар мавриди гузариш чун бар сифати тартиби гузариш аз як тип ба мутобиқгардӣ ва ё ҳамчӯриву созиш (координация) ба дигаре низ, арзёбӣ мешаванд. Аммо, сатҳу сифату шиддатнокии ин мутобиқгардӣ дар сатҳҳои гуногуну мухталиф суръат мегирад. Ин ҷо аён аст, ки хосияту сифатҳои (параметры) мутобиқгардиҳо (координатсия) типҳои созишҳои гуногунро низ, тавсия медиҳанд. Барои таҳлили назариявии ин ҳаводис чунин заминаҳоро (фарзияҳоро оид ба тартиботу мутобиқгардӣ) ворид мекунем. **Якум**, ҳаҷми неъматҳои сатҳи мувофиқ ба андозаи вақт, заҳматҳои ҷисмониву зеҳнӣ ва эҳсосӣ, ки барои ноил шудан ва истеъмоли он зарур аст ва ё харҷ мешавад, бояд тақозо гардад. Барои ифодаи ин харҷу заҳматҳо дар адабиётҳои иқтисодии давраҳои охир мафҳуми «энергоиттилоъ» (энергоинформатсия) рӯи кор омадааст. Пул, низ чун як мафҳуми анъанавӣ дар ҳама ҳолат истифода мешавад. **Дуюм**, алоқаи мустақими миёни қобилияти қабули қарорҳои оқилона ва ҳаҷми иттилоъ, ки барои фард дастрас аст, вучуд дорад. Қарорҳо, ки дар рафторҳои инсонӣ ифода меёбанд, ба типҳои зерин ҷудо мешавад: **ратсионалии мақсаднок, ратсионалии комил, анъанавӣ, аффеқтӣ**. Дар ҷадвали 1. типҳои рафторҳо аз зинаи аффеқтӣ то ратсионалии ҳадафнок (аз поён ба боло) ва тамоили онҳо барои комёб шудан ба сатҳи муайяни неъматҳо, тасвир шудаанд. **Сеюм**, амалу рафтори фардро на танҳо қобилияти зеҳнии он (нерӯи истифодаи тарзу услуби типҳои мантиқӣ формалӣ ва ғ.) балки қоидаҳову меъёрҳои ҷомеа, эътимоду тасаввуроти шахсии ӯ, анъанаву одатҳо, эҳсосот, савқу доминантҳои психологӣ низ боис мегардад.

Субъект, ки амалу фаъолияти худро барои ноил шудан ба ҳадафи муайян равона мекунад, шарҳи онро дар фазои (аспекты) когнитивӣ пайдо кардан мумкин аст. Кулли амалҳои субъект ба марҳилаҳо тақсим мешавад ва онҳоро, ба назари мо, дар се гурӯҳ тавсия кардан мумкин аст.

Гурӯҳи амалҳои якум: қабули қарорҳо (марҳилаи 1,2) чун «амали шуур» арзёбӣ мегардад.

Гурӯҳи амалҳои дувум: амал дар доираи модият - амали ҷисмонӣ, ки бояд барои гирифтани неъмат ва ё антинеъматҳои субъект мусоидат кунад; (марҳилаи 3)

Гурӯҳи амалҳои сеюм: баҳодихии харҷу заҳматҳо, ки барои ба даст овардани истеъмоли неъмат сарф шудааст (марҳилаи 4); баҳодихии нафънокии ақали неъматҳои гирифташуда (марҳилаи 5); аксуламали (реакция) рӯҳӣ-ҷисмонӣ, ки дар натиҷаи он инкишофи завқ, эътимод ташаккул меёбад. (ниг. ба ҷадвали 2.)

Хусусиятҳои ин марҳилаҳоро шарҳ медиҳем. Пеш аз ҳама, мо «талаботи беқарор»-и (обременного) фардҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳам. Яъне, дар онҳо, умуман дар филогенезиси (инкишофи таърихӣ организм) субъектҳо тарзу услуби муайяни қонегардии эҳтиётоти заминавӣ нухуфта аст ва пайваста бо он, хар як фард дар самти ба даст овардани неъматҳо ҷуръату амал мекунад. Ҳамин тарик, алақай дар

хамон мафҳуми «талабот» ғояи неъмат вучуд дорад. Талаботҳо дар идомаи гурӯҳбандии мо ба сатҳ ва ё зинаҳо тақсим шудаанд ва мувофиқан ба ҳар як фард чунин сатҳи муайяни неъмат мувофиқ ҳам аст: **зинда мондан, неъматҳои сатҳи поёнӣ, миёна ва олӣ (Е, А, В ва С)**. Ба ин сатҳҳои ишорашуда микдори муайяни захира-энергия, энергоиттилоъ, ки барои ба даст овардани неъматҳо ва қонеъгардии талаботи мутобиқ харч мешавад, мувофиқан рост меояд. Дар ҷадвали 2. ин зинаҳо ва ё гурӯҳҳои амал ифода ёфтаанд.

Предмет ва ё неъмат худ ба худ наметавонад сарчашмаи майл (мотив) бошад. Тасдиқи ин ғояро метавон аз асарҳои Л. Виготский, А. Леонтев ва дигар равшаншиносон (психологҳо) пайдо кард. «То он даме, ки нахустин (аввалин) қонеъгардӣ рӯи қор намеояд, талабот предмети худро «намедонад». Пас, талабот бояд предмети худро аз худ карда бошад. Маҳз, дар натиҷаи чунин азхудкунӣ талабот мазмуни предмети худро меёбад. Предмети эҳсосшуда (тарҳи ақлӣ ва ё шуурӣ дошта) вазифаи талқингарро пайдо карда ғайбиро самтноки фардро муайян мекунад, яъне ҳамчун майл (мотив) устувор мегардад».¹⁰⁰

Ҷадвали 2.

Гурӯҳҳо ва ё зинаҳои амалҳои субъект				
I		II		III
Амали шуур		Амал дар олами моддӣ, амали моддӣ		Баҳодихии захираҳову натиҷаҳо
Марҳилаҳои амал				
1	2	3	4	5
<i>Ташиқкул ва тарҳгирии сурати</i>	<i>Раванди таснифшавии чизҳо ва инъикосгардии</i>	<i>Таҷассумгарди и меҳнат ба чизҳо идома ёфта, меҳнат</i>	<i>Ҷен кардани захираҳо ва харҷи энергоиттил</i>	<i>Баҳодихии и нафънокии амали предмет</i>

¹⁰⁰ Ниг. Леонтьев А. Деятельность, сознание личность. М. 1975. с. 205.

Ба хотир меорем, ки К. Менгер низ чор шароити табиқӣ чизҳоро ба неъмат таъкид дошт: мавҷудияти талабот (1); мавҷудияти сифати нафънок (2) эҳсосу дарки фард оид ба сифати нафънок (3) имконияти азхудкунии чизҳо (4)

<i>предметҳ о дар шуури фард.</i>	<i>(овеществлении) , тарҳи предмет ва омгузорӣ</i>	<i>шакли иҷтимоӣ мегирад.</i>	<i>о</i>	<i>(объекти созиш) ва ё неъмат дар раванди истеъмол</i>
---	--	-----------------------------------	----------	---

Ҳамин тариқ, сарнукта ва ё сарнавишти марҳилаҳо аз актуалигардии талаботҳо оғоз меёбад. Ин раванд бидуни неъматӣ муайян (ё ғояи неъмат), ки дар шакли предмети ноаён нухуфта аст, арзи ҳастӣ надорад, имконнопазир аст. Воқеан ҳам, дар **марҳилаи аввал** дар шуури фардҳо тарҳ ва ё сурати предметҳо ташаккул меёбад. Ин ташаккулёбӣ таъя ба тасаввуроту доминантҳои (ғоя, одатҳои ҳукмрон) фардҳо суръат мегирад.

Инсон моҳияти «мантиқи предмет» - ро маҳз дар чараёни предметгардӣ аз худ мекунад. Чунин аст сифати ин раванд, таъкид кардааст К. Маркс¹⁰¹. Яъне, дар ин раванди инсон предметгардии фарҳанг, ҳодисоти табиатро ба вукӯъ оварда, онҳоро дар ҷаҳони ҷамъиятии (иҷтимоии) худ ворид мекунад.¹⁰² Ба гуфтаҳои боло баргашта, таъкид мекунем, ки тарҳу сурати ашё дар фрейма ҷой гирифта, дарки шуурии он (аз тарафи инсон) зери таъсири шаклҳои руҳӣ (тасаввурот, эътимод) ва ҳам шаклҳои ҷамъиятӣ (арзишҳои мафкура) қарор дорад.

Дар **марҳилаи дуввум** раванди таснифшавии ҷизҳо, ашёгардии тарҳи предмет, «номгузорӣ»-и он оғоз меёбад. Мутобиқи мафҳуми (термини) назарияи интиҳоби ратсионалӣ метавон гуфт, ки ташаккули функсияҳои ҳадафнок ва бо мафҳуми назарияи ниҳодӣ – интиҳоби объект дар доираи созишҳои муайян, ба вукӯъ меояд. Ин марҳила дар назарияи иқтисодиёти сиёсии Маркс ҷой надошт. Зеро, ашёгардӣ дар маънии табдили предмет ба ашё арзёбӣ мешуд. Фарқияти барҷастаи миёни предмет ва ҷиз дар назарияи иқтисодии классикӣ, низ ба назар гирифта нашудааст. Ба ҷабҳаҳо ва ё тарафҳои ботинии ташаккули завқ; вазифаҳои, ки барои он ташаккул ёфтаанд, пеш аз ҳама – мутобиқгарди ва ё ҳамҷӯрии иқтисодӣ-ҳочагии завқи додашуда, низ тавачҷӯх зоҳир нашудааст. Бинобар он, аҳамияти омӯзиши маҳз раванди ташаккули завқ, инкишофи дарки сифатҳои арзишӣ ва имконияти истифодаи он, ки дар мавриди таҳияи методикаи таълим зарур аст, дар маркази ҳадафи таҳқиқи мо қарор мегирад.

Дар **марҳилаи сеюм**, субъект амали ба даст овардан ва истеъмол намудани неъматҳоро дорад. Ин алақай, марҳилаи «амали ҷисмонӣ» мебошад, ки аз марҳилаи «амали шуурӣ» фарқ мекунад. Раванди ашёгардӣ (овеществление) идома ёфта, акнун меҳнат шакли иҷтимоӣ мегирад. Дар ин марҳила «предметҳои инсонӣ» бо шаклҳои фарҳанг,

¹⁰¹ Философский словарь. М. 1983.с. 81

¹⁰² Аммо, шореъони вулгарии марксизм, инсонро аз либоси фардиаш (**мнимая коллективность**) маърум сохта, лаъзаҳои рӯиашонро аз назар дур карданд ва ӯамин тариқ занжири мантиқиро шикастанд

рамзу ниҳодҳо омезиш ёфта ба «предметҳои ҷамъиятӣ» табдил меёбад. Муносибати миёни одамон шакли муносибати миёни чизҳоро мегирад, ки аксар вақт дар ҳодисоти «фетишизми шакли предметӣ» инъикос меёбад.

Ин муаммо, («фетишизми шакли предметӣ») дар иқтисодиёти сиёсии марксистӣ дар сатҳи кофӣ омӯхта шудааст.¹⁰³ Аммо, ин ҷо (дар асарҳои классикони марксизм), дар чунин ҳолатҳо, пеш аз ҳама, сухан оид ба шакли ботинии ашғардӣ, ки нисбат ба шакли беруна ғайримоддӣ аст, меравад. Лекин, ҷамъбасти ақидаҳои фалсафии асри XX, ғояи моддӣ (материальность) будани энергия ва фазову вақтро баррасӣ кардааст. Пас, ин гузориш моро маҷбур месозад, ки ашғардиро чун ҷараёни ягона арзёбӣ кунем.

Дар **марҳилаи чорум** субъект сатҳу ҳаҷми заҳмат, энергия – энергоиттилоъро, ки барои комёб шудану истеъмол кардани неъмат сарф мекунад, баҳо медиҳад. Дар равандҳои воқеии истеҳсолот – мубодилот – истеъмол аз ҳам ҷудо кардани ҳудуди марҳилаҳои 3 ва 4 – ум оддӣ намебошад. Аммо, ин ҷо мо бояд ҳосияти дутарафаи меҳнат ва инчунин предметгардиро (опредмечивание) чун моддигардии фаъолияти мақсадноки инсон дар раванди меҳнат ва таъсири мутақобилаи миёни инсону табиат, ба хотир орем. Ашғардӣ (овеществление) бошад, ин раванди табдили предмету чизҳо чун ҳоким бар инсон, яъне ин равандест, ки ҳокимии маҳсули меҳнат ҳам бар истеҳсолгарони алоҳидаи мол ва ҳам истеҳсолоти ҷамъиятии мол ба вуқӯъ меояд. Ҳамин тариқ, ашғардӣ ва предметшавӣ дар паҳноии мухталиф ҷойгир гирифта, тарафҳои мухталифи раванди истеҳсолотро инъикос мекунад. Яъне то он лаҳзае, ки предмет ва ё неъмат ба объекти созиш табдил намеёбад, ашғардӣ ба вуқӯъ намеояд.

Предметгардӣ (опредмечивание) - ин ба вуқӯъоии моҳияти амали (фаъолияти) инсон ва ё сифати умумии фаъолияти инсонӣ буда ба нерӯи истеҳсоли ва раванди меҳнат новобаста аз он, ки ҷомеаи инсонӣ дар қадом марҳилаҳои инкишоф қарор дорад, ҳос аст. Ашғардӣ (овеществление) бошад - тавсияи тарафи иҷтимоии раванди истеҳсолотро, ки ба марҳилаи муайяни инкишоф ҳос аст, ифода мекунад. Масалан, маҳз шароити хочагии молӣ, шакли маҳсули муносибатҳои истеҳсолоти молиро тавсия медиҳад.¹⁰⁴

Ҳамин тариқ, ҷӣ тавре, ки аз муайянии ашғардӣ (овеществление) бармеояд, чизу чора наметавонад аз тарафи фардҳо арзёбӣ гардад ва ё баҳо дода шавад, агар онҳо мутобиқи мафҳумҳои муосир (онҳо) объекти созиш нагарданд. Дар ин маврид ба шаклу мазмуни предмет мӯҳтавои (фреймҳои) созишҳои мувофиқ таъсир ҳам мерасонанд. Бинобар он, марҳилаи ҷамъбасти сеюмро метавон чун раванди хотимавии

¹⁰³ Нуреев Р. К вопросу о месте товарного фетишизма в теории стоимости К. Маркса// экономические науки, 1985, № 2, с. 18-23.

¹⁰⁴ Ҳамон ҷо. С.20-21

развешествленияи неъмат ва ибтидои марҳилаи чорумро бошад – ибтидои раванди предметгардии қобилияти инсонӣ тавсия дод.

Аммо ин чо саволе пайдо мешавад, ки объекти омӯзиши мо дар мавриди гузариш аз марҳилаи 3 ба марҳилаи 4 дар кадом шакл қарор мегирад? Ба назари мо, ин чо шабоҳати муаммои эфир дар физика чой дорад¹⁰⁵. Дар ин маврид, энергоиттилоъ - эквиваленти заҳмат, ки инсон барои ҷӯиши иттилоот харҷ мекунад ва сатҳи нафънокиву истеъмолро баҳо медиҳад, чун заминаи (субстансия) мобайнӣ нақш дорад. Дар ҳолатҳои оддӣ – ин эквиваленти пулӣ ҳам аст. Энергоиттилоъ арзиши неъматро дар раванди истеҳсолот ва арзишнокии онро дар раванди истеъмол (мубодилот) муайян мекунад.

Ба муаммои қаблӣ баргашта, таносуби арзиш ва арзишнокии (қимматнокии) неъматро (яке аз формулае, ки ба фетишизми молӣ хос аст), метавон чун фарқият дар таносуби баҳодиҳии бузургии энергоиттилоӣ дар марҳилаҳои 3 ва 4 арзёбӣ кард. Гап дар сари он аст, ки фард дар марҳилаи 4 заҳматҳои худро баҳо медиҳад, аммо дар марҳилаи 3 бошад, раванди меҳнат ҳанӯз шакли иҷтимоӣ дораду ба худ самарайи синергетикиро ба вуқӯъ меорад. Ҳамин тариқ, бузургии заҳматҳои фардӣ дар ҳаҷми умумии энергоиттилоӣ метавонад рост наояд.

Дар марҳилаи панҷум фард нафънокии ақали предметро мутобик ба ҳаҷми энергоиттилоъ чен мекунад (яъне объекти созишро). Ин чо вай ҳисоб мекунад, ки дар натиҷаи истеъмоли неъмат \bar{y} изофаи истеъмоли гирифтааст ва \bar{e} ба антинеъмат (зарар) дучор шудааст. Агар антинеъмат (зарар) гирифта бошад, пас \bar{y} энергоиттилоъро талаф додаст. Дар ин марҳила, распределение неъмат суръат гирифта пайваста бо ин раванд қобилияти инсон инкишоф меёбад, тасаввуроту эътимоди ботинии вай, талаботи субъективиаш ташаққулу рушд мекунад.

А). Агар нафънокии предмет манфӣ бошад, пас субъект он чӣ меҳост онро ба даст наовард (антинеъмат) ва тасаввуроте (мери шахси), ки дар асоси актуалигардии талаботу қабули қарор чой дошт, заиф гашта дар сатҳи зершуур қарор мегирад.

В). Агар нафънокӣ мусбӣ бошад, пас тасаввур (меъёрҳои шахсӣ) дар таркиби фаъоли тасаввуроти субъект (дар матритсаи руҳӣ) устувор мегардад. Яъне, малакаи мусбии ба даст овардани неъматҳо ғанӣ шуда бошад, пас тасаввур (меъёри шахсӣ, қоида) дар матритсаи фаъоли субъект барои давраҳои тӯлонӣ нақш мебандад.

Агар инкишоф бо роҳи (А) сурат гирад, пас инкишофи занҷири (спирал) қат ва \bar{e} фишуда мешавад: миқдори объектҳои созиш кам

¹⁰⁵ Ибтидои қарни XX @оияи эфир инкор мешуд. Аммо физикаи муосир ба он эътиёж пайдо кард. Илова бар ин, далелҳои бешумор исбот кардааст, ки гипотезаи мавҷудияти заминае (субстансия), ки имконияти интиқоли иттилоотро аз як объекти физикавҷ ба объекти физикавии дигар бо суръатнокии аз суръати рӯшноц боло, таъмин мекунад, арзи ҷастиҷ дорад.// Пястолов С. Перспектив теории перспектив.- Вопросы экономики, № 12. С .55

мегардад, майдони ниҳодӣ танг мешавад. Ба ибораи дигар, дар иқтисодиёти миллӣ миқдори объектҳои созишҳои шахрвандӣ ва бозорӣ маҳдуд мешавад. Ин ба он маъно, ки вазни қиёсии доираи иқтисодиёти ғайрирасмӣ (теневая) васеъ мешавад. Чӣ тавре, ки мушоҳидаҳо собит мекунад, кам шудани миқдори ниҳодҳои расмӣ, ки қаблан дастрасиро ба неъматҳои олий таъмин мекард, паст шудани зичии тақсимооти тасаввуроти шахсиро (безътимотириро) дар ин сатҳ, мусоидат мекунад. Пурсишҳои сотсиологӣ (дар ин маврид) оид ба пастравии нишондиҳандаҳои умумии эътимод дар ҷомеа, ҳамчунон эътимод ба ҳукумат ва меъёрҳои расмӣ иттилоъ медиҳанд. Дар навбати худ, ин ба пастравии миқдори трансаксияҳои расмӣ ва камшавии миқдори умумии онҳо боис мегардад. Ҳамин тариқ, воқеан ҳам қатшавии (фишурдашавии) занҷири инкишофи ниҳодӣ ба вуқӯъ меояд: ин маҷро аз доираи хонаводагӣ берун рафта, сипас ба иттиҳоди локалӣ, сатҳи иҷтимоӣ ва ниҳоят бар сатҳи макроиқтисодӣ мебарояд. Дар назарияи маъмул ин мӯъҷизаҳо чун (порочный круг развития) «давраи порочный» - и инкишоф арзёбӣ шудаанд.

Занҷир инкишоф васеъ мегардад, агар инкишофи тасаввуроти эътимод ба роҳи (Б) сурат гирад. Ин чунин маъно дорад, ки эътимоди шахсӣ ва тасаввурот устувор гашта бо бузургӣ ва эҳтимолияти калон шакли ҷамъиятӣ мегарад. Устуворгардии ниҳодҳои ҷомеа барои дастрасии ҳаҷми калони неъматҳои зинаҳои олий роҳ мекушояд. Натиҷаҳои мусбии трансаксия, ки дар гирифтани миқдори зиёди неъматҳо ифода шудааст, тасаввуротҳои мувофиқи шахсӣ ва эътимодро афзун карда, сатҳи боварио ба ҷомеа ва самараҳои мусбии синергетикиро низ зиёд мекунад.

Бояд қайд кард, ки гузариш аз «олами ғояҳо» ба соҳаи ҷудокунии «олами чизҳои предметҳо» шарҳи махсусро талаб менамояд. Вақте, ки сухан оид ба истеъмоли «неъматҳои маънавии олий» меравад, чандон дар назар ғайримантиқӣ менамояд. Аммо вақте, ки ба таълимотҳои этикии анъанавӣ, масалан ба яке аз шаклҳои дин рӯ оварем, пас ягон зиддиятро ин ҷо мо ҳис намекунем. Масалан, масеҳон ҳадафи олиро «Ҳокимии Худоро дар ботини худ» мепиндоранд, «хатҳа – йога» бошад, бартараф кардани табиати физикиро (ҷисми одамро) барои наздик шудан ба шуури олий ҳадафи олий эълон дорад ва ғайра. Аммо, ахлоқи дунявӣ комёбиҳои маънавии инсонро хеле баланд арзёбӣ мекунад. Аммо агар аз барои ҷомеа нафъ орад. Баръакс, агар инсон кайфу сафои маънавию ҷӯяду берун аз меъёри иҷтимоӣ ва қоидаҳои ҷомеа бошад, ҳатто агар ба ҷомеа зарар ҳам наорад, (истеъмоли маводи нашъаовар) пас онро чун неъмат на танҳо барои ҷомеа, балки барои фардҳо ҳам пазируфта намешавад.

Ниҳодҳои нав дар сегменти ниҳодҳо ҳамчун қоидаҳои навишташудаи расмӣ ба вуҷуд меояд. Онҳо дар марҳилаи 1 – раванди актуализатсияи талаботҳо, рӯи кор намеояд. (то он даме, ки неъматҳои нав пайдо нагардад). Ниҳодҳои нав дар марҳилаи 2 дар мавриди қабули қарорҳо бояд дар назару тавачҷӯҳи субъектҳо ҷой гирад. Аммо,

трансаксия, ки субъектҳо барои ноил шудан ба ҳадафи худ қабул мекунад, метавонад бидуни канали «ниҳодҳои расмӣ» ва дигар роҳҳо суръат гирад, ки он дар навбати худ, хосияти амали субъектро тавсиф медиҳад. Агар субъект дар марҳилаи 3 неъмат мусбиро мегирад (марҳилаи 4), пас қоидаҳои қаблии рафтор дар таркиби қоидаҳои шахсиаш қавӣ мегардад. Дар ҳолатҳои, ки субъект дар фосолаҳои муайян дар натиҷаи така ба ниҳодҳои куҳан «антинеъмат» гирифт, пас ин ниҳод ва ё қоидаҳои қаблӣ заиф гашта ниёз ба қоидаҳои нав ва каналҳои нав барои трансаксия пайдо мешавад. Ҳамин тариқ, истехсоли «антинеъмат» арзиши алтернативии ниҳодҳои навро паст мекунад. Аммо, истехсоли «антинеъмат» масрафи муайяноро тақозо дорад, ки хароҷоти заруриро барои мутобиқгардии ниҳодҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ боис мегардад.

Дар охир метавон ду гурӯҳи омилҳоро, ки самаранокии воридоти (легализатсияи) ниҳодҳоро муайян мекунад, ҷудо намоем. **Якум** – таъмини пешниҳоди неъмат, ки наметавон бидуни трансаксияи бо роҳи (канал) «ниҳодҳои нави расмӣ» ба даст овард. **Дуюм** – истехсоли «антинеъмат», ки дар боло алақай ишора шуд. Мавҷудияти ин омилҳо шартӣ зарурии легалишавӣ ва воридоти бомуваффақияти ниҳодҳо мебошад.

Замима ба боби 3.

Рухия ва иродаи миллат - омилҳои рушди ҷомеа

Файласуфи дунёи қадим Гераклид ояндаи инсониятро нисбат ба замони худ хеле даҳшатовар мепиндошт. Бинобар он, баъдинаҳо ӯро (шояд бо сабаби мушкилии дарки ақидаҳои вай) мутаффакири «тира» ва ё «нолон» ҳам меномиданд. Дар воқеъ, агар ба олами инсонии имрӯз назар афканем, пас муаммоҳои печ дар печи даҳшатовару фоҷиабор, бӯҳрони иқтисодиву иҷтимоӣ ва маънавӣ, лоғару хароб шудани олами ботинии инсон хеле барҷаста мушоҳида мешавад. Умуман метавон гуфт, ки инсоният ҳанӯз роҳҳои дигари начотро аз ин муаммоҳо, бағайр аз зӯрвариву истисмор ва ҷангҳои манфиатгароии бемаънӣ, пайдо накардааст. Шояд аз ин лиҳоз бошад, ки мутаффакиронун олимони барҷастаи ҷаҳон, баҳусус иқтисодчиёну сиёсатмадорони дурандеш, имрӯзҳо ҷиддан таъкиддоранд, ки замина ва ё омилҳои асосии бунёди тамаддунҳо, афзудани неъматҳо ва инкишофи минбаъдаи ҷомеаи солими инсониро, на сармоияи модӣ ва андӯхти он, **балки сатҳи сифати сармоияи инсонӣ ва иҷтимоӣ** ташкил медиҳад. Сармоияи инсонӣ ва иҷтимоӣ – ин андоза ва ё сатҳи нерӯмандии инсон ва ҷомеа (қишрҳо ва гурӯҳҳои мухталифи он), ки нафъ ва ё суди афзоюндаи иқтисод-иҷтимоӣ меорад. Солҳои охир, роҷеъ ба ин масъалаҳо пажӯҳишҳои хеле бисёре ба анҷом расидааст, ки дар асарҳои илмиву таълимии бешумор ҷамъбаст шуданд. Ин ҷо, асосан паҳлӯҳои ташаккули сармоияҳои инсонӣ ва иҷтимоӣ, ки бо туфайли такмили зинаҳои гуногун таҳсилоти ва вусъатгирии таркиби динамикии сармоиягузориҳои азим дар ин самт, таъмини робитаҳои устувори илму истехсол ва заминаҳои гузариш ба иқтисоди дониш ва ё инноватсионӣ суръат мегирад, мавриди таҳлилу баҳрабардорӣ қарор гирифтааст.

Мутаффакири итолиёӣ Д.Вико дар китоби худ «Основания новой науки об общей природе вещей» ғояро гуфтааст, ки тибқи он ҷомеа бояд се марҳилаи эволюциониро пай дар пай аз сар гузаронад: **Худоҳо, қахрамонҳо ва одамон**. Дар воқеъ, ин ғояи ратсионалӣ ва ё оқилона ҳам аст. Инсоният дар симои пайёмбарону қахрамонҳои худ арзишҳои волои инсониро (пиндори нек, кирдори нек, гуфтори нек) мушоҳида карда, ғояву руҳияи созандаи худро пайдо мекарданд. Мутобиқ ба ғояи Вико, ҷомеаи инсонӣ имрӯзҳо дар марҳилаи сеюм қарор дорад: мазмуну мӯҳтавои эҷоди ҷомеаи шахрвандиву қонунбунёд ҳам дар самти бадалгардии олами ботинӣ ва рангини ҳар як фард, истеъдоду нерӯҳои нухуфта, раҳи ёфтани он аз маҳдудиятҳои

мафкуравӣ, якрангии умум, баробарӣ дар назди қонун ва арзишҳои волои инсонӣ ва ғ. маҷрогирӣ кардааст. Гузариш аз қаҳрамонсозии фардҳои алоҳида, шахспарастӣ ва бузургманишии шахсиятҳо ба маҷрои қаҳрамонсозии миллату мардум, эҷоди ҷомеаи ратсионалӣ, ки дар он ҳар як фард нақши иҷтимоии воқеӣ дошта бошад шахсият гашта ба сатҳи комили худ бирасад, талаботи таълимоти ноосферӣ ва инкишофи устувор, умуман нахуст талаботи замони муосир мебошад.

Ин талаботи замони муосир кулли илмҳо, бахусус илмҳои ҷомеашиносиро вазифадор намудааст, ки азнавбаҳодихии оқилонаи нақши инсонии имрӯзро дар муҳити нав – ҷаҳонишавӣ, ки ваҳдати сифатан нави олами инсониро тақозо дорад, ба иҷро расонад. Дар ин маҷро, пажӯҳиши омилҳои ботинии фардҳои ҷомеа, яъне микрозаминаҳо, тақя ба омӯзиши сатҳу сифати иштироқи ҳар як фарди ҷомеа дар муносибатҳои алоқаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва инъикоси онҳо дар таркиби ниҳодӣ (қонуну қоидаҳо, одатҳо) ва «тарзи тафаккур» (ва ё хиёбони андешаи он), дар мадди аввал қарор гирифтааст. Омӯзиши ин масъалаҳо, бинобар он маҳдудият будани доираи (стандарт) назарияҳои классикӣ ва классикии нав, аслан дар майдони пажӯҳишҳои байнифанӣ, илмҳои иқтисодӣ ғайриклассикӣ ва наноиқтисодӣ суръат гирифта истодааст. Дар ин замина, омӯзишу пажӯҳиши руҳия ва иродаи инсонӣ, ки яке аз нерӯҳо ва омилҳои бузурги созанда мебошад, гумон мекунем, дар ғани гаштани сармоияи инсониву иҷтимоӣ натиҷаҳои илмиву амалӣ меорад.

Маъмул аст, ки инсон бо олами табиат ва дунёи иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа робитаи устувор дорад. Ва ин олам дар низоми дарку эҳсос ва шуури он инъикос ёфта, талқингари амалҳои ӯ мегардад. Ҳамзамон, азбаски инсон дорои хосияти шахсият аст чун ҷавҳари низоми ҷомеа арзи ҳастӣ дорад, пас табиатан дар амалҳои муносибатҳои меҳрбор, ғамхориҳо нисбати дигар одамон, ҷомеа ва худ зоҳир мегардад. Дар ин маъни, М. Иқбол ҳам чунин гуфтааст: **«Он чи дар олам нагунҷад одам аст, Он чи дар одам нагунҷад олам аст»**. Ин ҳаводисҳо таркиби равонии инсонро ташкил медиҳад ва инкишофи онҳо пеш аз ҳама, маҳз бо сабабҳои дохилии худ суръат мегирад. Хосияти равонии инсон дар раванди таърихи ҷомеаи инсонӣ пайдо мешавад ва такмил меёбад. Масалан, пайдоиши тафаккури абстрактӣ хосилаи инкишофи тичорату иқтисод ва ҳаёти сиёсӣ метавон шуморид. Бояд таъкид кард, ки руҳияи инсонӣ хосияти чандирӣ дорад ва пайваста бо тағйирёбии шароити табиӣ, техникӣ-технологӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа тадриҷан тағйир меёбад. Пас, дар кишварамон бо баробари эҷоду вусъатёбии ин заминаҳои зербиноӣ ва низоми зарурии ҷомеа «инсонии нав» - и такмилёфта, ки ҳамқадами замони муосир бошад, тавлид мешавад.

Ваҳдати миллии тоҷикон чун арзишмандтарин сармоияи иҷтимоӣ – нерӯбахши рушди ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар, маҳз натиҷа ва ё хосилаи ирода, руҳияи шикастнопазир ва солими миллати тоҷик, (ки созиши таърихи ориёнажотӣ ва порсоии онро боз бо санҷишу далели тоза исбот кардааст), мебошад. Воқеан ҳам, дар олами ботинии мардуми тоҷик (паҳноии когнитивии он) қабат - қабат илму фарҳанги заминавӣ нухуфта аст. Бинобар он, дар маҷрои гуфтушуниду таҳияи аҳдномаи тарафҳо арзишҳои илмӣ ҳам диалогии ботинии (нутқ ва ё сухани ботинӣ) Афлотун ва ҳам диалогии берунаи Сукрот рӯи қор омадааст. Сукрот устои муоширати шифоҳӣ таъкид дошт, ки руҳияи инсонӣ, бахусус олати беназири он ақл, дар мавриди гуфтушунид (диалог) оид ба масъалаҳо, ки хилофи чараёни маъмул аст, ҳамсӯҳбатҳоро водор мекунад, ки фикрронияшонро қавӣ кунанд, руҳияи солимо ба қор оранд. Бале, Ваҳдати миллии натиҷаи ҳокимии руҳияи солиму созанда буд. Пас, руҳияи инсонӣ ибтидои иҷтимоӣ дошта дар муоширати одамон реша мегирад ва чун мерос (ва ё гении иҷтимоӣ) аз насл ба насл мегузарад. **Ҳамин тариқ, ваҳдати миллии на танҳо, эҳёи руҳияи миллатсозу тамаддунофар ва ҳаводиси таърихӣ имрӯз, балки ҳодисот ва ё муҷасаммаи хиради баланди намунавӣ барои ҳазорсолаи навин мебошад.**

Руҳияи инсонӣ, бо ақидаи Августин олотест, ки ҷисмо идора мекунад, бар ҳолати он ҳокимӣ мекунад. Дар маҷмӯи ин ҳодисот ирода (воля) нақши ҳалқунанда дорад. Иродаи қавӣ кулли донишу ғояҳои созанда, хотироту таҷриба ва нерӯҳои

ботинии инсониро муттаҳид сохта ба сӯи ашғардӣ ва ё тадбиқи ҳадафҳо хидоят мекунад. Маҳз, иродаи устувори инсонӣ имконият медиҳад, ки соҳибони ақидаву ғояҳои миллатсозу ҷомеасоз ба соҳибони ҳокимияти вақт ва ё ҳокимони вақт, ки барои тадбиқи он (ғояҳо) чуръат доранд, табдил ёбанд. Маҳз, иродаи устувори фарзандони диловару фарзонагони миллати тоҷик буд, ки солҳои 90-уми асри бист кишварро аз вартаи ҳалокат раҳой дод. Ваҳдати миллӣ, гузариш аз ваҳдати механикӣ ба ваҳдати органикӣ (аз сухан ба амал) ва касби зинаҳои олиӣ он кори хеле ҳассосу мушкул аст. Зеро, ки руҳия ва ё равонии фардҳои алоҳида мухталиф аст. Бинобар он, дар илмҳои ҷомеашиносӣ оид ба масъалаи гурӯҳбандии таркиби ҷомеа аз нигоҳи руҳӣ (равонӣ) ва муайян кардани нақши ҳар яки онҳо дар ҷомеа корҳои пажӯҳишии шоиста суръат гирифта истодааст. Дар илму амалия иқтисодии муосир низ таҳлил ва шарҳи руҳии рафтори субъектҳо (дар воқеияту таҷрибаҳои иқтисодӣ) ба чашм мерасад. Зеро, маҳз омӯзиши ин омил пайваستا бо ниҳодҳои ҷомеа дар таҳияи тамсилаи инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоӣ дарозмуддат нақши муайянкунанда дорад. Пажӯҳишҳо, асосан чунин самтҳоро фарогир аст: омӯзиши динамикаи муносибатҳои (алоқаву таъсири мутақобилаи) миёни таркиб ва динамикаи руҳии (равонии) инсон; алоқамандии миёни руҳия ва амали ратсионалии одамон; сатҳи инъикоси онҳо дар ташаккул, интиқол ва тақмили низоми ниҳодҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ; нақши руҳия дар қабули қарорҳо (ва умуман дар амалу рафтор) дар доираи низоми ниҳодҳои мавҷуда ва ғ.

Дар воқеъ, вазъи ҳаёти ҷомеа ва лаппишҳои онро сатҳи руҳиву ҷисмонии (психофизикӣ) инсонҳо муайян мекунад. *Одатан ҷомеаро чун маҷмӯи алоқаҳои одамон тавсия намуда инсонро чун ҷузъи таркибии (элементи) ҷомеа таҳлил менамоянд. Ин ҷо бояд хосияти биоиҷтимоии инсонро, яъне хосияти дутарафа – табиӣ ва иҷтимоии онро бояд ба назар гирифт. Пас, ин ҷо таъкиди олими машҳури рус Н.Д. Конратевро ба хотир меорем: «Он чӣ, ки барои инсон вобаста бо сабаби шароити табиӣ органикӣ ғайриимкон аст, табиист, ки зери таъсири шароити ҷамъиятӣ ба вуқӯъ намеояд. Ва баръакс, он чӣ, ки барои инсон дар раванди ҳаётӣ бо сабабҳои шароити табиӣ органикӣ зарур аст, наметавон онро ба шароити ҷамъиятӣ ҳам бартараф кард».* Дар ҳақиқат, чи тавре, ки дар урфият меғӯянд, «*бо ҳавло гуфтан даҳон ширин намешавад*». Ҳар қадаре, ки иқдомҳои бузургро, ба мисли тадбиқи равандҳои техникӣву технологӣ ва ташкили ниҳодҳои навини муосирро, умуман ҷараёнҳои инноватсионии навро дар барномаҳои худ қабул намоем, миёни мардум тарғибу ташвиқ барем ва фазову шароити мусоиди ҷамъиятӣ фароҳам оварем ҳам, аммо бо сабабаби маҳдудияти сармояи инсонӣ - захираҳои зеҳнӣ, мутахассисони варзида, он иқдомҳо рӯи кор намеоянд. Пас, иқдомҳо дар гуфтору қоғазҳо менамояд бас. Зеро, ки руҳияи ҷомеа табиатан қарор аст. Ё ин, ки арзиши минималии зиндагии моҳонаи як фард, (ки барои таъмини шароити табиӣ органикӣ зарур аст) масалан гирем 200 сомони бошаду вай расман 100 сомонӣ гирад, пас барои дарёфти боз 100 сомонии дигар роҳҳои дигарро меҷӯяд: ин ҷо замина барои дарёфти даромадҳои ғайрирасмӣ ва ришваситонӣ нухуфта аст. Пас, муборизаи ҷомеа алайҳи иқтисоди пинҳонӣ (теневая) ва порахурӣ чандон суд намедиҳад. Ҳамин тариқ, таъсири фарҳанг ва фазои ҷамъиятӣ ба рафтору равонии одамон дар доираи имконияти табиӣ-органикии инсон маҳдуд аст ва *шароити табиӣ органикӣ* инсон ба ниҳодҳои ҷомеа талабот пешниҳод менамояд, ки онҳо бояд амалӣ гарданд. Яъне, ба қавли шоири ҳалқии кишвар Гулназар «*Ай ватан! Аз ту хоҳам лаби ноне, ки набандад лаби ман*». Талаботҳои, ки кишрҳои ҷомеа ба низоми ниҳодии хоҷагидорӣ-иқтисодӣ ва ҷомеа (қонунҳову қоидаҳо, ташкилотҳо марбут ба назорату иҷрои талаботҳои ҷомеа) баррасӣ мекунанд, бояд мунтазам омӯхт, тасниф намуд ва фишангҳои амалигардии онро фавран дарёфт. Дар ин ҷода, иҷрои супориши Сарвари давлат ба масъулини идораҳои давлати ҷиҳати ташкили мулоқотҳои мустақим бо мардум (миёни мардум) ба мақсади дарку ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа нафъи амалӣ овард. Худ дар мавриди воҳӯриву мулоқотҳои пайдарпаи Раиси вилоят, мӯхтарам Қоҳир Расулзода бо мардуми ноҳияҳои вилоят, натавонанд чандин

муаммоҳои мавҷуда мустақиман ҳалли худро ёфт, балки маҷмӯи иттилоҳо барои қабули қарорҳои воқеӣ такшин шуданд.

Олами ботиниву равонии инсон хеле рангину серҷабҳа ва беҳудуд аст. Ба ибораи Гераклид «**Бо кадом роҳе, ки ту наравӣ, худуди руҳро дарнамеёбӣ, Логоси (Қонуни) он хеле беқаър (чуқур) аст**». Амалҳои рафторҳои ҳар як фардро, дар як замон метавон, ҳам дар доираи фаъолияти иқтисодӣ - хоҷагӣ ва ҳам дар доираи ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ мушоҳида кард, ки онҳо аз ҳам ҷудонашаванда мебошанд. Аз ин сабаб руҳияи (равони) ҳамон як фард ҷузъи мустақими низоми том буда, «инсонии иқтисодӣ» - ро дар низоми иқтисодӣ ва инсонии «иҷтимоӣ» «сиёсӣ», «фарҳангӣ» - ро берун аз низоми иқтисодӣ-хоҷагӣ пиндоштан ва ё ҷудо кардан, ба назари мо, ғайриимкон аст. Таҳлили ҷудогонаи онҳо арзиши илмӣ мукамалро тавлид намекунад. Аммо, нақши пешбару афзалияти яке аз онҳоро дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи ҷомеа (зинаҳои А.Маслоу) метавон мушоҳида кард.

Таҳаввулотро дар ҷомеа, ваҳдат ва ё иттиҳоди органикиву оқил, қуллаҳои рушду камолоти онро, ки дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ба вуқӯъ меояд, метавон бо таҳаввулоти руҳӣ (психикӣ) ва хусусиятҳои милли шарҳ дод. Ба хотири муайян намудани нақшу таркиб ва фаъолияти низоми равонии ҷомеа (ҳам инсонии алоҳида ва ҳам иттиҳоди одамон), мутафаккирон хулосаи умумии худро, истифода аз ташбеҳи илмӣ дар шакли зайл иброз дошанд. Руҳияи инсонӣ дар ҷомеа вазнеро, чун мисли магмаи (ядроӣ) Замин дорад. Нахустзаминаи руҳияи (психикаӣ) инсониро «нерӯи ҳаётии» бетаркиб (animal spirit), нерӯи эҷодӣ - нерӯи бевазни (бемасса)¹⁰⁶, ки ба ҳар як инсон нуҳуфта асту назму мусикии рафтору фаъолияти инсониро муайян мекунад, ташкил медиҳад. Чуноне, ки дар магмаи замин қабатҳои (плитаҳои) литосферӣ бо ҳам наздик мешаванд, аз ҳам дур мераванд, бо ҳам бархӯрд менамоянд ва шино мекунанд, ба мисли чунин қабатҳо, зерсохтори (фундаменти) руҳияи инсониро маҷмӯи хотираҳои генетикӣ, ки дар намуди осору тарҳи истеъдод (задатков) ва сакфҳои (инстинктҳои) **табии** (врожденный) арзи ҳастӣ дорад, ташаккул медиҳад. Маҷмӯъ ва ё лифофаи онҳо муайян ва худуднок мебошад. Бинобар он, одамон на танҳо аз нигоҳи биологӣ, балки аз нигоҳи биорӯҳӣ низ намудҳои муайяноро ташкил медиҳанд. Ба мисли қабатҳои литосферӣ, маҷмӯъ ва ё модулҳои психогенетикӣ дар вазъи ҳаракат қарор гирифта, қобилият доранд вазъи худро нисбати якдигар ва ҳамзамон мавқеашонро дар низоми руҳӣ тағйир диҳанд.

Қабати дуҷуми таркиббастаи руҳияи (ки ба ҳамон қабатҳо зербунёди така мекунад) - ин қабати «фарҳангӣ – ниҳодӣ» буда, аз савқҳои (инстинктҳои) «таркибёфта» ва меъёру қоидаҳои даркшудаи рафтор иборат аст. Ин гӯё пардаи заминии сайёраи руҳия – пардаи хеле инертӣ (бо назардошти лаҳзаҳои фосилаи нисбатан кӯтоҳ) мебошад. Аммо, қабати болоӣ – «ландшафт»-и онро маҷмӯи одатҳои, ки одамон дар маҷрои мутобикшавӣ ба муҳити зисти тағйирёбанда аз худ кардаанд, ташкил медиҳад. Беназирӣ ва ё ғайримаъмулии (парадоксӣ) руҳияи инсонӣ дар он аст, ки маҳз асоси қаъран қишрбастаи он иқтидори суръатнокиаш баландро дорост. Тағйирот дар таносуби «модулҳои» психогенетикӣ, чунбишу таркиши «пардаи» фарҳангӣ – иҷтимоии ҷомеаро, чун мисли бархӯрди қабатҳои литосферӣ, ки таркиши қабатҳои заминро боис гашта, заминчунбӣ, тавлиди вулкан, сунамиҳо ва ғайраҳоро сабаб мешавад, мусоидат мекунад. Масалан, ин чунбишҳо дар мавриди гузариш аз як низоми ҷомеа ба дигаре, (солҳои 20-ум ва 90-уми асри 20) ислоҳотҳои

¹⁰⁶ Хромодинамикаи кванти ба саволи А. Эйнштейн - «Оё инертсияи ҷисм аз энергияи вай алоқаманди дорад?» чунин ҷавоб додаст: «Ҳа. Воқеан ҳам массаи ҷизҳои маъмул комилан аз энергия – энергияи глюонҳои бемасса (бевазн), яъне қариб, ки аз кваркҳои бемасса, ки ҷузъи таркибии протонҳо, нейтронҳо буда (бинобарон барои ядроӣ ҳастаи аст), бармеояд. Вакуми квантӣ муҳити динамикӣ буда ҳосияту сифати он ба материя таъсир мерасонад. Озодии **асимптотикӣ** ин ҷо нақши гиреҷкушоро иҷро мекунад, зеро, ки вай аз **катастрофи** Ландау наҷот медиҳад. Метавон гуфт, ки тадричан бо дарки табиати масса, мусикии вакуум кушода мешавад»/ Экономическая и философская газета № 11-12, март 2008

кулли баръало ба чашм мерасад. Мутобиқшавии руҳияи инсон ба низоми нав раванди эволтсиониро дорад. Ҳамин тариқ, ташбеҳи мо бо ҳаракати кишрҳои замин, ҳадафи зарурати муайян кардани механизми руҳии ташаккул, фаъолият ва тағйироти низоми иҷтимоӣ – иқтисодиро дорад.

Боби 4. Назарияи иттилоотӣ – рафтори муосир.

4.1. Интиҳои назарияи мувозинатӣ ва ё нафаси дуввуми он.

Новобаста аз он, ки солҳои охир назарияи мувозинати умум зери ҳуҷуми пайдарпай қарор гирифтааст, аммо ҳанӯз нақш ва ҷойгоҳи вай дар олами илми иқтисодӣ устувор аст. Аксари муҳаққиқон таъкид мекунанд, ки ин назария дар мантиқи ботинии худ бузург аст ва паҳноии фарогирии беназир дорад. Чӣ тавре, ки Ж.Сапир мегӯяд, назарияи мувозинати умум «эталони назарияҳои иқтисодӣ» аст, ки маҳз бо туфайли он иқтисодчиён тавонистанд ба тафаккури низоми пурра ва ё комили иқтисодиёт, ки фаъолияти он фақат дар асоси қонунияти дохилиашон суръат мегирад, таъя кунанд.¹⁰⁷ Бояд таъкид кард, ки на танҳо олимони назариячиҳо, балки кормандони амалӣ, муаллифони ислоҳоти иқтисодии солҳои 90-ум (дар шакли аёнӣ ва ноаён) ба ин назария таъя ҳам карданд. Зеро, ки бо ақидаи Дж. М. Кейнс «ғояҳо аҳамияти басо бузург доранд, нисбат ба оне, дар амалу тафаккур қабул шудааст (принято думать)». Консенсуси Вашингтон, низ ба ин назария воқеан таъя дошт. Ҳарчанд на ҳамагон ин консенсус ва ё созишро эътироф мекарданд, аммо бар муқобили он таълимот ва назарияе, ки мантиқан бузург дошта бошад, таъия ва ё баррасӣ нашуд.

Воқеан ҳам дар асри ХХI инкори назарияи мувозинати умум ба назар мерасад. Бархе муҳаққиқон, ин таълимотро гӯё хеле «абстрактӣ» буданаш зери танқид қарор медиҳанд.¹⁰⁸ Ба назари мо кулли назарияҳо дар муайяни «мушаххас» нахоҳад буд, ки ин маъниро на ҳама дарк мекунанд.

Дж. Стиглиц ва Дж. Акерлоф нишон доданд, ки иттилооти иқтисодӣ эндогенӣ (беруна) аст, яъне онҳо дар раванди муоширати субъектҳо ташаккул меёбанд. Пас, онҳо наметавонанд комил бошанд, зеро онҳо аз амали бошууронаи агентҳои иқтисодӣ ва манфиатҳои онҳо алоқамандӣ дорад.¹⁰⁹ Дар навбати худ пажӯҳиши рафтори субъектҳо (Д. Канеман, А. Твереке, В. Смит ва ғайра) ин ҳулосаро пурра кардааст. Интиҳоби инсони «квазиратсионалӣ», (на ратсионалӣ, ки дар моделҳои

¹⁰⁷ Сапир Ж. К экономической теории неоднородных систем: Опыт исследования децентрализованной экономики. М.: ГУ – ВШЭ, 2001. с.77-78

¹⁰⁸ Ясинский Ю. Тихонов А. Новая информационно-поведенческая парадигма: конец равновесной теории или ее второе дыхание? // Вопросы экономики № 7 2007. С. 35

¹⁰⁹ Сапир Ж. Экономика информации: новая парадигма и её границы. // Вопросы экономики. 2003, № 1 с. 4-23.

анъанавии назарияи мувозинатӣ қабул шудааст), дар маркази таҳқиқи онҳо қарор мегирад.¹¹⁰

Воқеан, ҳам самараи иттилооти ассиметрӣ мувозинати бозориро харчанд барҳам намедихад, аммо арзёбиву моҳияти ин мафҳумро тағйир медиҳад. Зеро, пеш аз ҳама, дар зери таъсири самараи иттилооти ассиметри (СИА) ҷойивазкунии мувозинат ба вуқӯъ меояд. Ва ин ҷо (дар алоқамандии ташкили ниҳодии бозор) шаклҳои алтернативии ҷойивазкунии мусоид ва номусоиди онро метавон мушоҳида кард. Сипас, мувозинат ин танҳо нуқтаи геометрӣ (бурриши хати таклифоту пешниҳод) набуда, балки вазъи мутаносибиву мувозинатии бозор мебошад. Агар вазъи воқеии бозор аз он мувозинат хеле дур равад (фарқ кунад), пас зиддияту муҳолифатҳо афзун мешавад. Аммо ин лапишу фарқиятҳо дар ҳудуди муайян ҷой дорад ва билохира на танҳо чун «флуктуации», балки ҳамчун ҷойивазкунии қонуниятӣ, ки тамоили он аз таркиби ниҳодии бозор алоқаманд аст, бавуқӯъ меояд. Ҳамин тариқ, така бо ин гузориш, метавон тасдиқ намуд, ки дар доираи парадигмаи иттилоотӣ-рафтори назарияи мувозинати инкор нашавад ҳам, аммо ба назари мо инкишофи минбаъдаи он тира буда, барои инкишофи дурнамои дастгоҳҳои назвариявии илми иқтисодӣ ва ҳам барои тарафҳои амалии он дурнамову роҳи нав кушода наметавонад.

Аз ин лиҳоз, маҳз ғайримуайяни ва иттилооти ассиметрӣ водор мекунад, ки дар шароити имрӯз парадигмаи мувозинатиро ақалан таҳрир намоем. Дар воқеъ, ҳулосаҳо оид ба ҳосияти эндогении иттилои иқтисодӣ дар таҳрири парадигмаи мувозинатӣ заминавӣ ва ё асосӣ хоҳад шуд. Яъне, азбаски иттилооти иқтисодӣ дар «нотакмили табиӣ» қарор дораду бо мафҳуми нотакмили анъанавӣ (ки чун мавҷуд набудани далелҳои муайян, камёфтӣ ва ё саҳфу фарқият аз эталон фаҳмида мешавад) рост намеояд. Аммо, ин гузориш то андозае ба заминаҳои бунёдии таълимоти Валрас хатаре намеорад. Дж. Стиглер ва Р. Коуз ҳам таъкид доштанд, ки чунин мафҳуми нотакмили иттилоотиро дар модели мувозинати бозорӣ метавон ҷой дод. Зеро, он ҳодисот субъекти иқтисодиро водор мекунад, ки хароҷоти муайянеро барои ҷӯишу дақиқ кардани иттилоот ҷалб намуда онро ба таркиби нарх (хароҷоти иловагӣ) дохил намояд ва аз ин лиҳоз болоравии нарх низ ба вуқӯъ меояд. Пас, дар ин ҳолат пастравии самаранокии низоми иқтисодӣ (нисбат ба вазъи «эталонӣ» ё ин, ки вазъи иттилоотӣ – нейтралӣ) ба вуқӯъ меояд. Чунин нуқтаи назар аз ҳосияти экзогении (дохилии) иттилоотӣ, ки аслан дар намуди такмил арзи ҳастӣ мекунаду аз амали субъектҳои иқтисодӣ алоқамандӣ надорад, бармеояд.

Аммо, Дж. Стиглиц и Дж. Акелоф исбот карданд, ки иттилоот – неъматӣ ғайриоддӣ аст. **Якум**, функсияи нафънокиҳои иттилоот аз функсияҳои неъматҳои анъанавӣ фарқ мекунад. Вай мушаххасу аён набуда, ҳосилаи он метавонад манфӣ бошад. Ба ибораи дигар, афзудани миқдори иттилоот метавонад маъно пайдо накунад в ё чун нафънокии

¹¹⁰ Белянин А. Даниел Канеман и Вернан Смит: Экономический анализ человеческого поведения. //Вопросы экономики.2003,№ 1, с. 4-23.

афзоянда ё пастравандаро тавсия диҳад: ҳолатҳое пайдо шуданаш мумкин аст, ки иттилооти иловагӣ роҳи инкишофро шикаст диҳад ва ё аз устуворӣ берун кунад. Дар илми муосир, ақидаҳои ягона оид ба нафънокии иттилоот вучуд надорад. Дар кулли нуктаҳои назари мавҷуда афзунтару писандтари онро ҳам пайдо нахоҳем кард. Аз олами он ақидаҳо мо се ақидаҳои рақобатиро чудо мекунем:

а. Ҳосилаи аввалу дувуми нафъи иттилоотӣ мусбӣ мебошад. (Дж. Стиглиц)

б. Ҳосилае, ки ба сифр тамоил дорад, мусбӣ мебошад. (классикӣ)

в. Ҳосилае, ки аввал мусбӣ аст, баъдан манфӣ мегардад. (Г. Саймон).¹¹¹

Ба назари мо иттилоот умуман наметавонад функцияҳои инвариантӣ дошта бошад. Зеро вай (ба мисли ниҳодҳо) имкон дорад арзиши иқтисодӣ дошта бошад, аммо чун неъматӣ мӯътадили иқтисодӣ арзёбӣ нагардад. Ин он маъноро дорад, ки қонуни таназзули нафънокии ақал, ки ба неъматҳои иқтисодӣ ва дар таълимоти мувозинати умумиву чузъи татбиқшаванда аст, нисбати иттилоот на ҳама вақт тадбиқшаванда ва адолатноқ мебошад.

Дуюм. Иттилоот аз оғоз наметавонад моли мӯтаъдил бошад, зеро арзиши он барвақт (то кушодани моҳияти он) номаълум аст ва бинобар он арзиши онро муайян кардан ғайриимкон аст. Аз тарафи дигар маънии иттилоот, ки кушода шуд, пас пардохтани вай маъно ҳам надорад. Илова ба ин иттилоот сифатҳои неъматҳои чамбиятиро доро аст. Бинобар он, ҳар як субъект дар фаъолияти ратсионалии худ чуръат мекунад, ки хароҷоти ба даст овардани иттилоотро ба дӯши дигарон гузорад.

Ҳамин тариқ, арзишмандии иттилоот маҳз дар раванди муомилот, муоширати тарафайни субъектҳои иқтисодӣ (генерируется) рӯи кор меояд. Паҳнгардии иттилои дақиқ бо тариқи «автоматикӣ» суръат намегирад ва ин на танҳо бо норасоии (камбудии) ташкили инфрасохтори муносибатҳои бозор алокамандӣ дорад, балки субъектҳо метавонад иттилооту бонгҳоро нодуруст дарак намояд ва коста интиқол кунанд. Ин ҷо як фард мутобиқи манфиати худ амал мекунад: фарде иттилоотро зуд интиқол мекунад, зеро ин кор барои ӯ манфиат меорад ва ё ба манфиаташ мутобиқ аст, дигаре бошад онро паноҳ медорад в ё қисман ошкор мекунад ба он хотир, ки вазъи худро беҳтар кунад ва ё доимӣ нигоҳ дорад (империализми иқтисодӣ). Ин амал, албатта боиси тағйирёбии сифату хосияти фаъолияти бозорҳо ҳам мегардад. Чи тавре, ки Стиглиц қайд кардааст, пайваста бо амали иштирокдорони бозор (ҳам интиҳоби онҳо) иттилоот интиқол мешавад, ҳамагон огаҳӣ пайдо карда рафтори худро тағйир медиҳанд.¹¹² Аз ин ҷост, ки ассиметрияи иттилоотро амалиёти худи иштирокдорони бозор тавлид мекунад.

Самарай ассиметрии иттилоотро (САИ) ба ду синф чудо кардан мумкин аст. **Якум**, самарае, ки дар он *ex ante* (интиҳоби номусоид) ба вукӯъ меояд. **Яъне**, ин ҷо шароити номусоид аз сакҷҳое, ки дар мавриди

¹¹¹ Ниг. Муфассал ба Сапир Ж. Экономии информации. Новая парадигма и её границы. с. 20.

¹¹² Stiglitz J.E. Information and the Change in the Paradigm i. Economics// Les.Prix Nobel Prizes 2001;Stokholm;The Nobel Foundation, 2002, P.472-540.

муайян кардани сифати молу хизматҳо содир мешаванд, бармеояд. **Дуюм**, самарае, ки дар он **ex post** (хавфи маънавӣ) ҷой дорад. Яъне, далели созиши (шартномаи) амалу муомилот метавонад боиси тағйироти рафтори яке аз тарафҳо гардад. Мисол, иттиҳодияҳои суғуртави алакай медонанд, ки ба автомобилҳои суғурташуда соҳибонаш оид ба эҳтиёт кардани онҳо чандон ғамхор нестанд.¹¹³ Самараи ассиметрии иттилоот дар мамолики рӯ ба тараққӣ кардаистода бештар паҳн мебошад. Ин бозорҳо бо вазъи қарахтӣ ва сифати пасти неъматҳои савдошавандаро тавсия мешаванд. Баъзан самараи ассиметрии иттилооти маъмулии доимо сайркунанда ба комилан хароб кардани бозор мусоидат ҳам кардааст.

Бояд таъкид кард, ки САИ дар тамоми бозорҳо арзи ҳастӣ доранд. Масалан, дар бозори меҳнат ҳамаи корхонаҳо ҷуръат доранд, ки коргари боистеъдоду боинсофро пайдо кунанд ва барои онҳо маоши баландро нисбат ба нархи бозорӣ муайян кунанд. Аммо, тарафи дигари ин амал афзоиши бекориро мусоидат мекунад. Дар бозори қарзӣ бошад, қарздиҳандагон дарк мекунанд, ки меъёри баланди фоиз пеш аз ҳама, ҳароси қарзгирандагони боинсофу нерӯмандро меангезад на ҳаннотонро. Бинобар он меъёри фоизи қарз, ки бонкҳо нисбат ба меъёри мувозинати паст муайян мекунанд, камёфтии воситаҳои қарзиро ба миён меорад.

Азбаскӣ, муомилоти бозории дилхоҳ мубодилоти иттилоотии *ex ante* –ро дар бар мегирад, пас вазъи нотақмили он асоси назарияи мувозинатиро хоҳиш медиҳад. Миёнаравҳои бозор сифати маҳсулоти корхонаҳои азимро коста мекунад. Бинобар он, иттилоот дар модели мувозинати бозорӣ бояд чун омилҳои эндогенӣ ворид шавад. Ин корро метавон дар асоси мафҳуми **қобилияти (состоятельности) иттилоотии бозор**, ки таркиби ниҳодии онро инъикос мекунад, ба иҷро расонид. Таркиби ниҳодӣ тамоили ҷойивазкунии мувозинати бозориро, ки дар натиҷаи ассиметрии табиӣ иттилооти иқтисодӣ ба вуқӯъ меояд, муайян мекунад.

4. 2. Вазъи (қобилияти) иттилоотии бозор.

Иттилооти иқтисодӣ (бонги иқтисодӣ ҳам меноманд) аз амалҳои рафтор ва майлу интиҳоби агентҳои иқтисодӣ алоқамандӣ дорад ва дар ин равандҳо инъикос ҳам меёбад. Амалу рафтор ва майлу интиҳобро ниҳодҳо, ки манзараву нусхаҳои амалигардии манфиатҳои субъектҳои муайян мекунанд, баррасӣ менамояд. Аз ин лиҳоз, вазъи бозор на танҳо аз ҳарочот, нафънокии неъматҳо ва дигар омилҳои иқтисодӣ, ки дар асоси тамсилаҳо ва ё моделҳои мувозинатӣ (ва номувозинатӣ ҳам) қарор дорад, вобаста аст. Балки, бештар аз таркиби ниҳодҳои иқтисодӣ, ки рафтори нусхабастаи субъектҳо ва ҳосияти алоқаҳои иттилоотии онҳо

¹¹³ Зикр кардан ба маврид аст, ки оид ба самараи ассиметрии иттилоот А Акеллоф пажӯҳишҳои назаррас ба анҷом расонида, китоби бузургеро ба нашр расонидааст- Akerlof G.A. The Market for 'lemons'; Quality Uncertainty and the Market Mechanism // Quarterly journal of Economics. 1970. Vol.84. № 3 P 488-500

муайян мекунад, низ робитаи зич дорад. Ба ин ниҳодҳо, кулли меъёрҳои сатҳи иқтисодиёти миллӣ (макроиқтисодӣ), микроиқтисодӣ, қатъи назар расмӣ (санадҳои қонунӣ) ва ё ғайрирасмӣ (одату этика в ғ.) мебошад, дохил мешаванд. Ниҳодҳои расмӣ, бештар зери таъсири фаъолияти мақсадноки давлат қарор мегирад. Ниҳодҳои ғайрирасмӣ бошад, нисбат ба таъсирҳои беруна хеле нерӯманду устувор мебошанд. Онҳо метавонад ҳатто меъёру қоидаҳои расмиро ба худ тобеъ намуда ба «таркиби ниҳодии ғайрирасмӣ (теневая), ки расмиро фуру мебарад»,¹¹⁴ табдил ёбад. Ин мавзӯи алоҳидаи пажӯҳиш аст. Ин ҷо мо маҷрои таъсири ниҳодҳоро ба хосияти равандҳо, ки ба самараи ассиметрии иттилоот алоқаманд аст, мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Самараи ассиметрии иттилоот, чӣ тавре, ки дар боло ишора шуд, метавонад ё ҳодисоти ғайрисамаранокӣ ва ё беҳтаркунии вазъи бозорро нисбат ба вазъи анъанавии мувозинати он, мусоидат кунад. Барои дарки ин гузориши назариявӣ мафҳуми **қобилияти иттилоотии бозорро** ворид мекунем. Мафҳуми қобилияти иттилооти бозор (КИБ) чунин вазъест, ки ниҳодҳо хеле хуб ташаккул ёфта гирифтани рентаро, яъне бардошти манфиатҳои гурӯҳҳои алоҳидаро аз иттилооти ассиметрӣ хеле гарону мушкил мекунад: яъне ин ҷо талаф аз амали гирифтани рента аз бузургии рента боло аст. Ин кор, ҳам аз ҳисоби амалиёти мустақили контрагентҳо (тадбиқи чораҳои чаримавӣ, бегона кардани кафолат ва ғ.), ҳам бохтани агент, яъне паст шудани шараф (репутатсия) ва ё маҳрум шудани аз муштариён ва манбаи даромад, суръат мегирад.¹¹⁵

Шароити ҳатмии қобилияти иттилоотии бозор на танҳо фақат муқовимат - тақозои (қиеси) оқибати амали ҷавоб ва ё аксуламали як контрагент бо имконияти нафъи (суд) контрагенти дигар, ки ба мақсади гирифтани рента иттилооти ассиметриро эҷод кардааст, мебошад. Балки огоҳӣ доштану огоҳониданро оид ба имконият ва воқеияти муқовиматҳову аксуламалро низ дар бар мегирад. Моҳиятан ин кор шартӣ муҳим аст. Ҳатто, агар воқеан фишангҳои муқовимат, амали ҷавобӣ ва ё аксуламал кор накунад ҳам, аммо агентҳо ба муқовимату амали акси интизоранд, ба эҳтимолияти ба вуқӯи он бовар мекунад, ки ин кифоя аст ва бинобар он онҳо эҳтиёткорона фаъолият мекунад.

Бештари бӯҳронҳои молиявӣ маҳз пастравии иттилоотии бозорҳоро мусоидат кардааст ва баръакс. Масалан, солҳои 90-уми асри ХХ дар Чопон ва Осиёи Ҷануби Шарқӣ чунин вазъият рух дода буд. Дар Чопон бӯҳрон бо сабаби пастравии арзиши неъматҳои ғайриманқул сар зада буд ва нархи неъматҳои ғайриманқул он замон дар ин кишвар баландтарин дар ҷаҳон буд. Дар лаҳзаҳои муайян маълум гардид, ки онҳо чун кафолати қарзӣ қабул шуда буд, аммо бо арзиши фоизи қарзӣ фурухта нашуд. Бӯҳрони соли 2008-и ИМА ва ҷаҳонӣ ҳам аз чунин

¹¹⁴ Радиев В. Деформализация правил и уход от налогов в российской хозяйственной деятельности// вопросы экономики, 2001. № 6, с. 60-73.

¹¹⁵ Ҳодисоти «обро лой карда моҳи доштанро» бартараф мекунад, ҷазо медиҳанд

ходисот сар зада буд.¹¹⁶ Дар кишварҳои Осиёи Чанубу Шарқӣ бошад, бӯҳрон бо сабаби берун рафтани сармояи ханнотӣ ба хориҷи кишвар, ки ба ҳучуми арзӣ, паст шудани захираҳо ва курси қоғазҳои қимматнок мусоидат кардааст, ба вучуд омад. Дар ҳар ду ин маврид бонкҳои иттилооти дақиқро оид ба вазъи қарзгирандагон натавонистанд аз худ кунанд, инвесторон бошанд оид ба вазъи молиявии корпоратсияҳо, корпоратсияҳо бошад оид ба молияи давлатӣ иттилоии кофиву зарурӣ надоштанд. Дар ин ҷо зернизомии ниҳодии объективикунандаи иттилоот кор накардааст. Умуман, бозорҳои молиявӣ ба муаммоҳои иттилоотӣ рӯ ба рӯ шуда буданд. Ин пеш аз ҳама, бо табиати «маҳсулоте», ки миёни онҳо гардиш дорад, алоқаманд аст.

Қобилияти баланди иттилоотии бозор дар мавриде низ ба вуқӯъ меояд, ки агар кулли агентҳо оид ба арзиши воқеии тамоми имкониятҳои алтернативӣ иттило дошта бошанд, рафтори фӯрӯшандагони молҳо, қувваи корӣ ва ё ўҳдадорӣ молиявӣ ба кушодани иттилоот равона шуда ва дар бозор низомии ниҳодан ҳифзшавандаи бонгҳои дақиқ арзи ҳастӣ дошта бошанд. Ин вазъият афзудани актҳои муомилотӣ, мувофиқшавии нафъҳои хусусиву ҷамъиятиро дар сатҳи хеле баланд мусоидат мекунад. Дар шароити қобилияти иттилоотии бозор хеле баланд будан бештар агентҳои тавонону боинсоф афзалият пайдо карда рӯи майдони фаъолият устувор мегарданд. Аммо, дар бозоре, ки қобилияти иттилопазириаш паст, акси равандҳои дар боло зикршуда ба чашм мерасад.

Таркиби ниҳодӣ, ки вазъи қобилияти иттилоотиро таъмин мекунад, ба худ чунин ҷузъҳоро дар бар мегирад: низомии объективикунонидаву этимодбахши иттилоот оид ба сифати маҳсулот ва шарафи истеҳсолгар; ҳимоя ва фардикунонии дақиқи ҳуқуқи моликият (ҳам саноатӣ ва ҳам зеҳнӣ); низомии таъмини ўҳдадориҳои шартномавӣ; бонки иттилоотии (ё далелҳои) давлативу ғайридавлатӣ (ба инҳо масалан, бюрои таърихи қарзӣ низ дохил мешавад) ва ғ. Агар яке, аз ин ҷузъҳо ва ё низом мавҷуд набошад ва ё фаъолияти хеле паст дошта бошад, пас бозор дар вазъи иттилоотии паст қарор гирифта дар он шароити мусоид барои гирифтани рента аз иттилоии ассиметрӣ ташаккул меёбад.

Масалан, агар қобилияти иттилоотии бозори молиявии муташаккил паст бошад, пас «оқилона кардани» сандуқи қарзӣ ва амалиётҳои қарзӣ хеле душвор аст. Қарздиҳандагон дар мавриди баҳодихии тавоноии ва самаранокии лоиҳаҳо, ки барои маблағгузорӣ пешниҳод мешавад ва умуман барои муайян кардани қобилияти пардохтии мизочон мушкилӣ мекашанд. Дар ин шароит, активҳои бонкӣ бештар ба амалиёти кӯтоҳмуддати ханнотӣ сафарбар ҳам мешавад. Агар бар сифати қарздиҳандагон бонкҳои хусусӣ афзалият дошта бошад (агар шаффофияти иттилоотии бозорҳо паст аст) фарқияти миёни ҳаҷми тавонӣ, (потенциалӣ) ва воқеии қарзҳо хеле баланд мегардад. Ин фарқиат болоравии ставкаи бозорӣ фоизиро мусоидат мекунад. Ин ҷо фонди

¹¹⁶ Зикр кардан ба маврид аст, ки оид ба самарани ассиметрии иттилоот А Акелов пажӯҳишҳои назаррас ба анҷом расонида, китоби бузургоро ба нашр расонидааст

қарзи фишурда (сужается), кам мешавад, қарз камёб (дефицит) мегардад ва сатҳи фоиз боло меравад ва хавфи лоихаҳои маблағгузорӣ низ меафзояд. Ҳамин тариқ, чуръати ҳар як бонк барои паст кардани хавфи лоихаҳои маблағгузорӣ, самараи аксиро барои иқтисодиёт ва низоми бонкӣ меорад.

Дар бозорҳои ғайримутаҷаққил, ғайрирасмӣ ва нимрасмӣ ставкаҳои самаранок нисбат ба мувозинатӣ хеле баланд аст, зеро чунин бозорҳо бинобар он бо сабабҳои пардохти хизматҳои махсус, хавфи баландро дорост. Истисно нест, ки дар ин маврид низоми ғайрирасмӣ кафолати қарзҳо аз нигоҳи «самаранокиаш» хеле сангин буда, зеро назорати қатъӣ қарор мегирад. Аммо, вай муносибатҳои воқеии иқтисодиро ғайришаффоф мекунад. Фишангҳои ҳалли муаммоҳои иттилоотӣ, шабакаву дастгоҳҳои назоратӣ ғайрирасмӣ ва ё пӯшида мебошад, аммо пардохти «хизматҳо», ки ба таъмини иҷрои созишу шартномаҳо ниҳояти қор ба қарзгирандагон, умуман ҷомеа бор мешавад. Яъне, муаммои иттилоотӣ бартараф нашуда, балки решаи қавӣ мегирад ва бо сабаби болоравии хавфи амалиётҳо дар доираи фаъолияти ғайрирасмӣ нархи захираҳои қарзӣ хеле боло меравад.

Дар бозори меҳнат ҳам, бинобар он дар шароити паст қарор гирифтани қобилияти иттилоотӣ қордиҳандагон, дар мавриди муайян кардани сифати воқеии қоргарон душворӣ мекашанд. Онҳо хеле мулоҳизакорона қоргаронро интихоб мекунанд. Бинобар он, маоши самаранок нисбат ба мувозинати паст буда, меҳнат нисбат ба даромади ақали он паст пардохта мешавад. Дарачаи бекорӣ дар ин шароит хеле баланд буда, беш аз 10-15 % ро ташкил медиҳад. Дар ин маврид давлат чуръат мекунад сатҳи бекориро паст кунад: бо тарзи анъанавӣ иқтисодиётро ба вазъи инфлятсиониву стагфлятсия ҳидоят кардани иқтисодчиён. Баланд кардани таклифоти ниҳой, ки бо туфайли сиёсати бучаву андоз ва пуливу қарзӣ амалӣ мегардад, худ ба худ ба дарачаи вазъи иттилоотии бозор таъсир намерасонад ва фақат метавонад шуғлнокии кӯтоҳмуддатро таъмин намояд. Аммо ин қор, боз муаммои иттилоотиро тезу тунд мекунад. Ва ниҳоят зуд ва ё тадриҷан ба пастравии истеҳсолот, ки аз ғайрисамаранокӣ бармеояд, мусоидат мекунад.

Агар бозори молҳо дар шароити паст иттилоотӣ қарор гирифта бошад, пас он сегменти монополияи хеле баландро дорост. Зеро, истеъмолгарон бештар завқдоранд, ки ба хизматҳои фурӯшандагони «маъмул» шомил бошанд. Дар чунин бозор заминаҳои мусоид барои монополияҳои соҳавиву минтақавӣ пайдо шуда, молу хизматҳои сифаташ паст афзалият пайдо мекунад. Ворид шудан ба ин бозор барои истеҳсолгарону соҳибқорони нав мушқил аст. Имконияти васеъшавии бозор бо монетаҳо, ки монополистони локалӣ эҷод кардаанд, дучор мегардад. Вобаста бо ин сабабҳо, хосияти чандирии таклифоти воқеии низ хеле суст мебошад.

Дар шароити барқарорӣ неруи иттилоотӣ амали самараи иттилоотии ассиметрӣ натиҷаҳои дигарро рӯи қор меорад. Дар бозори

қарзӣ бонкҳо фоизи қарзиро нисбат ба сатҳи мувозинати ба дараҷаи паст муайян менамоянд. (зеро, ки фоизи баланд қарзгирандагони боэътимодно меҳаросонад). Дар ин шароит қарзгирандагони боэътимодно захираҳоро бо нархи мӯтадил мегиранд ва сифати лоихаҳои қарзӣ низ баланд мегардад. Новобаста аз он, ки дараҷаи пасти фоиз ба ҳодисоти нодирии захираҳои қарзӣ мусоидат мекунад, аммо раванди оқилона гардонидани ин ҳодисотро мӯтадил менамояд. Дар ин шароит бозор барои иқтисодиёт ва инноватсия кор мекунад. Амалиётҳои ханноӣ хосияти тобеъиятро пайдо мекунад ва устувории бозор аз ҳисоби арбитраж ва хеджировать қардани хавф таъмин мешавад. Камёфтии захираҳои қарзӣ (дар сатҳи мӯтадил) омилест, ки қарздихандагон таҳлили пурраву дақиқи лоихаҳоро гузаронанд ва қарзгирандагони боинсофу боэътимодно қарзро бо нархи арзон ба даст оранд: яъне бо нархе, ки аз нархи мувозинат паст аст. Дар бозори меҳнат бошад сатҳи самаранокии музди меҳнат нисбат ба сатҳи мувозинатӣ баланд аст. Аммо, мавҷудияти бекорӣ гум қардани корро ба воқеият наздик мекунад. Дар натиҷа, коргари бовичдон ба маоши баланд соҳиб мегардад: ҳатто аз сатҳи ҳосилнокии ақали меҳнат ҳам баланд мегардад. Ин албатта ба меъёри фоида таъсири манфӣ мерасонад, аммо мавҷудияти захираҳои қарзии арзон, он талафро рӯйпӯш мекунад. Илова бар ин маоши баланд таклифот ба маҳсулоту хизмати баландсифатро таъмин мекунад, ки онҳоро метавон дар бозори молу хизматҳо бо нархи аз хароҷоти ақал баланд фурӯхт.

Дар бозори молу хизматҳо маҳсулотҳо аз рӯи сифату нархаш тафриқа шудаанд. Фурӯшандагоне, ки шарафу ҷойгоҳи худро дар бозор пайдо кардаанду бонгҳои дақиқро интиқол мекунанд (масалан кафолати боэътимоду дарозмуддатро), метавонанд молу хизматҳои худро бо нархе, ки аз хароҷоти ақал баланд аст, бифурӯшанд. Онҳо, ба навоарӣ хеле шавқманду ҳассосанд. Аз ин нуқтаи назар гирифтани чунин фоида ҳалол ва ба манфиати ҷомеа мутобиқ аст. Яъне, ин ҷо самарани оқилкунонӣ (рационализация) тамоили аксиро тавлид мекунад: пешниҳоди хизматҳои сифаташ паст маҳдуд мегардад. Илова бар ин бозор гуногунранг аст, имконият барои навоариву инкишоф хеле васеъ ва ҳавасмандӣ дар истехсоли маҳсулоти сифатнок хеле қавиву устувор мегардад.

Аммо дар шароит, ки бозори молу хизматҳо дар сатҳи пасти вазъи иттилоотӣ қарор доранд, фурӯшандагон табиист, ки иттилои ассиметриро барои гирифтани рента истифода мекунанд. Харидор (кордех, қарздиханда), ҷуръат мекунад, ки худро хифз кунад, яъне таклифотро паст кунад (мулоҳизакор бошад дар мавриди кирояи коргар ва ё оқилгардонии қарзҳо). Дар ҳама маврид, бори гарони самарани ассиметриро харидор ва ё ҷомеа ба дӯш мегирад. Зеро, ба ғайр аз рента, ки фурӯшанда мегирад, боз ҳаҷми истеъмол, қарз ва шуғлноки паст мешавад.

Дар шароити иттилопазирии (қобилияти иттилоотӣ) бозор фурӯшанда маҷбур аст, ки номуайянии иттилоотиро бо интиқоли бонг

бартараф намояд. Шароити муҳиме, ки дақиқии бонгро таъмин мекунад ин меҳнатталабии подделкаи вай мебошад. Бояд ба он ноил гашт, ки ҳар фард натавонад бонгро подделка кунад. Бояд таъкид кард, ки вазъи (қобилияти) иттилоопазирии бозор, на танҳо нисбат аз бозорхон сатҳи иттилоотиаш паст, балки нисбат ба вазъе, ки онро назарияи мувозинати анъанавӣ чун эталон қбул кардааст, хеле муфиду судманд мебошад. Дар шакли фишурда ин взъиятро барои баъзе бозорх метавон чунин арзёбӣ кард (чадвали 3.)

Чадвали 3
Тавсияи фишурдаи бозорҳои омехта ва мувозинатӣ¹¹⁷

Намуди бозорҳо	Вазъи бозорҳо		
	<i>Бозори омехта, сатҳи иттилоотиаш паст</i>	<i>Бозори мувозинатӣ (мутобиқ ба назарияи мувозинатӣ)</i>	<i>Бозори омехта, қобилияти иттилоотиаш баланд</i>
Меҳнат	<i>Сатҳи маоши коргарон нисбат ба сатҳи мувозинатӣ паст буда, бекорӣ хеле баланд аст</i>	<i>Сатҳи маоши мувозинатӣ буда, бекорӣ аз нигоҳи назариявӣ ба сифр баробар аст.</i>	<i>Сатҳи маош аз сатҳи мувозинатӣ баланд буда, бекорӣ дар сатҳи мутаъдил қарор дорад</i>
қарзи (молиявӣ)	<i>Ҷои қарзҳо нисбат ба сатҳи мувозинатӣ баланд буда, оқилгардонии қарз хеле фаъол аст</i>	<i>Ҷои қарзӣ дар сатҳи мувозинатӣ буда, оқилгардонии қарз ба сифр баробар аст</i>	<i>Ҷои қарзӣ нисбат ба сатҳи мувозинати паст буда, оқилгардонии мӯътадил аст.</i>
Моли	<i>Нархи арзон, сифати паст, ассортименти танг, бозор нотақмил, иқтисодии рушд</i>	<i>Нарх бо сифат мувофиқ аст</i>	<i>Моли сифатнок бо нархи баланд фурӯхта мешавад (истеъмол, шарафу виҷдони</i>

¹¹⁷ Ниг. ба Ясинский Ю.Тихонов А. Новая информационно-поведенческая парадигма: конец равновесной теории или ее второе дыхание?// Вопросы экономики.:№7, 2007.

	<i>хеле паст</i>		<i>фурӯшандаро мепардозад) бозор хеле диверсификатсия шудааст</i>
--	------------------	--	---

Қайд кардан ҷоиз аст, ки номуайянии иттилоотӣ дар бозорҳои дилхоҳ мавҷуд аст ва он хосияти бунёдӣ ҳам дорад. Ҳатто, дар моли дақиқи стандартӣ шуда, яъне хосияти истеъмолии он дар ҳамин лаҳза муайян шуда, эҳтимолияти фарқияти нафънокӣ дар мавриди муомилот, хариду фурӯш, вучуд дорад. Тасаввур мекунем, ки дар бозор ҷуфти якхелаи молҳоро пайдо кардан душвор аст, зеро фарқияти онҳо пас аз мӯҳлати дуру дароз ба чашм мерасад ва ё тағйир меёбад. (пас аз харидан) Чунин шакли бозорҳо дар иқтисодиёти муосир маъмул аст. Бо баробари мураккаб шудани равандҳои истеҳсоли ва завқи истеъмоли бештари бозорҳо низ мураккаб гашта хосияти фардиро мегиранд (ин ходисот натавонанд ба бозори молу хизматҳо марбут аст, балки ба бозори меҳнату молиявӣ низ хос аст). Аз ин лиҳоз, тамсила ва ё модели анъанавии мувозинатӣ, ки тавсияи ниҳоди-иттилотиро ба назар гирифта наметавонад, ба шароити муосир мутобиқ шуда наметавонад. Иқтисодиёте, ки он ба истеҳсоли оммаи молу хизматҳои стандартӣ асос ёфтааст аз таъсири самарайи ассиметрии иттилооти дур мебошад. Агар сатҳи иттилоотии бозор паст бошад, ин маънои онро дорад, ки бозор ғайрисамаранок фаъолият дорад ва динамикаи макроиқтисодии номусоидро тавлид мекунад.

4.3. Шаклҳои рушди (динамикаи) макроиқтисодӣ.

Ба андешаи мо, тавсия ва таҳлили низоми макроиқтисодӣ, бахусус он макроиқтисодиёте, ки дар сатҳи баланди инкишоф қарор дорад, бояд ба принципи интеракционизм, на ба редукционизм таъяс кунад. Ин чунин маъно дорад, ки қонуниятҳои фаъолият ва инкишофи сатҳи макрӯ ба хосиятҳои сатҳи элементҳо ва ё ҷузъҳои таркибии худ чандон рост намеояд, харчанд бо он алоқаманд ҳам аст.

Гап дар сари он аст, ки низоми макроиқтисоди (чун дигар низомҳои сатҳи макрӯ), хосияти неаддитавӣ дорад, ки он ба маънии «маҷмӯъ ва ё низоми том ба суммаи ҷузъҳо баробар намебошад». Ин хосият на танҳо ба низоми макроиқтисодӣ, балки ба дигар низомҳо, ки тавсифи макроскопӣ доранд хос аст ва ин оқибати муҳимро дар методологияи умумии таҳлили илмии он ташкил медиҳад. Г.Хакей поягузори синергетика дар натиҷаи пажӯҳиши низомҳои мураккаби мухталифе, ки ба физика, биология ва сотсиология дахл дорад, ба хулосае омад, ки онҳо бештар сифати умумиятӣ доранд ва аз ҳама асосиаш дар он аст, ки дар сатҳи макрӯ қонуниятҳои тартиботи олий (нисбат ба сатҳи микроскопӣ) ҷой дорад, ки рафтору фаъолияти низом чун (ваҳдати) ба низоми том, тобеъ аст. (Хакей Г. Синергетика. М : мир 1980) Ташаккули

низомии макроиқтисодӣ дар асри 18 оғоз ёфта, дар нимаи асри 20 ба хотима расидааст.

Зимнан бояд таъкид кард, ки яке аз сабабҳои нотавонии низомии иқтисодиёти планӣ дар он аст, ки вай ба нақшагирии баланси таъҷиб дошт. Чунин модели идоракунии маҳз ба низомии «хоҷагидорӣ» хос аст на ба низомии макроиқтисодӣ. Маҳз бо ин навоари Кейнс алоқамандӣ дорад: ба макроаппаратҳо, на ба мафҳумҳои микроиқтисодӣ таъҷиб намудааст. Аммо, баъзан ақидаҳои ибтидоӣ мешуданд, ки методологияи кейнсиансии макроиқтисодӣ аз асосҳои микроиқтисодӣ холи аст. Чунин ақидаҳои асоснадошта, аз маданияти пасти тафаккури назариявӣ бармеояд. Ҳамин тариқ мафҳумии иқтисодии миллӣ, низомии хоҷагидорӣ ва низомии макроиқтисодиро бояд фарқ кард.

Маҳз дар ҳамин аст фарқи кулли иқтисодиёти индустриалӣ аз низомии анъанавии хоҷагидорӣ, ки бо он метавон масалан, иқтисодиёти Юнони қадим ва ё капитализми барвақтаро дохил кард. Иқтисодиёти индустриалӣ на танҳо бо таҷдиди технологӣ, балки бо ташаккули фишангҳои, ки бозтақсими мунтазаҳои омилҳои истеҳсолот, созиши ҳамгироии субъектҳои алоҳида, соҳаву бахшҳои мухталифи иқтисодиётро мусоидат мекунад, тавсия дода мешавад. Ин раванд тадриҷан дар сатҳи муайяни инкишоф ба барқарор шудани низомии сифатан навро – макроиқтисодиётро мусоидат кардааст. Низомии макроиқтисодӣ аз низомии патриархӣ ба он фарқ мекунад, ки вазъи он чун низомии том нафақат ҳамчун маҷмӯи функсияҳои рафтори чӯзӣ, субъектҳои иқтисодии алоҳида буда, балки хеле фаъол ва мухторан ба зернизомии худ таъсир мерасонад ва самту тамоили инкишофи онҳоро муайян мекунад.

Бозорҳои макроиқтисодӣ маҳз дар фазои таъсири мутақобилаи миёни худ арзи ҳастӣ доранд ва ҳамин тариқ фаъолият мекунад. Дар ин фазо субъектҳо ва ё корхонаҳои мушаххас амал менамоянд. Аммо, агар мо фақат фаъолияти субъектҳои бозорӣ алоҳидаро таҳлил намоем, пас таъсири мутақобилаи бозорҳои макроиқтисодиро чандон мушаххас дарк карда наметавонем. Ҳар як ин бозорҳо мувозинати макроиқтисодӣ худро доранд. Онҳоро бо моделҳои бешумор тасвир мекунанд (масалан, модели $JS=LM$). Мувозинати макроиқтисодӣ дар сифати том мавҷуд аст. Ва ин сифат ба субъектҳои иқтисодӣ бо тӯфайли фоизи қарзӣ, вазъи таворум, сатҳи бекорӣ ва ғ. таъсири хеле фаъол дорад. Яъне, низомии макроиқтисодӣ ба рафтори агентҳои алоҳида бо маҷмӯи шароити омилҳои беруна таъсир мерасонад.

Дар ҳақиқат ноил гаштан ба мувозинати пурраву комил ин қоида набуда, балки пеш аз ҳама, истисно аст. Аз тарафи дигар, модели макроиқтисодӣ арзишманд аст, зеро маҳз бо тӯфайли он имкон дорем диагнози иқтисодиёти воқеиро муайян кунем ва ҳамон омилҳоро зиддиятҳоро, ки дар низом амал мекунанд, омӯзем. Муҳимият дар он аст, ки мувозинат (хоҳ классикӣ бошад, хоҳ омехта) рафторро амал ва ҷуръати субъектҳои иқтисодиро, ки дорои табиати психологӣ ҳам

мебошад, инъикос мекунад. Моҳияти методи мувозинатӣ ва фарқияти он аз тафаккури тавозуи механикӣ ҳам, маҳз дар ин аст.

Мафҳуми «мувозинати»- ро чун раванди тамоил ба инкишофи равандҳои иқтисодӣ, ки метавонад амалӣ гардонад ва ё метавонад дар шакли латенти воқеъ бошад, арзёбӣ кардан мумкин аст. Ин ҳам ба сатҳи микро ва ҳам макро дахл дорад.

Ин ҷо суҳан оид ба «мувозинати омехта» меравад, ки самти он аз нерӯи иттилоотии бозор вобастагӣ дорад. Тавсифи иттилоотии бозор, чун мисли дигар омилҳо ба хусусияти макродинамикӣ таъсир мерасонад. Агар ин ё он макробозор (меҳнат, молу хизмат, молия), сатҳи иттилоотиашон баландро доро бошад, пас ҳар яки онҳо бо мувозинати муайян тавсия мешавад. Онҳо дар раванди гирдгардиши макроиқтисодӣ таъсири мутақобила доранд. Дар натиҷа, маҷмӯи алоқаҳои мустақилу ғайримустақил ташаккул ёфта, ҳамин тариқ қобилияти худтавлидӣ пайдо мешавад ва иқтидори баланди низоми макроиқтисодиро ба инкишофи мувозинатӣ ҳидоят мекунад. Чунин типии макродинамикиро метавон чун типии мусоид арзёбӣ кард.

Ин ҷо оид ба сиёсати ташаккули бозор дар партави парадигмаи назариявии нав истода мегузарем. Агар зерин мафҳуми иқтисоди бозорӣ мо афзалияти нерӯмандии иттилооти бозориро дар назар гирему ба хосияти макродинамикии мусоид бошад, пас чунин гузориш аз мафҳуми анъанавӣ фарқи куллӣ дорад. Ғайританзимии (дерегулирование) иқтисодиёт ва ташаккули муносибатҳои бозорӣ, моҳиятан ду мафҳуми, ки ҳам аз нигоҳи ҳадаф ва ҳам аз нигоҳи методҳои сиёсати иқтисодӣ, фарқ мекунад. Ғайританзимӣ (дерегулирование) – ин ё самти маҳдуд кардани манфиатҳои (амбитсияҳои) соҳибқории давлатӣ ва бюрократия ва ё зиннатпарастӣ, ки давлат ҳар вақт дар мавриди мустақил таъмин кардани нерӯи иттилоотии бозор аз тарафи ниҳодҳои ғайридавлатӣ рӯи кор орад. Чунин вазъият албатта баъзан вомехӯрад ва дар ин маврид муаммои нигоҳ доштани шакли мусоиди макродинамикӣ ба миён меояд. Пайваста ба ин самти асосии сиёсати бозориро ташаккули ниҳодҳое, ки сатҳи иттилоиро дар бозор таъмин мекунад ва танзими алоқаҳои макродинамикиро, ки дар низоми такрористеҳсолкунӣ амал мекунад, ташкил медиҳад.

Барои он, ки ба нерӯи иттилопазири бозор ноил гашт, инфрасохторҳои ниҳодии зерин, ки вазъии иттилоотпазирии иқтисодиётро таъмин мекунад, бояд рӯи кор ояд.

1. Ниҳодҳои объективикунандаи иттилоот оид ба сифати молу хизматҳои истеъмолӣ ва таъиноти истеҳсолӣ бояд маъмул ва фаъол бошад. Гап дар сари он аст, ки чунин иттилоот на ҳама вақт ба як сабади якранги далелҳо ҷой мегирад. Дар баъзе мавридҳо барои таъмин намудани иттилоӣ дақиқ оид ба арзишмандӣ ва нархи бозорӣ неъматҳо фаъолияти бозори озоду хосияти комил (ликвидӣ) дошта кофист. Аммо, ин ҳоло ҳам кам аст. Стандарт, шароитҳои техникӣ, низоми сертификатсияи маҳсулот ва сифат, баҳодихии шараф (рейтинг) ва ғ., низ зарур аст. Дар ҷараёни ташаккули чунин ниҳодҳо иштироки

муствақими давлат ҷой дорад. Дар акси ҳол, давлат бояд ба хадамотҳои махсусро барои санҷиши сифати молу хизматҳо даҳлат намояд. Масалан, дастури санҷиши сифат аз рӯи барномаи ISO 9000 (ташкилоти байналмилалӣ стандартизация) стандартҳоеро, ки бо тариқи хусусӣ таҳия шудаанд, дар бар мегирад ва фирмаҳо онро озодона дастгирӣ менамоянд. Ин бонги нерӯманд оид ба сифати баланди равандҳои технологӣ, ки фирмаҳо тадбиқ мекунанд ва маҳсулоте, ки онҳо истеҳсол мекунанд, иттилоъ медиҳад. Ба ин ниҳодҳо стандарти ҳисоботи молиявӣ ва кушодани иттилооти низоми мухталифи рейтингҳо ва сертификати сифат низ дохил мешавад. Ҷой надоштани чунин ниҳодҳо метавонад бозорро вайрон ва ё коҳиш диҳад.

Масалан соли 1950 дар Ҳиндустон баъзе истеҳсолгарони шир ба он об омехта мекарданд. Истеъмолгарон имконият надоштанд, ки сифати ширро муайян кунанд. Он истеҳсолгароне, ки ба шир об омехта намекарданд, ба рақобат тоб оварда натавониста аз бозор берун рафтанд. Пас, давлат бо роҳи эҷоди номи фирмавии истеҳсолгарон ва паҳн кардани асбоби арзони ченкунак, вазъияти мӯътадилро барқарор намуд.

2. Фароҳам овардани муҳити ниҳодӣ ва ҳуқуқӣ ҷиҳати ҳимояи моликияти зеҳнӣ ва саноатӣ, ки ба он ҳимояи тамғаи тиҷоратӣ ва нишонаи фирмавӣ низ дохил мешавад, вазифаи давлат мебошад. Ин кор ҳуди иштирокдоронро дар барқарор намудани стандартҳо талқин мекунад. Истеҳсолгарони бисёр молҳо, ки сифати онҳоро дар мавриди харидан, қомилан баҳо додан ғайриимкон аст, метавонанд номи фирмавию дар бунёди шарафи сифати баланд истифода баранд. Ин кор имконияти онҳоро барои ба даст овардани пардохти иловагӣ аз сифат рӯи кор меорад ва ҳамин тариқ, ҳавасмандиро дар фурӯши молу хизматҳои маҳз баландсифат вусъат бахшида, нерӯмандиро дар инкишофи динамикӣ мусоидат мекунад.

3. Низоми ҳимоя ва фардикунонии (идентификатсия) ваколати моликият ва назорат аз рӯи иҷрои ўҳдадорихои шартномавӣ (созишӣ) ҷузъи муҳими таркиби ниҳодии нерӯмандии иттилоотиро ташкил медиҳад. Мутобиқи назарияи иқтисодии муосир ҳуқуқи моликият яке аз муҳимтарин ниҳодҳо, ки ҷиҳати бартарарф намудани номуайянии иттилоотӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Барои таъмини сатҳи баланди иҷроиши ўҳдадорихои шартномавӣ низоми инкишофёфтаи қонунгузорӣ ва судҳои иқтисодӣ нақши ҳалкунанда дорад. Қоидаҳои ғайрирасмӣ, ки дар кишварамон мушоҳида мешавад, моликиятро аксаран ғайришаффоф мекунад ва иҷрои ўҳдадорихои шартномавӣ бештар зери назорати сохторҳои ғайрирасмӣ (пӯшида) қарор мегирад. Шояд, ки чунин назорат нисбат ба назорати давлати сангин ҳам бошад. Аммо бадбахти дар он аст, ки чунин низом ғайришаффоф буда, қоидаҳои ҳақиқии фаъолият амал ва шабакаҳои нуфузу таъсир фақат ба шахсиятҳо маъмул асту ҳалос. Харочоти «воридшавӣ» ва «берунравӣ» аз ин низом и ва ё гурӯҳи пӯшида хеле бузург буда, имконияти воқеии танзими давлатии равандҳои иқтисодӣ маҳдуд аст. Аз ин нуқтаи назар,

рушди инкишофи муносибати моликият фақат ба муаммои ғайридавлатикунонӣ маҳсуб набуда, балки муаммои умум мебошад.

4. Ноил шудан ба нерӯи баланди иттилоотӣ сатҳи баланди рақобатӣ ва метарақобати бозорро тақозо мекунад. Мафҳуми аввала маълум аст; метарақобати мо чун вазъи бозор, ки дар он ягон кас аз муфлисшавию барҳамхӯрӣ (ҳатто бозори монополистӣ) эмин намебошад.

Монополист метавонад дар доираи метарақобат чой гирад, агар вай аз муфлисшавӣ кафолат дошта набошад. Аз тарафи дигар, дар ин бозори рақобатӣ метавонад субъектҳое бошанд, ки оид ба дурнамои худ бепарвоанд. Зеро, ки дастгирии давлатиро хис мекунанд, медонанд, ки дар ин маврид зарару талафи онҳо хоҳ ноҳоқ рӯйпӯш ва ё ихтисор (списать) мешавад. Агар онҳо кам бошанд чандон хатарнок намебошад, аммо дар акси ҳол ягон муқовимат ва чорабиниҳо бар зидди гирифтани рента аз ассиметрияи иттилоотӣ натиҷаи судманд нахоҳад дод.

5. Шабакаҳои давлативу ғайридавлатии заминаҳои (базаҳои) иттилоотӣ, илмӣ, техникӣ ва тичоратӣ ҳамчун марказҳои паҳнкундаи он, чун инфрасохтори ниҳодӣ нақши муҳим дорад.

Танзими мақсадноки сифатҳои макродинамикии иқтисодиёт ба вазъи (конъюнтураи) макробозор мустақиман таъсир намерасонад. Таъсири ғайримустақими ба танзими динамикаи мувозинати бозори миллӣ ва тарҳи тағйироти он бо истифода аз маҷмӯи тарзу услубҳои мухталиф ба иҷро мерасад. Дар бозори меҳнат, ҳадафи сиёсати макродинамикӣ пеш аз ҳама, дар таъмини таклифоти баланду сифатнок ба қувваи корӣ ва музди меҳнати воқеӣ равона шудааст. Агар ин ҳадаф аз нигоҳи анъанавӣ, яъне бо роҳи бунёди ҷойҳои кори иловагӣ дар сектори давлатӣ ҳалли худро ёбад, пас ин кор аз нуқтаи назари танзими макродинамикӣ амалан маъно надорад. Ин ҷо, тағйироти тарҳи ҳаракати дараҷаи мувозинатии макробозории меҳнатро аз пастравии мунтазами таклифот ба қувваи корӣ ба сӯи афзоиши маҷрои табиӣ бояд шомил намуд. Иҷрои ин масъала метавонад бо роҳҳои зерин суръат гирад:

- афзун кардани ҳаҷми содироте, ки дар он ҳиссаи арзиши иловагӣ хеле бузург аст;
- бо маҳсулоти воридоти иваз кардани маҳсулоти меҳнатталаб ва ё чуброн кардани маҳсулоти меҳнатталаб бо ивазкундаҳои воридотӣ;
- инкишофи соҳибкории хурд ва ҳимояи оқилонаи истеҳсолгарони дохилӣ, пеш аз ҳама ононе, ки дар соҳаҳои меҳнатталаб фаъолиятдоранд - таъмини мӯътадили сармояғунҷоишии (капиталоемкости) истеҳсолот.

Умуман, масъала дар он аст, ки таклифот ба меҳнатро на ба тариқи механикӣ афзун кунем (масалан дар асоси афзоиши хароҷоти бучавӣ), балки ҳаракати хати таклифот ба қувваи кориро ба самте, ки боло рафтани нарҳи воқеиро боис мегардад, таъмин намоем. Яъне, бояд таъсири мутақобила ва ё алоқаҳои синергетикии миёни макробозорҳоро таъмин намоем.

Дар Чопон соли 1970 соҳаи металлургия аз ҳама самараноктарин дар ҷаҳон пазируфта шуда буд. Ин ҷо истехсоли маҳсулоти дорои сифати хеле баланд дошта ба хароҷоти пасттарин тавлид мешуд. Аммо, мақомоти танзими давлатӣ қарор қабул намуд, ки ин соҳаро аз миёни соҳаҳои афзалнок берун намояд. Дар навбати худ чорводорӣ, ки аз нигоҳи дараҷаи хароҷот, арзиши аслии хеле ғайрисамаранок буд аз рақобати хориҷӣ зерӣ ғимоя гирифта шуд. Омезиши ин чорабиниҳои сиёсати давлатиро тақия ба меъёрҳои самаранокии иқтисодӣ дар қардани ва ё асоснок намудан мушкул аст. Ин қарор бо чунин гузориш арзёбии қардани мумкин аст; аз як тараф соҳаи металлургия ҳадди ақали инкишофи худро ноил гаштааст (қобилияти бунёди ҷойҳои қори иловагиро надорад), аз тарафи дигар – нерӯ гирифтани рақобати хориҷӣ ба қардани ёфтани чорводорӣ миллии таҳдид мекард, ки он метавонад пешниҳоди теъдоди зиёди қувваи қори ба бозори меҳнат афзун қарда, нархи онро паст намояд.

Дар бозори молиявӣ бошад, танзими сифатҳои макродинамикии иқтисодӣ ҳадафи таъсир ва ё мусоидат қардани дар афзоиши пешниҳоди пасандозҳо ва таъмини дараҷаи ғоизии наҷандон баландро дорад. Бояд таъкид қардани, ки иҷрои ин ҳадаф набошад бо роҳи зиёд қардани эмиссияи пули бонки миллии ва ё марказӣ таъмин қардад. Ин қарор бояд бо роҳи баланд бардоштани сатҳи маъмули қардани шахсонӣ ҳуқуқи қардани ва ҳавасмандқунии онҳо дар пешниҳоди пасандозҳо, ташаққули инфрасохтори муосири ҳисобу қардани ғайринақдӣ, инкишофи низоми томи молиявӣ, суғурта ва таъминоти иҷтимоӣ равона шудааст. Умуман, фишангҳои ғайримустақим ва бозорӣ бояд афзалият дошта бошад. Аммо, сиёсати пули қардани, чун қардани таркибии танзими макродинамиқӣ, метавонад фишангҳои маъмури ва ғайрииқтисодиро дар самти таъмини таркиби маблағқардани қардани, ки тадқиқи афзалиятҳои соҳавии сиёсати технологиро таъмин меқардад, истифода қардад.

Дар бозори захираҳои инвестиционӣ бояд фазое рӯи қардани ояд, ки таҳаввулоти қардани технологиро қардани истеҳсолқардани анғезиш бақардад ва қардани концентратсияи захираҳои инвестициониро бо самте, ки аз нуқтаи назари танзими макродинамикии бозори маҳсулоти ниҳонӣ афзалнок аст, нерӯ бақардад. Бо назари мо, ин самти афзалнок ба пешрафти (прогрессияи) техникаи қардани сармоясарфқардани бояд бақардад. Сармоясарфқардани хеле баланд маблағқардани мувофиқро талаб меқардад: дар шароити сатҳи қардани даромади нуфузи зиёди аҳоли ва ноқардани пасандози қардани маблағқардани метавонад аз ҳисоби қардани зиёди қардани дар арзиши изофашуда (пасандози қардани) таъмин қардад. Ин раванд ба қардани нархи қардани меҳнат ва қардани шудани қардани макродинамикии иқтисодӣ мусоидат хоҳад қардани.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки парадигмаи мувозинати классикӣ ба шикаст (фиаско) рӯ ба рӯ шудааст. Вай он алоқаҳои қардани дар қардани қардани, ки дар бозори муосир қардани дорад, қардани инъикос қардад

наметавонад. Имрӯзҳо вай дар доираи парадигмаи иттилоотӣ – рафторӣ назарияи нақши худро нигоҳ дошта истодааст. Бинобар он, бархе олимони ба мақсади ҳивзи ин назария чунин мисолеро шабоҳат додаанд: фарз мекунем, ки ду шоҳроҳ дар харита дар нуқтаи А якдигарро мебуранд. Мо метавонем чадвалу қаламро гирифта, ин буришро дар маконе (ҷойе), ки рӯи харита тасвир шудааст дарёбем ва пурсем: «Ин буриш воқеан дар қучост ва нуқтаи А оё маҳз нишона (фикция) намебошад?». Назарияи иттилооти – рафторӣ ба воқеият наздиктар аст. «Мувозинати бозории» анъанавӣ чун геометрияи Евклид ва ё харитаи топографӣ – ин фақат наздикшавии аввал ба воқеият аст.¹¹⁸

Имрӯз, барои дарки воқея, ки дар иқтисодиёт ба вуқӯъ омада истодааст, фақат донишмандони қонуният, ки моҳияти парадигмаи мувозинатиро ташкил медиҳад, нокифоя аст. Бояд таъкид кард, ки бозори муосир дар инкишофи мунтазам воқеъ буда, вай нисбат ба 50 ва 100 соли қаблӣ дараҷаву суръатнокии хеле баландро дорост, суръати номуайяниҳо низ бузург аст. Аммо, агар нуқтаи А-ро дар буриши воқеии пайдо кардан ғайриимкон бошад, ин маънои онро надорад, ки картаи топографӣ нодуруст аст. Иттилоот омили эндогенӣ буда, аз тавсияи ниҳодии бозор вобастагӣ дорад. Бинобар он, мувозинати бозорӣ «инкор» нашуда, балки ба ин ё он тараф вобаста бо сифати ниҳодии бозор ва иқтисодиёт, ҷой иваз мекунад, Онро на ҳамчун «нуқта», балки чун тамоил, ки дар шакли консентратсияшуда вазъу динамики бозорро инъикос мекунад, бояд тасаввур кард. Дар навбати худ, иттилоот (маҳсусан иқтисодӣ) бештар табиати рухиву рафторӣ дорад. Вай дар асоси бонгҳо, ки субъектҳои иқтисодӣ бо ҳам мубодила мекунад, тавлид мешавад. Ин он маъноро дорад, ки иттилоот на танҳо рафтор, балки амали субъектҳо мазмуни иттилоотро низ муайян мекунад.

Хулосаи дигар ба низоми макроиқтисодӣ дахл дорад. Дар он алоқаҳои динамикӣ, ки руи майдон меояд ва ё амал мекунад, аз ҳосиятҳои субъектҳои алоҳида чандон вобастаги надорад. Таркиби ин алоқаҳо устувор буда, метавонад мусоид ва ғайримусоид бошад. Меъёри асосие, ки иқтисодиётро ба ин ё он типии динамики дохил мекунад, - **ин таносуби дараҷаи рушди ҳосилнокии меҳнат ва фурӯши маҷмӯи маҳсулоти ниҳонии ватанӣ мебошад.** Агар, тамоили болоравии аввала нисбат ба дуввум ҷой дошта бошад, пас таҷдиди иқтисодиёт бо ғайриустуворӣ самт мегирад. Агар, иқтисодиёт таҷдид намешавад, пас рақобатпазирии он паст мешавад. Динамикаи чунин иқтисодиёт ғайримӯътадил аст. Типии мусоиди макродинамикӣ иқтисодии бузурги инкишофи мувозинатиро доро буда, муаммо дар таъмини дараҷаи баланди пешрафти (прогрессияи) илмӣ – техникӣ мебошад.

Агар иқтисодиёт дорои сатҳи баланди иттилоот бошад, пас заминаи гузариш ба типии макродинамикӣ мусоид вучуд дорад. Аммо, ин метавонад ба вуқӯъ наояд, агар таркиби технологӣ қафомонда бошад. Дар навбати худ, ҷӣ тавре дар боло ишора шуда буд, фаъолгардонии

¹¹⁸ Ясинский Ю.Тихонов А. Новая информационно-поведенческая парадигма: конец равновесной теории или ее второе дыхание?// Вопросы экономики.:№7 2007,С.42

одии сиёсати технологӣ метавонад ба паст шудани тавсияи макродинамикӣ (новобаста аз он, ки муваффақияти соҳаи алоҳида аз таҷдид ба чашм мерасад.) мусоидат намояд. Бинобар он, давлат бояд алоқаҳои макродинамикаро дар иқтисодиёт бо туфайли сиёсати таркибӣ ва иқтисодиёти берунмарзӣ ба иҷро расонад. Ҳадафи муҳим дар ин раванд, мӯтаъдил сохтани рушди тақлифоти эндогенӣ ба меҳнат ҳам дар ифодаи мутлақ, ҳам нисбат ба тақлифот сармоя мебошад.

Хулосаи амалӣ чунин аст: сиёсати ислоҳоти бозорӣ бояд на ба Консенсуси Вашингтон, балки ба парадигмаи иттилоотӣ-рафторӣ таъяс гардад. Танзими мувозинати бозорӣ бо туфайли ташаққули таркиби ниҳодӣ ба иҷро расида, ҳадафи ноил шудан ба нерӯи иттилооти бозориро дорад.

Замима ба бобби IV

«Иқтисодиёти нав» - низоми нави инноватсиониро тақозо дорад.

Дар майдони илмҳои иқтисодии муосир чараёни илмие бо унвони «иқтисодиёти нав» руи қор омадааст. Мазмуну муҳтавои ин мафҳумро олимони иқтисодчиён ҳар гуна арзёби мекунад. Бо андешаи мо, «иқтисодиёти нав» - ин муҳити макроиқтисодие, ки зери таъсири технологияи навин ба вуқо омадааст ва аз иқтисоди қухан ҳам аз нигоҳи аслҳои фаъолият ва ҳам аз нигоҳи имконияти инкишофи минбаъда сифатан фарқ мекунад. Барои тасдиқи андешаи худ, ин ҷо зарур дониستم бархе фарқиятҳои сифатии онро таъкид намоем. **Якум.** «Иқтисодиёти нав», пеш аз ҳама, аз захираҳои иттилооти (дониш) ғизо мегирад. Ин захира аз захираҳои маъмул аслан фарқ мекунад: вай тақсими (делимости) универсали ва тақрористехсолиро доро буда, беҳудуд аст (дар доираи ноосфери қарор дорад) ва дар мавриди истеъмол гум (нест) намешавад. Дониш ва иттилоот новобаста аз фазо арзи хастии дорад, яъне онҳо метавонанд якбора дар якҷанд ҷузъҳои фазо беамоният дар истеъмол воқеъ бошад. Фуруши дониш яктарафа амал мекунад: донишро наметавон бозғирӣфт, харид, аммо метавон як иттилооро якҷанд маротиба фурухт. Аммо бояд таъкид кард, ки фуруши иттилоот аз амали маъмули хариду фуруши молу хизматҳо фарқ мекунад. Дар ин мубодилот бегонашавии неъмат (иттило) ба вуқӯ намеояд, яъне, иттилои фурухташуда дар моликияти фурушанда қарор мегирад. Илова бар ин, донишу иттилоот, бо мурури вақт зуд беқурб мешаванд ва маҳсули иттилоот фақат ба фасурдашавии маънави (на ба ҷисмони чун дигар молҳо) дучор мешавад. Ва ниҳоят, таркиби харочоти истеҳсоли неъматҳои илмғунҷоишдор аз неъматҳои анъанавию маъмул фарқ мекунад: қисми асосии харочот дар давраҳои ибтидоии истеҳсолот рост меоянд, ки бинобарон харочоти тайёр қардани нусхаи аввали неъмат нисбат ба нусхаҳои минбаъдаи он бузург аст.

Дуюм. Тамсилаи бозори имрӯз низ тағйир ёфтааст. Воситаи алоқаҳои муосир, технологияҳои иттилооти ва имконияти он, ки сомонаҳо фароҳам овардааст, иттилоотро дар сатҳи баланд барои қулли ҳаводоронаш дастрас менамояд. Дар натиҷа сатҳи ассиметри нарм гашта ба мадори рақобати тақмил наздик мешавад. Монополияи имрӯза низ, аз монополия, ки мо ба таҳлили он одат қарда будем, фарқ мекунад. Дар иқтисодиёти анъанави фаъолияти монополияҳои ғайританзими тамоили болоравии нарх ва пастравии ҳаҷми истеҳсолотро доранд. Дар «иқтисодиёти нав» бошад, ин самти акси гирифтааст. Ин қор маҳз дар асоси истифодаи технологияи нав, ки бузургии харочотро паст мекунад, ба вуқӯ омадааст.

Сеюм. Дар «иктисодиёти нав» боз як гуногунияти самараи беруна ба амал меояд. Кабул шудааст, ки афзудани нуфузи истеъмолгарон дар бозори неъматҳои хусуси, нафънокиро дар ҳар як истеъмолгар паст мекунад, зеро ҳамон як ҳаҷм ба миқдори васеи (зиёди) истеъмолгарон рост меояд. Дар мавриди фуруши маҳсулоти «иктисодиёти нав» мо ба чунин ҳодисот – «самараи берунаи шабакави» - самараи маҳсули беруна, ки нафънокии неъмат барои як инсон аз нуфузи дигар одамон, ки иштирокдорони истеъмоли ин неъмат аст, алоқаманд мебошад. Масалан, ба ҳар як одам истифодаи хизмати почтаи электрони маъноӣ мазмун пайдо мекунад, агар ба он дигар одамон дастрас бошанд. Алоқаҳои телефонҳои мобили ҳамин гуна аст. Метавон гуфт, ки умуман ҷойивазкунии афзалияти аҳамияти вобастагии иктисоди кишвар аз захираҳои моддиву энергетика ба захираҳои зеҳнӣ иттилоот ба вуқӯъ омадааст. Иттилоот чунон нақши асосӣ ҳалқунандаро дорад, ки имрӯз онро бо омили панҷум ҷудо карданд. Технологияи нав на танҳо ба сифатҳои иктисоди, балки ба ҷабҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ ҷомеа таъсир расонидааст. Кифоя, аст, ки ташаккули «ҳокимияти электрони», имзои электронии субъектҳои хоҷагидор, «пулҳои электрони» ва ғ. мисол орем. Хамин тавр, «иктисодиёти нав» тасаввуроти анъанавиро оид ба манбаи рушди иктисод тағйир додаст.

Пайваста бо ин ҷараён дар ҷаҳони муосир низоми глобалии инноватсионӣ рӯи кор омадааст. Ин раванд хеле суръатнок идома дорад ва онро агар бо асри бист тақозо кунем, пас ислоҳоти куллии ин низом зуд ба ҷашм мерасад. Дар воқеъ, мӯҳлат ва ё фосилаи ихтиро, коркарду таҳия ва истеъмоли неъматҳои инноватсионӣ хеле фишурда шуда, доираи иштирокдорону истеъмолгарони онҳо афзуда истодааст. Бо ибораи дигар, доираи бозори неъматҳои инноватсионӣ бо арзу тӯл пахноӣ ёфта саросари ҷаҳонро фаро гирифтааст. Бар сифати субъекти асосӣ инноватсия ва ё истеъмолгари он, пеш аз ҳама ширкатҳои байналмиллалӣ баромад мекунад ва маҳз онҳо чун муҳаррик ба шабакаҳои соҳибқорӣ инноватсионӣ кишварҳо нерӯ ва ангишиш мебахшад.

Талаботи ҷаҳони муосир, раванди ҷаҳонишавӣ зарурати ташаккули модели инноватсионӣ милли нав, ки аз низоми инноватсионӣ имрӯз фарқ кунад, ба миён гузоштааст. Мазмуну маъни ин низоми нав аз назарияи «**силсилаи сегона**», ки аз модели «секунҷаи» Г.Сабато ғизо гирифтааст, бармеояд. (2.123.) Дар «секунҷаи» Г.Сабато нақши пешбари давлат дар раванди инноватсионӣ таъкид мешавад. Дар воқеъ, «шикастҳои» (фиаско) бозор дар масоили тадбиқи неъматҳои инноватсионӣ, умуман технологияи инноватсионӣ давлатро маҷбур месозад, ки бештари вазифаҳои ташкили, молиявӣ ва ниҳодиро дар маҷрои инноватсионӣ ба зиммаи худ гирад. Пайдоиши назарияи «силсилаи сегона» бо чунин таъғиротҳое, ки дар илму иктисодиёт ва сиёсат ба вуқӯъ омадааст, низ алоқамандӣ дорад. **Яқум.** Низоми иктисоди бозори, ки иттилоӣ ассиметри (нормуаӣ) ҳокимӣ он аст, сатҳи нормуаӣ баҳусус, дар баҳши инноватсионӣ, аз он ҷумла дар тамоми ҷузҳои «зинаҳои истеҳсоли»-и дониш - харочот, натиҷа, алоқа бо муҳити беруна ва ғ. хеле баланд мекунад. Алоқаҳои мутақобилаи иштирокдорони раванди инноватсионӣ, ки бо тарзу услуби анъанавӣ санҷишу саҳф (проб и охибок) ва назорат суръат мегирад, ҳосияти «рефлекси» (нусхабаста) дорад (асосан барои пешниҳоди ҳисоботҳои илмиву, «шустани»-и маблағҳо). Ин майдони сарбастаи алоқаҳои манфии миёни истеҳсолгарон, истеъмолгарон ва миёнаравҳоро тавлид мекунад. Аз ин ҷост, ки дар муносибату алоқаҳои иштирокдорони (давлат, илм ва соҳибқорӣ) ҷараёни эҷоду бунёди неъматҳои инноватсионӣ, «ҷузъи пешбар» (ведущая звено) ҷои худро иваз кардааст. **Яъне**, нақши давлат дар ин раванд ҳалқунанда мебошад. (3.56.) **Дуюм.** Дар замони муосир маҷрои ҷаҳонишавӣ бо раванди инноватсионӣ натавонанд омешиш меёбад, балки тарҳу тамоили онро муаӣн мекунад. Таъсири он ба кишварҳои мухталиф асосан бо тӯфайли фаъолияти ширкатҳои байналмиллалӣ, иттиҳодияҳоро альянсҳои ҷаҳонӣ ва ғ. суръат мегирад. Вазифаҳои ташкил ва идораи

фаъолияти инноватсионӣ, ки қаблан давлат дар асоси сохторҳои иерархӣ ба иҷро мерасонид, акнун онҳо ба талаботи шароити нав мутобиқ набуда, таъғиротхоро ҳам барои иҷрокунандагон ва ҳам барои фишангҳои идораи он тақозо менамояд. Иқтисодиёт, ки сифатҳои иқтисодӣ донишхоро мегирад, воридшавии илм дар доираи манфиатҳоро ҳавасмандии истеҳсолии корхонаҳо чойгоҳи муҳим пайдо мекунад. Чи тавре, ки дар боло ишора шуд, баланд шудани маъсулияти давлат дар инкишофи инноватсионӣ, ҳосияти асосии ин равандро ташкил медиҳад.

Бояд таъкид кард, ки сармояи инсонӣ ба унвони омили истеҳсолот маъниву мафҳуми тозае касб кардааст. Алҳол он на танҳо сарчашмаи маҳсули иловагист, балки боз субъекти даромади рентаи ҳосила аз инноватсия мебошад. (4.232.) Дар сатҳи милли ва байналмиллалӣ мубориза барои азхудкунии ин рента ва барои пайдокарди ҳаққи моликият ба маҳсули сармояи инсонӣ торафт тундӯтестар мешавад. Ин ҳол мушаххасосии тадбирҳои ширкати тамоми субъектҳои муносиботи ҷамъияти (шахсонӣ воқеӣ, тичорат ва ниҳодҳои оммавӣ) – ро дар рушди низомӣ инноватсионӣ милли тақозо дорад. Пайваста бо ин самт иқтисодиёт низ инкишоф меёбад. Истеҳсоли арзишҳои нав ва ё иловашуда, асосан маҳсулу ҳосилаи донишҳои нав мебошад: онҳо дар силсила ва ё занҷири «глобали», дар сатҳи хеле баланд, таҳшин (концентратсия) мешаванд. Фароҳам овардани фазову шароити судманд дар чомеа, ба хотире, ки ба неъматҳои инноватсионӣ натавонанд соҳибкорони алоҳида, балки, пеш аз ҳама, иқтисодӣ милли дар маҷмӯ талабгор бошад, ҳадафи асосии назарияи «силсилаи сегона»-ро ташкил медиҳад.

Эҷоду густариши низомӣ нави инноватсионӣ, пеш аз ҳама аз сатҳу сифати таҳсилот ва ташакули сифатии захираҳои меҳнати, мутахассисон, ки ҷавобгуи бозори ҷаҳонӣ меҳнат аст, алоқамандии ногусастани дорад. Аз ин лиҳоз, хусусиятҳои ҷаҳонӣ муосир моро водор мекунад, ки мо як қатор хулосахоро оид ба тамоилу самти инкишофи таҳсилот, ки зербинои низом нави инноватсионӣ ва фарҳанги техниқиро ташкил медиҳад, баррасӣ намоем. **Яқум.** Нигоҳ доштани модел ва ё ниҳодҳои анъанавӣ таҳсилот, ки 20-25 соли охир ташакул ёфта буд, ба мақсад мувофиқ намебошад. Зимнан бояд таъкид кард, ки барои ғани гардонидани нерӯву қобилияти мутахассисон ва соҳибкорон, ки чун омили асосӣ рушди фарҳанги техниқӣ чомеа ва иқтисодӣ милли мебошанд, ташкили бозомӯзӣ ва баланд бардоштани сатҳи таҳсилоти баъди дипломи аҳамияти аввалиндараҷа мегирад. (1.3.) Таъсиси мактабҳои соҳибкорӣ ва бозомӯзии мутахассисон ва васеъ кардани доираи паҳноии он бо арзу тӯл (соҳавиву минтақавӣ) зарурати замони имрӯз мебошад. Чунин типҳои мактабҳои бозомӯзиву баландбардорӣ ихтисос ва соҳибкорӣ бояд густариш ёбад: донишқадаҳои корпоративӣ - ағузҳои таҳсилотӣ соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт, иттиҳодияҳоро корхонаҳои азим, ки дар он, пеш аз ҳама, бозомӯзии кадрҳои ҳудашон ба иҷро мерасад; ташкилотҳои треннингӣ мухталиф, ки ба барномаҳои кӯтоҳмуддат қор мекунанд; ҷузҳои таҳсилотӣ фирмаҳои консалтингӣ азим; бизнес-мактабҳо дар назди донишгоҳҳои классикӣ ва мактабҳои маҳсули техниқиву соҳибқори ва ғ. **Дуюм.** Тамоили фардӣ (индивудали), яъне завқи фардӣ на ба интиҳоби муасисаҳои таҳсилот, балки ба барномаҳои таснифшуда, ки ба ниёзи фардӣ мутобиқ аст, ба ҷашм мерасад. Ба ибораи дигар, фардҳои алоҳидаи чомеа барнома ва ё самти мушаххасӣ донишхоро, ки вай ба он ниёз дораду аз таҳсили якҷояву гурӯҳӣ пайдо карда наметавонад, мечӯяд. Аммо бояд таъкид кард, ки тамоили фардӣ барои таҳияву қоркарди барномаи ягонаи беназир барои ҳар як фарди мушаххасе, ҷандон имконнопазир аст. Бинобарон, барномаи фардӣ таҳсилот, чун ҳамоҳангу ҳамҷӯр (комбинатсия) аз модулҳои бисёре, ки муассисаҳои таълими пешниҳод мекунанд, хидмат мекунад. Илова бар ин, нуфузи самтҳои амалии таҳсилот боло мегирад. Донише, ки муҳассилин дар толору синфхонаҳо мегирад, ба ғайр аз арзиши илмӣ, бояд арзиши амалии онро берун аз синфхона дарк намояд. Ҳамин тариқ, ҷараёни тақмилгардиву таъғироти технологияи таҳсилот аз заминаҳои тағироти

постиндустриали бармеояд. (5.76.) Ин хосиятҳои сифатии таҳсилотро муассисаҳои таҳсилотии баъдидипломӣ метавонад дар сатҳи комил таъмин намояд. **Сеюм.** Чаҳонишавӣ тавлиди рақобатро миёни муассисаҳои таҳсилоти, ки дар бозори чаҳонии хизматҳои таҳсилоти воқеъ мебошанд, боис мегардад. Хушбахтона баъзе донишгоҳҳои бонуфузи мо дар бозори чаҳонии таҳсилот (албатта, дар ҳавзаи шарқии он ва СНГ) ҷойгоҳи худро пайдо кардааст. Ин ҷараён ташакулли альянсҳо ва барномаҳои ҳамҷояро ба ниҳодҳои таҳсилоти дохиливу хориҷи мусоидат мекунад, ки мо бояд ба ин маҷро ворид гардем ва бо ҳамин роҳ дар бозори чаҳонии меҳнат ҷойгоҳи худро пайдо кунем. Дар ин ҷода таъсиси Донишгоҳи Созмони ҳамкории Шанхай, ки кишвари мо аъзои ғаёли ин Созмон аст, нақши мӯҳимро иҷро мекунад. Бо тӯфайли ин донишгоҳ равандҳои байналмиллалии интегратсионӣ дар соҳаи таҳсилоту илм ва технология рушду устувор гашта, барои иштироки муассисаҳои таҳсилотии мамлакатамон дар фазои чаҳонии таҳсилот шароити мусоид фароҳам меояд.

Руҳия ва эътимоди миллӣ – нерӯи бузурги фарҳангофар (ба ҷои охирсухан)

Рӯ ба «тақомули шуури техники ва иқтисодии ҷомеа»

Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 сентябри соли 2009 № 707 «Дар бораи Соли маориф ва фарҳанги техникӣ эълон намудани соли 2010» - ро қулли мардуми кишвар, бахусус тоифаи пешбари он - зиёиён ҷунон пазируфтанд, ки гуё дер боз интизораш буданд. Дар воқеъ, чи тавре, ки таърихи инсоният шаҳодат медиҳад, густариш, сатҳ ва ё зинаҳои камолоти ҷомеаи инсонӣ пайваста бо болоравии сатҳи ирфонӣ ва фарҳангии аъзоёни он суръат мегирад. Дар уқёнуси фарҳанги ҷомеа фарҳанги моддӣ, мушахасстар фарҳанги техникӣ нақши пешбарро

ичро мекунад. Чаро, ки инсон дар ҳама даври замон ба хоҳири осон кардани кору фаъолияти рӯзмараи худ чуръат дошт асбобу олотҳои меҳнатро ихтирову кашф намояд ва истифода барад: аз олотҳои шикору бемукаллат то дараҷаи компютери имрӯза ва аз он ҳам болотар расид. Пайваста бо ин, тарзи зиндагиву ҳаётгузарони худро сайқал дод ва умуман фарҳангу тамаддунро офарид. Бинобар он, сатҳи камолот ва ё зинаҳои рушди ҷомеаи инсониро (анъанавӣ, индустриалӣ, постиндустриалӣ, инноватсиониву иттилоотӣ ва ғ.) бо дараҷаи рушди олотҳои меҳнат, ки ҷавҳари фарҳанги техникӣ аст, тавсия ва ё баҳо ҳам медиҳанд. Фарҳанги моддӣ, бахусус техникӣ муҳаррики пешбари ҷомеа буда, рушди он нисбат ба фарҳанги ғайримоддӣ суръатноктар ва аз ин лиҳоз муайянкунанда мебошад. Омилу сабаб ва ё манбаи рушди афзалиятноки фарҳанги техникиро нисбат ба фарҳанги ғайримоддӣ аксари ҷомеашиносон, алалхусус иқтисодчиён дар омезиш ёфтани он ба муносибатҳо ва ё манфиатҳои иқтисодӣ мебинанд. Ба ибораи дигар, техникаву таҷҳизотҳо ва технологияи навин ҳамчун мучизаи ашғардии ғояҳои инсонӣ зуд дар маркази алоқаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ё созишҳои инсонӣ қарор гирифта, арзиш пайдо мекунад. Дар ин раванд ангезиши завқ ва ҳавасмандии моддиву маънавию эҷодкорону офарандагонӣ неъматҳои техникӣ рӯи кор омада ихтирову кашфиётиҳои нав ба нав суръати тоза мегирад. Ин гузориш алоқамандии рости тафаккури техникӣ ва тафаккури иқтисодии ҷомеаро тасдиқ менамояд ва агар гӯем, ки дувамин муайянкунандаи аввала аст, иштибоҳ ҳам нахоҳем кард. Аз ин лиҳоз, дар Пайёми соли 2009-и Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фароҳам овардани «**заминаи тақомули шуури техникӣ ва иқтисодии ҷомеа**» маҳсус таъкид шуда буд.

Ҷомеашиносон, ҳам ҷомеаро, одатан чун маҷмӯи алоқаҳо, муносибатҳои инсонӣ арзёбӣ мекунанд ва дар олами ин муносибатҳо, бархӯрди манфиатҳои иқтисодии одамонро бахусус, таъкид мекунанд. Аммо, пажӯҳишҳои давраҳои охири ҷомеашиносону иқтисодчиён бо далелҳои кофӣ таъкид дорад, ки ҳарчанд (дар шароити низоми иқтисоди бозорӣ) рӯи кор омадани манфиатҳои иқтисодӣ нерӯбахши густариши фарҳанги моддӣ-техникӣ аст, аммо дар ҳасти инсон тавонотарин нерӯ, ки аз манфиати иқтисодии инсонҳо ҳам болотар аст, нуҳуфта аст. Бинобар он, бархе олимони бонуфузи ҷаҳон мегӯянд, ки «тавсифи ҷаҳон забонро тақозо дорад» ва дар ин маврид илмҳои назарияҳои иқтисодӣ набояд таъкид кунанд, ки забон, сақву таркиби ҷаҳон ва нерӯи инкишофи он маҳз иқтисодиёт бошад ва ё олам бо иқтисодиёт сохта шуда бошад.

Рухияи инсонӣ - нерӯи бузурги офариниш ва созанда. Дар воқеъ, табиату олам ва нерӯи ботинии инсон беҳудуд аст ва дар доираи хеле маҳдуд, яъне дар ҳаритаи фақат манфиатҳои иқтисодӣ таҳлил намудани амалу рафтори инсонӣ, тақия ба он таҳияи тамсилаҳои рушду инкишоф, наметавонад нерӯи потенциалии ҷомеаро дар сатҳи зарурӣ рӯи кор орад. Аз ин лиҳоз, азнавбаҳодиҳии ташаккули микрозаминаҳо ва ё омилҳои

бунёди, ки маҳз сатҳи хиёбони андеша, тарзи тафаккур ва иштироки ҳар як фардро дар маҷмӯи муносибатҳои ҷомеа, бахусус алоқаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, техникаву технологӣ тавсия медиҳад, тақозои қарни равон ва умуман ҳазорсолаи навин мебошад. Ин ҷо, мо пеш аз ҳама, яке аз микрозаминаҳо, неруҳо ва ё омилҳои бузурги созанда ва пояи бунёди **наноиқтисодӣ - руҳияи инсониро** мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Ҳаёти ҷомеа аз алоқаҳои печ дар печ ва ё муносибатҳои бисёрҷабҳаи тарафайни мардум, ки аз нерӯ (энергия), ақлу тафаккур ва эҳсосоти инсонӣ бармеояд, иборат аст. Маҷрову лаппишҳои ин муносибатҳо, пеш аз ҳама бо табиати руҳии инсонҳо алоқамандии устувор дорад. Аммо, ин омил дар мавриди пажӯҳишҳои илмҳои иқтисодӣ, умуман ҷомеашиносӣ, таҳрезии тамсилаҳои рушд, қабули қарорҳои самтҳои фаъолият метавон гуфт, ки дар сатҳи зарурӣ ба назар гирифта намешавад ва ё дар зинаи дуввум қарор мегирад. Зимнан, бояд таъкид кард, ки табиати руҳияи (равонӣ, психикии) инсон дар зербинои (баъзан ошкоро ва ҳам ноаён) амалу рафтор, фаъолиятҳои ҳамарӯзаи инсонҳо ва назарияҳои иқтисодиву иҷтимоӣ низ қарор дорад ва ё тарҳи онҳоро ташкил медиҳад, ифода мекунад.

Воқеан, имконияти мутобиқшавии инсон ба муҳити ихтоташуда хеле фароҳу беҳудуд аст. Вай қудрат дорад дар биёбони Африқо ва ё миёни яхҳои қутбӣ зиндагӣ кунад. Дар ҷангалзори даррандаҳо ва ё шаҳрҳои технологияш баланд, дар баландкӯҳҳо, миёни ботлоқ, дар дастгоҳҳои зеробӣ, кайҳонӣ ва ғ. зиндагӣ карда метавонад ва ҳудро боэътимод ҳам эҳсос менамояд. Одамон дар вазъу шароити ногувор ва ё қасрҳои боҳашамат, дар вазъи ҳаёти осоишта ва ё ҷангҳои бемаънии бардавом, ба меҳнати вазнин ва ё беҳудакорӣ ва ғ. одат карда метавонанд. Дар ҳаёти ҳамарӯзаи худ, ӯ метавонад рафтори худро ба меъёрҳои қабулкардаи ҷомеа ва қонунҳои давлат, қоидаҳои корхонаҳову ташкилотҳо ва ғ. мутобиқ созад ва ниҳоят ўро зарур аст, ки мунтазам бо якдигар дар оила, кор ва дар маҳал, ҷомеа созиш кунад.

Аз ин ҷост, эътимодде пайдо мешавад, ки руҳияи (психикаи) авлоди инсонӣ чандирии беҳудуд буда, пайваста бо тағйирёбии шароити технологӣ, техникӣ, табиӣ ва ҷамъиятӣ низ тағйир меёбад. Агар ин шароитҳо куллан тағйир ёбанд, пас инсон низ куллан тағйир меёбад: яку якбора набошад ҳам аммо, тадричан, дар мӯҳлатҳои муайян дигаргун мешавад. Бинобар он, метавон умед баст, ки дар мавриди эҷоди заминаҳои техникӣ, экологӣ – технологӣ ва бунёди низоми зарурии ҷомеа «инсонӣ нав» низ тавлид мешавад.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки руҳияи (психикаи) миллати тоҷик сифати баланди чандирии беҳудудро доро аст. Зеро ки вай дар тӯли якҷанд ҳазорсолаҳои ҳастии худ чандин гирдобу оташҳои мудҳиш ва санҷишҳои гарони таърихро паси сар карда аз майдону шохроҳи таърихи инсонӣ берун нарафт ва имрӯз боз дар сатҳи баланд эҳё шуд. Ба ин маънӣ олим, мутафаккири рус Н.Г. Павлов чунин қайд намудааст: «Аз адолат бояд даромад, ки то имрӯз тоҷикон аз пойдортарин миллат маҳсуб мешаванд, ба нудрат миллате чун тоҷикон бад-ин шумораву

шиддат зарбахоеро рӯ ба рӯ шуданд, аммо каме фурсат кифоя буд, ки ин миллат дубора чон бигирад».

Рухияи мардуми ориёитаборон, бахусус тоҷикон, дар майдони фазову вақти дахҳо карнҳо ба зарбаҳои таърих истодагарӣ намуда на танҳо мероси илмиву адабӣ, фарҳангу тамаддуни ҷаҳонсози худро ҳифзу сайқал доданд, балки дар эҳёи фарҳангу мактабҳои илмии кишварҳои ғарб мададгору созгор ҳам буданд.

Ориёитаборон эҳёгари тамаддуни Ғарб ҳам ҳастанд. Тамаддуни қадимаи Юнон дар натиҷаи деградатсияи иҷтимоӣ – иқтисодии ҳамон ҷомеа, ки онро офарида буд, аз майдони таърих барканор шуд. Харобовар он буд, ки қисми зиёди донишҳои ба даст омада коҳиш ёфтанд. Аввал талабот ба хондани китоб тадриҷан фавтид ва сипас хонандагони баъдина он донишхоро дарк карда натавонишанд. Бисёр китобу дастнависхоро барои гарм кардани хонахову ҳаммом сӯхта ва қисми дигарашро бо дигар роҳхову сабабҳо нобуд сохта буданд. Бояд зарбаи саҳти серковҳои масеҳиро ба ин тамаддун, низ таъкид кард: эҷоди фазои бадбинӣҳо ба он донишҳо, вайрону валангор кардани мучассамахову пайкараҳои он тамаддун ва ғ. Дар асри 4 маркази илмии шаҳри Александрия барҳам дода шуд. Ибтидои асри 6 бошад, аз тарафи император Юстиниан мактаби бузурги афинӣ, ки қариб 1000 сол фаъолият дошту оташкадаи фалсафаи қадим буд, баста шуда буд. Умуман, фатҳи ғояҳои масеҳӣ, яъне табдил ёфтани он ба дину ғояи ҳокими Аврупои феодалӣ, ҳисси бадбиниро ба ҳар гуна донишҳое, ки ба таҷрибаву хирад асос ёфта буд, афзун менамуд. Ҳар таҳқиқе, ки берун аз навиштаҷоти китобҳои муқаддас аст ва ё ба мазмуни он рост намеомад, гуноҳ эълон мешуд. Тадқиқотҳои илмҳои табиӣ манъ шуда, ба ханнотии динӣ табдил ёфта буд.

Тамоили афкори фалсафӣ ба сӯи таҷрибаҳо (эмпирикӣ), донишҳои позитивӣ оид ба табиат, дар ин давра, дар тамаддуни асрҳои 8-12-и кишварҳои Шарқ оғоз ёфта сабабгори эҳё ҳам гардид. Баъд аз муттаҳид гаштани қабिलाҳои араб (асри 8) давлате пайдо шуд, ки асоси ғоявии онро дини нав - ислом ташкил дод. Зери парчами ин дин дар қаламрави халқиятҳои Осиёи марказӣ, ки тамаддуни куҳани хеле ғанӣ доштанд, юришҳо оғоз ёфта, халифот ташкил ёфт. Халифот, пирамидаеро дар тамаддуни фарҳангӣ эҷод кард, ки он аз тамаддун ориёӣ ғизо мегирифт ва фарҳанги ғанӣи халқҳои Осиёи Миёнаро ба худ инъикос мекард. Дар марказҳои фарҳангии халифот қорвонҳо китобҳое бисёреро, ки бо забонҳои гуногун таҳия шуда буданд, меоварданд. Дар ин давра, ки Аврупои ғарбиро ҷаҳони маҳдуди феодалӣ фаро гирифта будо, қомебиҳои илми Александрияву аврупоӣ ба фаромӯшиҳо рафта буд, дар шарқ ҳаёти зехнӣ ҷӯшу хурӯш дошт. Агар ба ғарб асарҳои Афлотуну Арасту кам мешуданд, аммо дар Шарқ онҳо ба забонҳои арабиву форсӣ тарҷима мешуданд ва ба тамоми қаламрави машриқзамин паҳн мешуданд. Ин раванд ба инкишофи илмҳои бахусус илмҳои физикаву риёзиёт ва тиб анғезиш мебахшид. Риёзидонҳо, кайҳоншиносон, физикӣ кимёшиносон, ҷуғрофияву ботаника, табибон ва ғ. рӯи майдони ҷомеа

омаданд. «Муаллимони риёзиоти Ренесанси (Эҳёи Аврупои) мо – мегӯяд профессори фаронсавӣ Жак Рислер – мусулмонон буданд», ки садришинони ин илм донишмандони тоҷик будаанд. Масалан, ал-Хоразмӣ асосгузори илми алгебра буда, ихтироии рақами сифр бо номи ӯ марбут аст. Мафҳумҳои синус, тангенс, котангенс ва косакенс низ ихтироии тоҷикон буда дар вусъату пойдорӣ илми тригонометрия онҳо саҳми бузург гузоштаанд. Умуман, поягирии илми риёзӣ бо номҳои Ал-Фарғонӣ (дар Ғарб бо номи Алфраганус маъруф аст), Ал-Хоразмӣ Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём, Абулҳасани Насавӣ, Алии Қушчӣ, Шарафуддин Тӯсӣ ва дигар донишмандони тоҷик пайвастагӣ дорад. «Воқеан ҳам илми ҳисоби муосири Ғарб танҳо давоми ҳамон илми ҳисоби мусулмонон аст» - мегӯяд профессори фаронсавӣ Э.Ф. Гаутье. Ибни Хайёни тоҷикро падари илми кимиё пазируфтаанд ва Қобири Тӯсиву Абӯбакри Розиро сарвари ин фанн эътироф кардаанд. Абӯбакри Розӣ, Ибни Ҳайсам, Форобӣ ва дигарон асосгузори илми физика ҳам мебошанд. Миёни онҳо, ҷойгоҳи А. Сино хеле бузург аст. Китоби вай «Канон медицинской науки» дар кулли мактабҳои тибби асрҳои миёна мақоми ҳокимиро дошт. Вай натавонанд дар поягузори илми тиб, балки дар вусъати илмҳои риёзӣ физика ва биологияву кимиё, низ саҳми ҷаҳонӣ гузоштааст. (*ниг. ба рӯз. «Иқтисод ва ҳаёт» № 7 сентябри соли 2009. С. 4-5*) Ин гуна шахсиятҳо тоифаи илмӣ – фарҳангии тавоноии ҷомеаро офаридаанд ва заминаи минбаъдaro барои рушди афкори фалсафиву илмӣ эҷод намудаанд, ки ақидаҳои даврҳои қадими Юнон комил шудан гирифт. Онҳо на танҳо дар илмҳои дақиқу табиатшиносӣ паӯхишҳои оламгирро ба анҷом расонидаанд, балки бо рисолаҳои илмӣ, назарияҳои ақидаҳои баланди фалсафивии худ дар поягириву густариши илмҳои ҷомеашинонӣ низ нақши барҷаста гузоштаанд. Масалан, А. Сино нақши муҳими руҳияи инсониро дар ташаккули инкишофи фарҳанги ҷомеа таъкид намудааст: маҳз дар раванди тарбияву омӯзиши инсон таъсири руҳия ба таркиби устувории организм ба вуқӯъ меояд ва эҳсосоте, ки раванди физиологиро тағйир медиҳад, ин натиҷаи таъсири одамон ва ҷомеае, ки ӯро ихота кардааст, мебошад.

Такрориши як қатор манзараҳои (сюжетҳои) таърихӣ ва эҳёи миллӣ. Агар гӯем, ки хосиятҳои (параметрҳои) асосии руҳияи ориётаборон дар тӯли ҳазорсолаҳо хеле кам тағйир ёфтааст, саҳв нахоҳем кард. Ин гуфтаро, пеш аз ҳама, такрориши як қатор манзараҳои (сюжетҳои) таърихӣ ва тарзу намуди фаъолияти арбобони таърихӣ, аксуламал ва ё таассури (реаксияи) бешумор ба ҳаводисе, ки дар соҳаҳои иқтисодиёт, сиёсату фарҳанги ҷомеа ба вуқӯъ меояд, шаҳодат медиҳад. Манзараву ҳодисоте, ки ба сари тамаддуну мактабҳои илмии Юнони қадим омада буд, метавон гуфт, ки дар тӯли таърихи тоҷикон, маротибаҳо такрор шудааст, аммо рӯҳияи бузурги фарҳангофару тамаддунсози ниёгонамон буд, ки дар ҳама ҳолатҳо тавонистанд аз коҳишу шикастҳо худро хивз кунанд ва эҳё шаванд.

Масалан, дар давраи истилоии араб бузургӣ ва саҳми нотақрори таърихии Имоми Аъзам дар он буд, ки вай дар он даврони ҳассос

«забони модарии худ – тоҷикиро ҳамчун забони дуввуми ибодати динӣ, фаъолияти фарҳангӣ ва иҷтимоӣ ҷоиз дониста, ба хотири ҳифзу нигоҳдошти он асосҳои шаръиро таъмин намуд». (ниг. муфас. ба мақолаи Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон *«Имоми Аъзам ва ҳуввияти миллӣ»*//*Рӯзномаи «Ҷумҳурият», 13 ноябри соли 2008*) Илова бар ин, вай дар мавриди коркарду таҳияи ниҳодҳои фикҳӣ - қоидаву меъёрӣ амалҳои мардуми ҷаҳони ислом, пеш аз ҳама урфу одат ва анъанаҳои ориётаборонро, ки ҷузъи таркибии фарҳангу тамаддуни ниёгонамон аст, чун манбаъ истифода бурд. Ҳамин тариқ, на танҳо абадияту ҷовидонии онҳоро таъмин намуд, балки дар ҷаҳонӣ кардани онҳо замина гузошт. Ба назари мо, яке аз омилҳои обрӯву эътибор ва нуфузи ҷаҳонии мазҳаби ҳанафия, дар он аст, ки дар ин таълимот ғояҳои тамаддуну фарҳанги ориёӣ бештар инъикос ёфтааст.

Ё ин, ки дар давраи нахуст давлати тоҷикон – Давлати Сомониён эҳёи миллат, фарҳангу тамаддуни он масъалаи умдаи ин даврон буд. Шох Исмоили Сомонӣ дар зиндаву ҷовид кардани забони тоҷикӣ чунон чуръати бузург кардааст, ки таърих шояд мислашро надонад. Дар муқаддимаи «Таърихи Табарӣ» омадааст: «Амири Сомонӣ дар бобати тарҷумаи «Ҷомеъ-ул-баён-ан - таъвил-ал –Қуръон» уламои Мовароуннаҳрро гирд карда ва аз эшон пурсон шуд, ки мо ин китобро ба забони порсӣ гардонем? Гуфтанд: Раво бошад хондан ва навиштани тафсири Қуръон ба порсӣ касеро, ки ё тозӣ надонад». Тасаввур кунем, ки дар он замон чунин чуръати бузург хеле гарон буд. Устод Рӯдакӣ, низ аз қабилҳои чунин нобиғаҳо буд, ки забони миллати моро дар радифи забонҳои маъмули он давр – арабию юнонӣ, сурёнию форсии миёна ба дараҷаи давлатӣ ва миллӣ рушду такомул бахшидааст. Дар воқеъ, нерӯи тавоно ва эҷодиёти устод Рӯдакиро дар доираву мизони ченаки имрӯз ҷой диҳем боз ҳам арзишманд мегардад. Зеро, дар замоне ки нуфузу фишори арабу арабгарой хеле барҷаста буд, чунин эҷодиёте, ки забони форсии дариро ба ҳайси забони комил ва пурбори адабӣ расонид, часорату ҷонфидой ва иродаи қавиро тақозо дошт. Бо ақидаи нависандаи бузурги рус Л. Толстой адабиёт ва илм чунон робитаи зич доранд, ки мисли қалбу шуш. Агар яке мариз бошад, дигаре низ мариз мегардад ва баръакс. Пас, устод Рӯдакӣ на танҳо поягузори забони дарии тоҷикӣ ва адабӣ, балки асосгузори забони илмӣ тоҷикӣ ҳам мебошад. Зеро, маҳз ғанӣ гардидани забон буд, ки мутафаккирони баъдина тавонистанд имконияти васеи ғунҷоиши забони тоҷикиро дар мавриди баёну рӯи дафтар овардани андешаҳои ҷаҳонсози худ истифода баранд ва тамаддуну ниҳодҳо офаранд. Дар давраи сомониён, ҳарчанд мақоми таъсири забони арабӣ аз байн нарафта буд, аммо мутафаккирон, орифони мо барои баёноти масъалаҳои илмию фалсафӣ аз имкониятҳои забони тоҷикӣ истифода мекарданд. Зеро ин забон барои ғунҷонидани мафҳумҳои сарбаставу мушкул тавоноӣ ва фарогирии васеъ дошт. Маҳз ин буд, ки Ибни Сино «Донишнома» ва чанде дигар асарҳои худ, А.Берунӣ бошад «Китоб-ул тафҳим» - и худро бо ин забон таълиф кардааст. Илм, ки озодии таҳқиқу ақидарониро талаб менамояд, пас ҳар

як тадқиқотгар, эҷодкор ба забони модарии худ фикр мекунад, бинобар он ба ҳамон забон бинависад эҷодаш тавонотару воқеӣ хоҳад шуд. Шояд, бинобар бо забони худ эҷод кардану илм кардани олимони ғарб онҳоро поягузори илмҳои муосир гардондааст.

Воқеаҳои солҳои 20-30-и ва 90-и асри 20 низ баъзе манзараву ҳодисоте, ки ба сари тамаддуни мактабҳои илмии Юнони қадим омада буд, ба чашм мерасид. Масалан, солҳои 20-30-и асри гузашта ҳар гуна арзишҳои бузурги илмии ниёгонамонро зери шиори «пролеткулт» поймол карданд ва аз аз байн бурдани алифбои ниёгон миллатамонро аз тамаддуни фарҳанги ғании худ буриданд. Маҳз бо заҳматҳои ҷонфидоӣнаи қаҳрамонони тоҷик Садридин Айнӣ, Бобочон Ғафуров, Нусратулло Махсум ва Шириншоҳ Шотемур ва дигар фарзандони фарзонаи миллати тоҷик фарҳангу тамаддуни ҷовидонаи мо эҳё гардид ва вусъати тоза гирифт. Солҳои 90 бошад арзишҳои илмиву фарҳангии дунявӣ, ки дар даврони Шуравӣ вусъат ёфта буд, чун печидаи ғояҳои «коммунистӣ» арзёбӣ карда, ҷуръати аз миллат дур кардан ҳам, ба чашм мерасид.

Истиқлолияти миллӣ - ин неъматӣ оӣ, ки баъди чандин садсолаҳо боз насибамон гашт, шукраш мегӯем ва ҳифзаш мекунем. Зеро маҳз истиқлолияти милливу давлатӣ имконияти фарохро барои рӯи қор омадани рӯҳияи бузурги миллатсозӣ ва густариши фарҳанги ҷомеа мусоидат кард. Имрӯз Тоҷикистониён ҷаҳонро мешиносанду ҷаҳон моро чун бунёдгари фазои фарҳангии машриқзамин эътирофаш кардаанд. Давлати соҳибистиқлоламон дар роҳи баланд бардоштани ҳофизаи таърихӣ миллат ва аз ин рӯ ғанӣ гардонидани сатҳи ғоявӣ истиқлолу ифтихори миллӣ пайдарпай дар ташкили ҷорабиниҳои илми-фарҳангии умумимиллӣ назари ҷиддӣ медиҳад. Бо иқдоми Раиси Ҷумҳур ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурӣ таҷлили 1100 солагии Давлати Сомониён, Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ, таҷлили 800 солагии Мавлоно Румӣ, эълон доштани Соли забони тоҷикӣ ва 1150 солагии сардафтари адабиёти классикии тоҷику форс Абӯабдуллои Рӯдакӣ, бузургдошти 1310 солагии Имоми Азам ва ғ., ки чун иди илму фарҳанг тамоми мардуми кишварро фарогир шуд ва ба як мактаби (аудиторияи) оммавии омӯзиши осору тамаддуни ниёгон табдил ёфтааст. Ин чашнвораву ҳамошиҳои умумимиллӣ донишу маълумоти ройгонро барои кулли мардуми кишвар пешкаш намудааст ва барои баланд шудани сатҳи фарҳангиву ирфонии ҷомеа, чун неъматӣ ҷамиятӣ - сармояи иҷтимоӣ хидмат кардааст. Дар ин маҷро, сатҳи худшиносиву хуввияти миллӣ тадричан боло рафта, мардуми кишвар аз маҳдудияти мафкуравӣ (тафаккури нақшбаста) раҳой ёфта метавон гуфт, ки дар ҷомеа омилҳо ва ё захираҳои беминнати сармояи инсонӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омадааст. Дар ин поя эълон доштани соли равон чун «Соли маориф ва фарҳанги техникаӣ» фоли нек буда, руҳияву эътимоди мардумро дар густариши тафаккури техникаӣ суръат бахшида истодааст. Воқеан ҷомеаи ҷаҳонӣ дар асри 21, умуман ҳазорсолаи равон, ба техника ва технологияи куллан нав, ки ба фаъолияти иқтисодии ҳифзи экологӣ ва сарфачӯи самтдоштаро мутобик

бо таълимоти инкишофи устувор, ниёз дорад. Комилан метавон гуфт, ки иқтидори нерӯманди зеҳнӣ ва самтҳои рушдбандаи илмҳои техникаву дақиқ ва табиатшиносии кишварамон имконияти сахмгузорию дар поягузорию равандҳои мушаххаси техникаву технологияи навини ҷаҳонӣ, доро мебошад. Итминон дорем, ки соли равон руҳия ва эътимоди бузурги миллӣ ба ин маҷрои созанда ҳусни оғоз мебахшад.

Мундариҷа

Пешгуфтор.....2-11

Боби 1. Инсон ва андешаҳои ҷаҳонсози он

1.1. Инсон дар масири илмҳои иқтисодӣ ва ҷомеашиносӣ умуман

1.2. Инсон дар олами молу пайса

Боби 2. Илмҳои иқтисодӣ таҳавуллотро тақозо дорад

2.1. Бори дигар оид ба предмети назарияи иқтисод ва дигар муаммоҳои иқтисодӣ.....12- 22

2.2. Иқтисодиёти ниҳодшиносӣ ва фалсафаи илм.....22- 36

Боби 3. Олами ботинии инсон дар паҳноии илмҳои иқтисодӣ

3.1. Назарияи иқтисодӣ ва табиати инсон (заминаҳои наноиқтисодӣ) 37-56

3.2. Типологияи (психикаи) руҳӣ ва ниҳодҳои иқтисодӣ..... 56- 80

3.3. Мантқиқ ва моҳияти назарияи доираи назар ва ё хиёбони андешаи инсон.....80- 95

3.4. Субъектҳои тарбиягиранда (обучающийся) дар паҳноии ниҳодӣ.....95-106

Боби 4. Назарияи иттилоотӣ – рафтори муосир

4.1. Интиҳои назарияи мувозинатӣ ва ё нафаси дуввуми он.....107-112

4.2. Вазъи (қобилияти) иттилоотии бозор.....112- 120

4.3. Шаклҳои рушди (динамикаи) макроиқтисодӣ.....120- 129.

Охирсухан.....

Адабиёт.....

Адабиёт

1. Ахмедова М.Г. Идея ноосферы и эволюция// Ирано-славика № 1 (9), 2006 г.
2. Алле М..Поведение рационального человека в условиях риска: критика постулатов американского школы. //Thesis 1994 № 5, Sataqe L. The Foundations of Statistics N. Y.: Dover publications, 1954.
3. Akerlof G.A. The Market for 'lemons'; Quality Uncertainty and the Market Mechanism // Quarterly journal of Economics. 1970. Vol.84. № 3 P 488-500
4. Белянин А. Даниел Канеман и Вернан Смит: Экономический анализ человеческого поведения. //Вопросы экономики.2003,№ 1, с. 4-23г.
5. Бойков М.В. .Нет единого вида Homo Sapiens...(Конспекты Б. Диденко.по Поршвину) //Экономическая и философская газета, 2009, № 36, сентябр.
6. Брагенский С.В.,Певзнер Я.А. Политическая экономия: дискуссионная проблема, пути обновления. М.: Мысль,1991
7. Блауг М.Методология экономической науки, или как экономисты объясняют. М: НП. Журнал вопросы экономики, 2004.
8. Burt. E.A. The Metaphysical Foundations of modern Science. N.V.; Dover Publications .2003..
9. Бьюкенен Дж. Избранные труды. М.: Таурус-Альфа, 1997.
10. Выготский Л. Психология развития человека. М.: Смысл; Эксмо, 2004.
11. Веблен Т. Теория праздного класса. М. Прогресс, 1984
12. Вернадский В.Научная мысль как планетное явление. М.: 1977
13. Veblen T. The Peace of Science in Modern Civilization, New Brunswick, Transaction Publishers, 1990. История теоретической социологии. Т.2. – М., 1998,
14. Декарт Р. Избранные произведения. Лунк: Вежа, 1998
15. Доси Дж. Уинтера С.Интерпретация экономических изменений: эволюция, структуры и игры – доклад на V Международный симпозиум по эволюционной экономике 25-27 сентября 2003 г.// Вопросы экономики, № 12.
16. Ефимов В. Предмет и метод интерпретативной институциональной экономики/ Вопросы экономики, № 8. 2007
17. Котенко В.П. История и философии классической науки. М: Академический проект, 2005. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статики и динамики. – М., 1991.
18. Купрейченко А. М.: Изд-во института психологии РАН. Т.1, 2004; т.2, 2005

19. Курс экономической теории/ Под. Ред. Проф. М.Н. Чепурини и Е.А. Киссевой, Киров «АСА» 2005,
20. Менгер К. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности// Менгер К. Избранные работы. М. Территории будущего, 2005.
21. Маркс К. Ф.Энглес Соч. 2-с изд. Т.6 с. 441.
22. Маршалл А. Принципы экономической науки Т.1 М.: Прогресс - 1993
23. Международный симпозиум по эволюционной экономике «Эволюционная теория, теория самовоспроизводства и экономическое развитие» 14-15 сентября 2007 г. // Вопросы экономики, № 12, 2007..
24. Микешин Л.А. Философия науки: Современная этнистология, Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования. М: Прогресс – традиция, 2005,с.
25. Mini P. Cartesian's in Economics// the Elgar Companion to Institutional and....(n. 2 vol Edward Elgar, 1994.)
26. Mini P. Cartesianism in ekonomikis || The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economiks/ In Edward Elgar 1994.
27. Лешкевич Т.Г.Философия науки.- М.: ИНФРА-М, 2008
28. Нечиши Т. История экономической теории: учебник М.: АО «Аспект пресс», 1995.
29. Нуреев Р. К вопросу о месте товарного фетишизма в теории стоимости К. Маркса// экономические науки, 1985, № 2,
30. Радиев В. Деформализация правил и уход от налогов в российской хозяйственной деятельности// вопросы экономики, 2001.№ 6.
31. Общая экономическая теория (политэкономия)/ Под ред. В.И. Видяпина и акад. Г.П. Журавлева М.: Промо – медис, 1995
32. Орехов А. Методы экономических исследований..М.ИНФРА – М, 2006.
33. Саймон Г.Рациональное принятие решений в бизнес – организациях. (Нобелевская лекция, 1978)// Психологический журнал, 2001, №6
34. Лешкевич Т. Г. Философия науки: Учеб.пособие. – М.: ИНФРА – М, 2008
35. Серл Дж. Что такое институт // Вопросы экономики №8. 2007. Степин В.С. Теоретическое знание. М.: Прогресс-Традиция, 2003
36. Сапир Ж. Экономика информации: новая парадигма и её границы. // Вопросы экономики.2003,№ 1
37. Сапир Ж. К экономической теории неоднородных систем: Опыт исследования децентрализованной экономики. М.: ГУ – ВШЭ, 2001.
38. П. Самуэльсон Экономика Т.1 М.: НПО «Алгон» 1993.
39. Серл Дж. Что такое институт // Вопросы экономики №8. 2007
40. Степин В.С. Теоретическое знания. М.:Пргресс – традиция, 2003

41. Simmel G. *The Philosophy Money*. – Boston, 1978.
42. Stuglitz J.E. *Information and the Change in the Paradigm i. Economics// Les.Prix Nobel Prizes 2001; Stokholm; The Nobel Foundation, 2002.*
43. Тарантул В.З. *Геном человека. Энциклопедия, написания четырем буквами. М. Языки сваянской культуры, 2003*
44. Товено Л. *Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире// Вопросы экономики 1997.№ 10.*
45. Привалов А.А. *Экономика на принципах природы/ Экономическая и философическая газета № 41- 42 ноябр. 2007 г.*
46. Пригожин И.,Стенгерс И. *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой М.: УРСС, 2005*
47. Поппер К. *Логика научного исследования. М. Республика, 2004*
48. *Проблемы экономической психолгии. В.2 т./ Отв.ред. А Журавлев, см. Канеман Д., Словик А., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: правила и предупреждения. М.: Изд-во Института прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005*
49. Пястоялов С. *Обучающиеся домохозяйство: контуры институциональной модели поведения. М: Палеотип, 2005 Ниг. Леонтьев А. Деятельность, сознание личность. М. 1975.*
50. VII *Международный симпозиум по эволюционной экономике «Эволюционная теория, теория самовоспроизводства и экономическое развитие»// Вопросы экономики.-2007.-№ 12.*
51. Шмоллер Г. *Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и её методы. М.,1902.*
52. Фурубот Э.Г. Рихтер Р. *Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории. СПб.: Издат: дом Санкт – Петербургского гос. ун-та. 2005*
53. Фридмен М. *Методологии позитивной экономической науки//Thesis 1994 Вып. 4*
54. Эфендиев А.Г. *Общая социология М.: ИНФРА –М, 2000.*
55. Weher M. *Economy and Society: An Online of interpretive Sociolody. V. 1. Berkety Univtrsy California Pressa. 1978.*
56. Эмомалӣ Раҳмон. *Суханрони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси ваҷеъи Ҳукумати Тоҷикистон доир ба натиҷаҳои рушди иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат дар соли 2007 ва вазифаҳои барои соли 2008. Руз. «Ҷумҳурият», 29 январӣ соли 2008.*
57. Эльконин Д. - *К проблеме периодизма психического развития в детском возрасте.// Вопросы психологии. 1971 № 4*
58. Щедравицкий Г. *Смысл и значения// Проблемы семантика. М. 1974.*
59. *Философский словарь. М. 1983.*

60. Ясинский Ю. Тихонов А. Новая информационно-поведенческая парадигма: конец равновесной теории или ее второе дыхание? // Вопросы экономики № 7 2007.
61. Ясинский Ю. Тихонов А. Новая информационно-поведенческая парадигма: конец равновесной теории или ее второе дыхание? // Вопросы экономики: №7 2007.

Мирсаидов Аброр Бобоевич. К вопросу неклассической экономической теории, - Худжанд: Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, 2010,- 110 с.

**Художественный редактор А. Исоев
Технический редактор М. Шарифов**

ИБ № 3883

Ба матбаа 25. 09. 2011 супорида шуд, Ба чоп 28.09. 2011 имзо гардид.
Андозаи 84x108. 1/32. Ҳуруфи Times New Roman Тj. Чопи асфет. Коғаз
«Снегурочка», Теъдод 200. Нархаш шартномавӣ.

Матбаи хурди Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати
Тоҷикистон,
735700, ш.Хуҷанд, 17 мкр. Хонаи 1.
www.ravshanfikir.tj

